

IOANNES BALABUSZYŃSKI

EPICUREORUM DOCTRINA DE PUERIS EDUCANDIS ET INSTRUENDIS EXPONITUR

(Res instituta porro tractatur.)

II. De remediis, quae ab Epicureis magistris pueris educandis adhibentur.

Pueri a vitiis servandi sunt. Quam ob rem pueris bona exempla atque praecepta praeberi debent, quae a magistris praebita

Na podstawie uchwały Wydziału PTF. od dnia 1 stycznia 1937 aż do odwołania oceny i sprawozdania będą honorowane po 2 zł. za stronicę.

Redakcja.

non sufficiens esse, quod homines vana videri possent, intellegebat, quam ob rem ut mandata sua firmissimo argumento h. e. exemplo adiuventur, Epicurus postulavit; vita vero secundum Epicuri praecepta, quibus omnia eius opera intexta sunt, optimum exemplum esse debet. Et non solum magister ceterique boni viri Epicureae educationis viva exempla esse debent, sed etiam pueri sibi ipsis, quibus gradatim Epicuri praecepta intellegenda et memoria tenenda et in facta vertenda et eo ipso percunctanda sunt, ut percunctata στοιχεῖα τοῦ καλῶς ζῆν²⁾ fiant.

Etiam pueros prioribus temporibus facilius quam suis educatos esse Epicurus dilucide intellegebat. Quamquam antiqua sapientia nihil aliud quam facienda ac vitanda praecipiebat, tunc tamen longe meliores viri fuerunt. Sed postea postquam docti

¹⁾ Sen. Ep. 94, 55;

²⁾ Diog. Laërt. X 123 et 133; Us. Ep. p. 59 et 65;

EPICUREORUM DOCTRINA DE PUERIS EDUCANDIS ET INSTRUENDIS EXPONITUR

(Res instituta porro tractatur.)

II. De remediis, quae ab Epicureis magistris pueris educandis adhibentur.

Pueri a vitiis servandi sunt. Quam ob rem pueris bona exempla atque praecepta praeberi debent, quae a magistris praebita quisque in Epicureo contubernio cognoscere potest. Bona exempla conversatio et modus vivendi bonorum virorum, imprimis magistri, bona autem praecepta magister praebebit.

Non hunc, qui aegrotanti mederi, sed illum, qui sanum a morbo servare sciret, bonum medicum esse Epicurus intellexit. Quam ob rem magistris praecepit, ut pueri praecipue a vitiis arcerentur et postea demum ex superventis vitiis sanarentur. At vitia cum homine non nascuntur, sed postea annis labentibus superveniunt¹⁾. Quod „postea“ radicitus repelli debet et tum nihil prohibebit, quominus quisque vitam deis dignam degere possit. Quae Epicurus non solum intellexerat, sed etiam ut hominibus utilia fierent effecit et idcirco suas *Κυρία δόξας*, methodice elaborata praecepta, sanum h. e. bonum puerum a vitiis coërcitura et aegrum h. e. corruptum servatura atque vitiis expeditura, scripsit.

Qui cum hominis naturam egregie cognovisset, verba sola non suffectura esse, quod homini vana videri possent, intellegebat; quam ob rem ut mandata sua firmissimo argumento h. e. exemplo adiuventur, Epicurus postulavit; vita vero secundum Epicuri praecepta, quibus omnia eius opera intexta sunt, optimum exemplum esse debet. Et non solum magister ceterique boni viri Epicureae educationis viva exempla esse debent, sed etiam pueri sibi ipsis, quibus gradatim Epicuri praecepta intellegenda et memoria tenenda et in facta vertenda et eo ipso percunctanda sunt, ut percunctata *στοιχεῖα τοῦ καλῶς ζῆν*²⁾ fiant.

Etiam pueros prioribus temporibus facilius quam suis educatos esse Epicurus dilucide intellegebat. Quamquam antiqua sapientia nihil aliud quam facienda ac vitanda praecipiebat, tunc tamen longe meliores viri fuerunt. Sed postea postquam docti

¹⁾ Sen. Ep. 94, 55;

²⁾ Diog. Laërt. X 123 et 133; Us. Ep. p. 59 et 65;

prodierunt, boni defuerunt; simplex enim illa et aperta virtus in obscuram et sollertem scientiam versa est et pueri docebantur disputare, non vivere. Fuit sine dubio vetus illa sapientia tum maxime nascens rudis non minus quam ceterae artes, quarum in processu subtilitas crevit. Sed ne opus quidem adhuc erat remediis diligentibus. Nondum in tantum nequitia surrexerat nec tam late se sparserat. Poterant vitiis simplicibus obstare remedia simplicia, sed postea tanto operosiora fuisse munimenta necesse erat, quanto vehementiora esse coeperunt, quibus homines petuntur. Medicina quondam paucarum fuit scientia herbarum, quibus sisteretur fluens sanguis, vulnera coirent: paulatim deinde in hanc pervenit tam multiplicem varietatem³⁾. Similiter nunc in pueris educandis multis et variis remediis opus est et in remediorum hac varietate aptissimum remedium magistro eligendum est. Deinde remedia non prosunt, nisi immorantur. Remedia pessima sunt, si inania vanaque sunt, si plus sonant quam valent⁴⁾. Qui vero philosophiam in remedium suum exercuit, ingens fit animo⁵⁾.

In pueris educandis remedia Epicurea in duas partes dividuntur:

a) remedia, quae sanum puerum a vitio servant.

b) remedia, quae corruptum puerum a vitiis liberant.

Aliis remediis: exempla, Epicureum contubernium, conversatio bonorum virorum, praecepta, admonitio atque adhortatio, licentia, laudatio, aliis vero: monitio et poena insunt.

De exemplis.

Longum est iter per praecepta, breve et efficax per exempla⁶⁾.

Hominem vivendi rationem ignorare et idcirco infelicem esse Epicurus arguebat. Quam ob rem cuique optima vivendi ratio discenda est, ut vitam deis dignam degere possit. Itaque puero bona exempla et praecepta praeberi necesse est.

Quia exempla trahunt, vita exemplis illustribus instruenda est. Exemplum eligendum est, ad quod vitam dirigamus⁷⁾.

³⁾ Sen. Ep. 95, 13—15;

⁴⁾ ibid. 40, 4;

⁵⁾ ibid. 111, 2;

⁶⁾ ibid. 6, 5;

⁷⁾ Sen. Dial. VIII. 1, 1;

Aliquis vir bonus nobis eligendus est, ac semper ante oculos habendus, ut sic tamquam illo vidente faciamus. Hoc Epicurus praecepit. Custodem hominibus et paedagogum dedit, nec immerito: magna pars peccatorum tollitur, si peccatoris testis adsistit. Aliquem habeat animus, quem vereatur, cuius auctoritate etiam secretum suum sanctius faciat. Felicem nominat Seneca illum, qui non praesens tantum, sed etiam cogitatus emendat. Felicem nominat Seneca hunc, qui sic aliquem vereri potest, ut ad memoriam quoque eius se componat atque ordinet. Qui sic aliquem vereri potest, cito verendus erit. Si Cato alicui nimis rigidus videtur, hic Laelium, remissioris animi virum, eligat. Cuique eligendus est aliquis, cuius vita sibi placuit; ille sibi semper ostendendus vel custos vel exemplum. Opus est aliquo, ad quem mores nostri se ipsi exigant: nisi ad regulam prava non corrigemus⁸⁾. Si eius modi homo nobis electus est, hanc Epicuri sententiam: „Ὁ τοῦ σοφοῦ σεβασμὸς ἀγαθὸν μέγα τῷ σεβομένῳ ἐστὶ“⁹⁾ memoria tenere debemus.

In exemplis eligendis cauti esse debemus; nam ut multis supervacuis utimur, non quia debemus, sed quia habemus, sic multa paramus, quia alii paraverunt, quia apud plerosque sunt. Inter causas malorum nostrorum est, quod vivimus ad exempla nec ratione componimur, sed consuetudine abducimur. Quod, si pauci facerent, nollemus imitari: cum plures facere coeperunt, quasi honestius sit, quia frequentius, sequimur. Et recti apud nos locum tenet error, ubi publicus factus est¹⁰⁾.

Adiuvare nos possunt non tantum, qui sunt, sed qui fuerunt. Ex his autem, qui sunt, eligamus non eos, qui verba magna celeritate praecipitant et communes locos volvunt et in privato circulantur, sed eos, qui vitam docent, qui cum dicunt, quid faciendum sit, probant faciendo, qui docent, quid vitandum sit, nec umquam in eo, quod fugiendum dixerunt, deprehenduntur. Ergo eligendus nobis est adiutor, quem magis admiremur, cum viderimus quam cum audierimus. Nam illi nobis imitandi sunt, qui sic vivunt vel vixerunt, quemadmodum dixerunt esse vivendum¹¹⁾.

⁸⁾ Sen. Ep. 11, 8—10; ⁹⁾ Wotke-Usener 32;

¹⁰⁾ Sen. Ep. 123, 6;

¹¹⁾ ibid. 52, 7—8;

Senecae temporibus L. Piso, urbis custos, ebrius ex quo semel factus est, fuit. Maiorem partem noctis in convivio exigebat. Usque ad horam fere sextam dormiebat: hoc eius erat matutinum. Officium tamen suum, quo tutela urbis continebatur, diligentissime administravit¹²⁾.

De Epicureo contubernio.

Metrodorum et Hermarchum et magnos viros Polyaeum non schola Epicuri, sed contubernium fecit¹³⁾.

Contubernium pueris educandis plurimum prodesse Epicurus plane intellexit atque expertus est. Contubernii condendi duae causae Epicuro fuerunt; primum solitudinem, quae nobis omnia mala persuadeat, imprudentibus periculosam esse et idcirco convictum meliorem esse, deinde plus ex moribus quam ex verbis trahi posse cognovit. Plato et Aristoteles et omnis in diversum itura sapientium turba plus ex moribus quam ex verbis Socratis traxit¹⁴⁾.

Nec tam valetudini utilis regio et salubrius caelum prodest quam animis parum firmis in turba meliore versari. Quae res quantum possit cuique intellegenda erit, si viderit feras quoque convictu cum hominibus mansuescere nullique etiam immani bestiae vim suam permanere, si hominis contubernium diu passa erit. Retunditur omnis asperitas paulatimque inter placida dediscitur. Accedit huc, quod non tantum exemplo maior fit, qui cum quietis hominibus vivit, sed quod causas irascendi non invenit, nec vitium suum exercet: itaque fugere debet omnes, quos irritaturos iracundiam sciet¹⁵⁾. — In contubernio pueri non solum proficere, sed etiam prodesse debent, quia plurimum alter alteri conferre potest¹⁶⁾.

In Epicureo contubernio cuique tenuis ante omnia victus et non pretiosa vestis et similis cultus cum aequalibus erat. Quam ob rem non irascetur aliquem sibi comparari, qui initio multis par factus est¹⁷⁾.

¹²⁾ Sen. Ep. 83, 13;

¹³⁾ ibid. 6, 6;

¹⁴⁾ ibid. 6, 6;

¹⁵⁾ Sen. Dial. V 8, 2—3;

¹⁶⁾ Sen. Ep. 6, 6. Quod Quintilianus palam professus est, cum non solum magistrum, sed etiam discipulos docere diceret (Eos V 175).

¹⁷⁾ Sen. Dial. IV 21, 11;

Scriptor Epicureus Incertus, cuius libellum (Pap. Herc. 176) A. Vogliano edidit, convictus Epicurei pulcherrimam imaginem nobis tradidit. Epicurum, qui in summa paupertate a discipulis sustentabatur¹⁸⁾, Demetrio Athenas obsidente fabis certo numero distributis se suosque familiares aluisse¹⁹⁾ comperimus. Polyaei curas et sollicitudines in discipulis educandis in col. XXIII Scriptor Epicureus Incertus commemorat²⁰⁾. Propensa benignitas magistri erga discipulos et discipulorum erga magistrum efficiebat, ut sicut Epicurus una in domo et ea quidem angusta magnos magnaue amoris conspiratione consentientes amicorum greges teneret, ita et postero tempore magistri Epicurei semper in suis contuberniis plurimos discipulos tenerent²¹⁾. Amicitia, quam Epicurus immortale bonum appellat²²⁾ et quae in Epicuri contubernio imprimis vigeat, plurimis epistulis assidue sustentabatur. De amicitia in *Ἐπικούρου Προσφωνήσῃ* legimus: *Ἡ σοφία παρασκευάζεται εἰς τὴν τοῦ ὅλου βίον μακαριότητα, πολὺ μέγιστόν ἐστι ἡ τῆς φιλίας κτήσις*²³⁾, quam ob rem: *Ἡ φιλία περιχορεύει τὴν οἰκονομένην κηρύττουσα δὴ πᾶσιν ἡμῶν ἐγείρεσθαι ἐπὶ τὸν μακαρισμόν*²⁴⁾.

De bonorum hominum conversatione.

Nulla res magis animis induit honesta dubiosque et in pravam inclinabiles revocat ad rectum quam bonorum virorum conversatio. Paulatim enim descendit in pectora et vim praeceptorum obtinet. Occursus ipse sapientium iuvat et est aliquid, quod ex magno viro vel tacente proficias: „Minuta quaedam, ut ait Phaedo, animalia, cum mordent, non sentiuntur: adeo tenuis illis et fallens in periculum vis est: tu-

¹⁸⁾ VH. Inc. fr. 5 col. XII;

¹⁹⁾ Plut. V. 1080, 6;

²⁰⁾ Ad quem vel ad quam epistula ista data sit, nescimus. De filiola Metrodori Gomperz cogitavit. Hoc sane fieri oportuit. A. Vogliano tamen opinionem Hermannii Usener, cui scriptum hoc velut epistula ad puerum vel ad puellam data auditur, sequi mavult.

²¹⁾ Cic. de fin. I 20, 65;

²²⁾ Wotke-Usener 78;

²³⁾ ibid. 13; Diog. Laërt. X 148 sent. XXVII;

²⁴⁾ Wotke-Usener 52. Ceterum omnes sectae philosophorum amicitiam optimam et maximi momenti esse existimabant et variis e partibus eam explicare studebant (Schmidt, Ethik d. alt. gr. II 337).

mor indicat morsum et in ipso tumore nullum vulnus apparet²⁵. Idem in conversatione virorum sapientium: non deprehendes, quemadmodum aut quando tibi prosit, profuisse deprehendes²⁶).

De praeceptis.

Si insaniam sustuleris, sanitas reddita est; si falsas opiniones exclusimus, dispectus rerum agendarum non statim sequitur; qui ut sequatur, admonitio tamen rectam de bonis malisque sententiam corroborabit. Illud quoque falsum est nihil apud insanos proficere praecepta; nam ut sola non prosunt, sic curationem adiuvant²⁶). Si apud aegros praecepta proficiunt, eo magis apud sanos proficient. Non tantum scita sapientiae prosunt, quantum praecepta, quae affectus nostros velut edicto coërcent et alligant²⁷).

Praecepta legibus meliora sunt, quamquam leges nihil aliud sunt, quam minis mixta praecepta. Primum omnium ob hoc leges non persuadent, quia minantur, at praecepta non cogunt, sed exorant. Deinde leges a scelere deferrent: praecepta ad officium adhortantur²⁸).

Quid vero interest inter decreta philosophiae et praecepta, nisi quod illa generalia praecepta sunt, haec specialia? Utraque res praecipit, sed altera in totum, particulatim altera²⁹). Decreta sunt, quae muniant, quae securitatem nostram tranquillitatemque tueantur, quae totam vitam totamque rerum naturam simul contineant. Hoc interest inter decreta philosophiae et praecepta, quod inter elementa et membra: haec ex illis dependent, illa et horum causae sunt et omnium³⁰).

Ingenii vis praeceptis alitur et crescit novasque persuasiones adicit innatis et depravata corrigit. Si quis vitiosa habet decreta, eum praecepta illis liberant. Non enim extincta in illo indoles naturalis est, sed obscurata et oppressa; sic quoque temptat resurgere et contra prava nititur. Nacta vero praesidium et adiuta praeceptis evalescit, si tamen illam diutina

²⁵) Sen. Ep. 94, 40—41;

²⁶) ibid. 94, 36;

²⁷) ibid. 94, 47;

²⁸) ibid. 94, 37;

²⁹) ibid. 94, 31;

³⁰) ibid. 95, 12;

pestis non infecit nec enecuit: hanc enim ne disciplina quidem philosophiae toto impetu suo connisa restituet³¹⁾.

Et prudentia et iustitia officiis constat: officia praeceptis disponuntur. Praecepta falsas opiniones de bonis et malis corrigunt³²⁾. Praeterea ipsum de malis bonisque iudicium confirmatur officiorum executione, ad quam praecepta perducunt. Utraque enim inter se consentiunt: nec illa possunt praecedere, ut non haec sequantur, et haec ordinem sequuntur suum. Unde apparet illa praecedere³³⁾. De maximis et necessariis rebus praecepta non sunt infinita. Tenues autem differentias habent, quas exigunt tempora, loca, personae. Sed his quoque praecepta generalia dantur³⁴⁾.

Praecepta fulmina monitoria appellanda sunt, ubi rebus quietis nec agentibus nec cogitantibus quicquam fulmen quidem intervenit et aut minatur aut promittit aut monet³⁵⁾.

Apud Epicureos quidquid Hermarchus dixit, quidquid Metrodorus, ad unum referendum est. Omnia quae quisquam in Epicureo contubernio locutus est, unius h. e. Epicuri ductu et auspiciis dicta sunt³⁶⁾. Haec Epicurea praecepta, quae in pueris educandis maximi momenti erant, publica facta sunt³⁷⁾. Praeceptis carmina referta sunt, praeceptis historiae refertae³⁸⁾. Et in epistulis Epicurus praecipiebat, cum vocibus *εὖ πράττειν, σπουδαίως ξῆν, ὀγαλνεῖν, εὖ διαγίγειν* in epistularum fine collocatis pristinas voces *χαῖρε, χαίρετε* semoveret³⁹⁾. Sed numquam nimis dicitur, quod numquam satis discitur⁴⁰⁾.

De admonitione et adhortatione.

Non solum imperfecto, sed etiam proficienti demonstranda est in rebus agendis via. Hanc forsitan etiam sine admoni-

³¹⁾ ibid. 94, 31;

³²⁾ ibid. 94, 33;

³³⁾ ibid. 94, 34;

³⁴⁾ ibid. 94, 35;

³⁵⁾ Sen. NQ II 39, 2; II 49, 1;

³⁶⁾ Sen. Ep. 33, 4;

³⁷⁾ ibid. 8, 8;

³⁸⁾ ibid. 32, 2;

³⁹⁾ Us. Ep. 95; *Diog. Laërt.* X 14; III 60; Lucianus de lapsu salutantis

tione dabit sibi ipsa sapientia, quae iam eo perduxit animum, ut moveri nequeat nisi in rectum; imbecillioribus quidem ingeniis necessarium est aliquem praeire: „hoc vitabis, hoc facies“. Praeterea si exspectat tempus, quo per se sciat, quid optimum factu sit, interim errabit et errando impediatur, quominus ad illud perveniat, quo possit se esse contentus; regi ergo debet, dum incipit posse se regere. Pueri ad praescriptum discunt. Digni illorum tenentur et aliena manu per litterarum simulacra ducuntur. Deinde imitari iubentur proposita et ad illa reformare chirographum; sic animus noster, dum eruditur ad praescriptum, iuvatur⁴¹⁾. Itaque necessarium est admoneri et habere aliquem advocatum bonae mentis et in tanto fremitu tumultuque falsorum unam denique audire vocem. Quae erit illa vox? Ea scilicet, quae tibi tantis clamoribus ambitionis exsurdato salubria insusurret verba, quae dicat: Non est, quod inideas istis, quos magnos felicesque populus vocat⁴²⁾.

Admonitio, quamquam nudis praeceptis utitur, attamen sicut castigatio pudorem imponit, sicut reverentia frenat animos ac vitia compescit⁴³⁾.

In duas partes virtus dividitur: in contemplationem veri et actionem; contemplationem institutio tradit, actionem admonitio. Virtutem et exercet et ostendit recta actio. Acturo autem si prodest qui suadet, et qui monet proderit. Ergo si recta actio virtuti necessaria est, rectas autem actiones admonitio demonstrat: et admonitio necessaria est⁴⁴⁾.

Duae res plurimum roboris animo dant; fides veri et fiducia; utramque admonitio facit. Nam et creditur illi et, cum creditum est, magnos animus spiritus concipit ac fiducia impletur: ergo admonitio non est supervacua⁴⁵⁾ et monitorem semper ad latus stare necesse est⁴⁶⁾.

Qui recta habet et honesta decreta, hic doctus quidem est facere, quae debet, sed haec non satis perspicit. Non enim tantum affectibus impedimur, quominus probanda faciamus,

⁴¹⁾ ibid. 94, 50—51;

⁴²⁾ ibid. 94, 59;

⁴³⁾ ibid. 94, 44;

⁴⁴⁾ ibid. 94, 45;

⁴⁵⁾ ibid. 94, 46;

⁴⁶⁾ ibid. 94, 72;

sed imperitia inveniendi, quid quaeque res exigat. Habemus interdum compositum animum, sed residem et inexercitatum ad inveniendam officiorum viam, quam admonitio demonstrat ⁴⁷⁾.

Quisque intellegit, quemadmodum adhortatio et admonitio necessaria sit, sed quaeque admonitio supervacua erit, nisi aliud intellectum erit: iuvenem, qui sanari velit, moneri velle ac posse necessarium esse. Equos obsequentes facies parere huc illuc frenis leniter motis; flectendus est paucis animus, sui rector optimus.

Proximi sunt, qui admoniti in viam redeunt. His non est dux detrahendus. Oportis oculis inest acies, sed sine usu, quam lumen diei immissum ad ministeria sua evocat. Instrumenta cessant, nisi illa in opus suum artifex movit ⁴⁸⁾.

Illa vero admonitio efficacior est et altius penetrat, quae adiuvat ratione, quod praecipit, quae adicit, quare quidque faciendum sit et quis facientem oboedientemque praeceptis fructus exspectet.

Si imperio proficitur, et admonitione; atqui proficitur imperio, ergo et admonitione ⁴⁹⁾. Admonere genus adhortandi est. Admonitio non docet, sed advertit, sed excitat, sed memoriam continet nec patitur elabi ⁵⁰⁾. Omnium honestarum rerum semina animi gerunt, quae admonitione excitantur, non aliter quam scintilla flatu levi adiuta ignem suum explicat; erigitur virtus, cum tacta est et impulsata. Praeterea quaedam sunt quidem in animo, sed parum prompta, quae incipiunt in expedito esse, cum dicta sunt. Quaedam diversis locis iacent sparsa, quae contrahere inexercitata mens non potest. Itaque in unum conferenda sunt et iungenda, ut plus valeant animumque magis adlevent ⁵¹⁾.

Licentia, qua spiritus crescit, pueris retinenda est, reicienda autem servitus, qua comminuitur ⁵²⁾.

Laudatio magistri plurimum valet ⁵³⁾. Adsurgit puer, si laudatur et in spem sui bonam adducitur ⁵⁴⁾.

⁴⁷⁾ ibid. 94, 32; ⁴⁸⁾ Sen. B. V 25, 4;

⁴⁹⁾ Sen. Ep. 94, 44; ⁵⁰⁾ ibid. 94, 25;

⁵¹⁾ ibid. 94, 29;

⁵²⁾ Sen. Dial. IV 21, 3;

⁵³⁾ Sen. Ep. 102, 16;

⁵⁴⁾ Sen. Dial. IV 21, 3;

Sed eadem ista insolentiam et iracundiam generant; itaque sic inter utrumque puer regendus est, ut modo frenis utamur, modo stimulis⁵⁵⁾. Aliter cum quoque agendum est; quosdam enim ratio ducit, quibusdam nomina clara opponenda sunt et auctoritas, quae liberum non relinquat animum ad speciosa stupenti. Quam ob rem bene non facit, qui semper a praeceptis incipit et in exemplis desinit⁵⁶⁾. Aequae bona exempla profutura sunt, quam praecepta bona, si saepe cum aliquo sunt⁵⁷⁾.

Mortales libere corrigi oportet.

Primum pueri mansuetudine potius ac benevolentia, quam timore benevolentes magistris reddendi sunt⁵⁸⁾. Magistros igitur ad communem utilitatem cum prudentia clementes esse oportet⁵⁹⁾. Quia mortales cuiusvis generis, fortunae, aetatis variis erratis tenentur et implicantur, propterea libere corrigi oportet.

In pueris corrigendis remediorum aliqua gradatio esse debet; qui in prima parte versatur errorum nec graviter labitur, sed frequenter, hunc obiurgatio primum secreta, deinde publica emendare temptabit. Qui longius iam processit, quam ut possit verbis sanari, ignominia continebitur. Alii fortius aliquid et quod sentiat, inurendum est, ergo in exilium et loca ignota mittendus est. In alium duriora remedia iam solida nequitia desiderat, idcirco et vincula publica et carcer adhibetur⁶⁰⁾.

Haec paedagogus puero, haec avia nepoti praecipit et irascendum non esse magister iracundissimus disputat. Si ludum litterarium intraveris, scies ista, quae ingenti supercilio philosophi iactant, in puerili esse praescripto⁶¹⁾. Non est irascendum erroribus. Quid enim, si quis irascatur in tenebris parum vestigia certa ponentibus? Quid si quis surdis imperia non exaudientibus? Quid si pueris, quod neglecto di-

⁵⁵⁾ ibidem.

⁵⁶⁾ ibid. VI 2, 1;

⁵⁷⁾ Sen. Ep. 94, 42;

⁵⁸⁾ Plut. Fr. 34;

⁵⁹⁾ ibid. 36;

⁶⁰⁾ Sen. Dial. III 16, 2;

⁶¹⁾ Sen. Ep. 94, 9;

spectu officiorum ad lusus et ineptos aequalium iocos spectent? Quid si illis irasci velis, quod aegrotant, senescunt, fatigantur? Inter cetera mortalitatis incommoda et hoc est, caligo mentium nec tantum necessitas errandi, sed errorum amor. Ne singulis irascaris, universis ignoscendum est, generi humano venia tribuenda est. Si irasceris juvenibus senibusque, quod peccant, irascere infantibus: peccaturi sunt. Num quis irascitur pueris, quorum aetas nondum novit rerum discrimina? maior est excusatio et iustior hominem esse quam puerum⁶²⁾. Sed corrigendus est, qui peccat et admonitione et vi, et molliter et aspere, meliorque tam sibi quam aliis faciendus non sine castigatione, sed sine ira. Quis enim cui medetur irascitur? At quidam corrigi nequeunt nihilque in illis lene aut spei bonae capax est: tollantur e coetu mortalium facturi peiora quae contingunt et quo uno modo possunt, desinant mali esse, sed hoc sine odio⁶³⁾. Nam bonus iudex damnat improbanda, non odit⁶⁴⁾. Nil minus quam irasci punientem decet, cum eo magis ad emendationem poena proficiat, si iudicio lata est. Inde est, quod Socrates servo ait: caederem te, nisi irascerer. Admonitionem servi in tempus sanius distulit, illo tempore se admonuit; cuius erit tam temperatus affectus, cum Socrates non sit ausus se irae committere?⁶⁵⁾ Ergo ad coërcitionem errantium sceleratorumque irato castigatore non opus est. Nam cum ira delictum animi sit, non oportet peccata corrigere peccantem⁶⁶⁾. Nemo autem invenietur, qui se possit absolvere. Et innocentem quisque se dicit respiciens testem, non conscientiam.

Quanto humanius mitem et patrium animum praestare peccantibus et illos non persequi, sed revocare! Errantem per agros ignorantia viae melius est ad rectum iter admoveere quam expellere⁶⁷⁾. Quam ob rem Epicurus eos, qui se ipsum et totam sectam commaculabant, non insectabatur, sed methodicis argumentis inscitiam immo

⁶²⁾ Sen. Dial. IV 10, 1—2;

⁶³⁾ ibid. III 15, 1;

⁶⁴⁾ ibid. III 16, 7;

⁶⁵⁾ ibid. III 15, 3;

⁶⁶⁾ ibid. III 16, 1;

⁶⁷⁾ ibid. III 14, 3;

vero insaniam persequatur. Atque illi assentiebantur et tum Epicurus efficiebat, ut a furore, qui eos occupabat, respirarent⁶⁸⁾.

De corrigendi rationibus⁶⁹⁾.

Ratio quaedam et diligentia adhibenda est, ut monitio acerbitate careat; nimis enim imprudenter se gerit praeceptor, qui acriter et cum fastu, tum conviciando et contumeliis et obiurgationibus⁷⁰⁾ vexando discipulum reprehendit; qui contra non iracunde nec magna vocis contentione, sed leniter et benigne, hilariter et clementer discipulos castigant, magnae eisdem sunt utilitati⁷¹⁾, quia illa verborum castigatio pudorem imponit⁷²⁾, sed neque offendit neque laedit⁷³⁾. Interdum sapiens se iratus ostendit, quandoque idem discipulos acrius obiurgat, sed raro et cum de peculiaribus erratis conqueritur⁷⁴⁾. Plerumque enim nocet potius quam prodest correctio, quae cum asperitate et acerbitate est coniuncta⁷⁵⁾.

At pro aspera et severa corrigendi ratione ironia potius adhibenda est, quae quidem delectet et leniter homines mordeat⁷⁶⁾. Sed cavillationes non habent persuadendi vim⁷⁷⁾. Per apophthegmata quoque facilius et amicus admonitio accipitur⁷⁸⁾. Admonitio blanda et lenis et comis et urbana quasi quoddam corrigendi fundamentum esse debet⁷⁹⁾.

Neque assidue de eadem re arguendi sunt discipuli, neque de omnibus peccatis, neque de omni errore etiam fortuito⁸⁰⁾,

⁶⁸⁾ VH. Phil. Ep. A fr. 6, col. IV. Qui homines fuerint, incertum; fortasse Timocrates et qui eius partes susceperint, respiciuntur. Quod si talia in Idomeum et Leonteum caderent, hoc aegre ferremus. At vero ad Timocratem unum insequens columna nos revocat.

⁶⁹⁾ In hac dissertationis parte in primis argumento Philodemi libelli, qui *Περί παρηγορίας* inscribitur, ab A. Olivieri facto usus sum.

⁷⁰⁾ VH. Phil. *Παρ.* col. VII;

⁷¹⁾ *ibid.* 6, 10, 11, 14, 23, 37, 38, 44, 61, 73, 85, 86, 87, VII etc.

⁷²⁾ Sen. Ep. 94, 44;

⁷³⁾ *ibid.* 47, 19;

⁷⁴⁾ VH. Phil. *Παρ.* 58;

⁷⁵⁾ *ibid.* 37, 38, 52;

⁷⁶⁾ *ibid.* 26, 27;

⁷⁷⁾ Sen. Ep. 82, 8;

⁷⁸⁾ VH. Phil. *Παρ.* VI;

⁷⁹⁾ *ibid.* I sqq.

⁸⁰⁾ *ibid.* 78, 79;

neque palam et iis maxime praesentibus, quos non opus est adesse, nec ridendo et iocando, sed commiserando⁸¹⁾.

Neque in aliud potius tempus post admissum erratum aut alio modo animadversio et castigatio reiciendae sunt⁸²⁾, neque umquam ab admonitione desistendum est, etiamsi nihil per eam statim assequi potuerit sapiens. Medicinae autem exemplo ostendit Philodemus saepius contingere, ut monitus aliquoties contumax et reluctans tandem resipiscat et monitori obtemperet⁸³⁾.

Rationem illorum, qui coram discipulis errata sua et aliorum fateri non dubitent⁸⁴⁾, probare non videtur Philodemus; ait interdum sapientem, ut monitio amice ac benevole accipiat, per alium obiurgare⁸⁵⁾, aut discipuli alicuius errata velut ab alio discipulo admissa vituperare⁸⁶⁾.

Denique non mediocri in moribus corrigendis prudentia ac dexteritate opus est⁸⁷⁾, eoque magis, quod variam illorum, quos moneamus, indolem et naturam diligenter et bene et caute considerare oportet⁸⁸⁾, cumque haud difficile sit in huiusmodi re decipi et falli⁸⁹⁾.

Igitur non verberibus aut contumeliosa tractatione pueri ad bonos mores adducendi sunt. Haec enim servis magis quam liberis conveniunt; at torpent et abhorrent sic tractati a laboribus, partim ob dolores plagarum, partim ob contumelias⁹⁰⁾. Ceterum muta verberibus admonentur⁹¹⁾. Attamen accidit, ut bonorum parentum, qui obiurgare liberos nonnumquam blande, nonnumquam minaciter solent, aliquando etiam verberibus admoneant. Sed numquid sanus pater fi-

⁸¹⁾ *ibid.* 35, 79;

⁸²⁾ *ibid.* 25;

⁸³⁾ *ibid.* 63 sq.

⁸⁴⁾ *ibid.* 51, 53, 54, 81;

⁸⁵⁾ *ibid.* 17;

⁸⁶⁾ *ibid.* 8, 9;

⁸⁷⁾ *ibid.* 58, 72, 77;

⁸⁸⁾ *VH. Phil. II ap.* 7, 10, 84, IV, V;

⁸⁹⁾ *ibid.* 56. Quae omnia fere praecepta et quasi fundamenta corrigendi repetit Plutarchus in libello, qui inscribitur „Quomodo adulator ab amico internoscatur“.

⁹⁰⁾ *Plut. M.* 10, 8;

⁹¹⁾ *Sen. Ep.* 47, 19. Idem *Ps. Plutarchus* (*De pueris educ.* XII; cf. *Kot, Źródła* I 63) et *Quintilianus* (*Eos* V 175); *Aristoteles* autem *pueros verberandos* comprobatur (*Eos* X 48).

lium a prima offensatione exheredat? Nisi magnae et multae iniuriae patientiam evicerint, nisi plus est, quod timet quam quod damnat, non accedit ad decretorium stilum. Multa ante temptat, quibus dubiam indolem et peiore loco iam positam revocet: simul deploratum est, ultima experitur. Nemo ad supplicia exigenda pervenit, nisi qui remedia consumpsit⁹²⁾.

Admonitio a vitiosis decretis animum liberat et indolem naturalem, quae non exstincta, sed obscurata et oppressa est, resurgere temptat⁹³⁾; at crebrae monitiones vitia repellunt. Monitionum autem genera multa sunt: dissuasiones et adhortationes, obiurgationes et laudationes. Per ista ad perfectum animi statum pervenitur⁹⁴⁾.

De pueris puniendis.

Primum admonere, postremum punire. Itaque pueri raro puniendi sunt. Quo facto aut puerum, qui puniatur, emendatum iri, aut poenam eius ceteros meliores reddituram esse, aut ceteros sublati malis securiores victuros esse in poena spectandum est. Pueri minore poena facilius emendabuntur; diligentius enim vivit, cui aliquid integri superest; nemo autem dignitati perditae parcat⁹⁵⁾.

Clementia regentis verecundiam peccandi facit. Gravior multo poena videtur, quae a miti viro constituitur⁹⁶⁾. Qua in re neminem prudentem — ut Plato ait — punire, quia peccatum sit, sed ne peccetur, semper animis tenendum est; revocari enim praeterita non posse, futura prohiberi⁹⁷⁾.

Agrippinus, quando cum imperio erat, studebat iis, quos condemnabat, persuadere, ipsis expedire condemnari. Non enim, aiebat, ut iis inimicus et latro, sententiam fero, sed veluti tutor et curator ipsorum: quemadmodum et medicus hominem secandum consolatur, eique persuadet, ut se secandum praebeat⁹⁸⁾. In pueris puniendis similiter fieri debet.

⁹²⁾ Sen. Cl. I 14, 1;

⁹³⁾ Sen. Ep. 94, 31;

⁹⁴⁾ ibid. 94, 39;

⁹⁵⁾ Sen. Cl. I 22, 1;

⁹⁶⁾ ibid. I 22, 3;

⁹⁷⁾ Sen. Dial. III 19, 7;

⁹⁸⁾ Plut. Fr. 38;

Prope est ut inique puniat, qui nimis⁹⁹⁾. Est certus modus pueris puniendis, sunt certi fines, extra quos egredi periculosissimum est, quia temperatus timor cohibet animos, assiduus vero et acer et extrema admovent in audaciam iacentes excitat et omnia experiri suadet¹⁰⁰⁾. Sapiens vero non puniet, sed misericordia captus nonnumquam diligentium alicui veniam dederit¹⁰¹⁾. A qua Epicuri sententia Seneca dissentit, qui veniam sapienti non dandam esse, quia sapiens nihil fecerit, quod non debuerit, nihil praetermiserit, quod debuerit, itaque nullam poenam, quae exigi debeat, a sapiente remissum iri tradit¹⁰²⁾.

Si parentes merita necessitate coacti liberis irascuntur, liberos obsistere neque petere, ut sibi venia detur, nefas est; sin immerito irascuntur, liberos eis irasci neque dicere, quae parentum iniustam iram benevole depellere possint, ridiculum est¹⁰³⁾.

Multa igitur et varia remedia sunt, quibus pueri corrigi possunt. Nonnumquam et ipsa monentis auctoritas prodest¹⁰⁴⁾. Alii admonendi solum sunt, alii verbis modo blandis, modo minacibus puniendi. Multos fortuita sanant nec ideo remedia sunt¹⁰⁵⁾. Sed omnia remedia reicienda essent, si peccaturis testis semper adstitisset, quia magna pars peccatorum tollitur, si peccaturis testis adsistit. Quam ob rem habeat animus aliquem, quem vereatur, cuius auctoritate etiam secretum suum sanctius faciat¹⁰⁶⁾.

III. De educatione civili.

„*Ἐκλυτέον ἑαυτοὺς ἐκ τοῦ περὶ τὰ ἐγκύβηλια καὶ πολιτικά δεσμοτηρίου*“¹⁰⁷⁾ — his vocibus Epicurus suos sectatores admonebat, ut munera publica potius fugerent, quam ambirent¹⁰⁸⁾.

⁹⁹⁾ Sen. Cl. I 14, 3;

¹⁰⁰⁾ ibid. I 12, 4;

¹⁰¹⁾ Diog. Laërt. X 118;

¹⁰²⁾ Sen. B II 7, 1;

¹⁰³⁾ Wotke-Usener 62;

¹⁰⁴⁾ Sen. Ep. 94, 27;

¹⁰⁵⁾ Sen. B VI 8, 1;

¹⁰⁶⁾ Sen. Ep. 11, 9;

¹⁰⁷⁾ Wotke-Usener 58;

¹⁰⁸⁾ Plut. adv. Colot. 31, 2 p. 1125 fr. 556, 554; 34, 3 p. 1127 fr. 8; contr. Epic. beatit. 16, 9 p. 1008; de occulte viv. 4 p. 1129.

At qui civitatis muneribus interest, in magno periculo est, quia numquam tranquillus erit. Sapiens civitatis muneribus nonnumquam modo interesse debet, si hoc sibi ipsi, ut tutus sit, necessarium est; alioquin semper sententiam: *Λάτρε βιώσας* profiteri et persequi debet ¹⁰⁹).

Hoc modo de educatione civili Seneca ¹¹⁰) scribit: „Duae maximae et in hac re dissident sectae, Epicureorum et Stoicorum, sed utraque ad otium diversa via mittit. Epicurus ait: „Non accedet ad rem publicam sapiens, nisi si quid intervernerit“. Zenon ait: „Accedet ad rem publicam, nisi si quid impedierit“. Alter otium ex proposito petit, alter ex causa. Causa autem illa late patet: si res publica corruptior est, quam ut adiuvari possit, si occupata est malis, non nitetur sapiens in supervacuum nec se nihil profuturus impendet, si parum habebit auctoritatis aut virium nec illum erit admissura res publica, si valetudo illum impediet. Quomodo navem quassam non deduceret in mare, quomodo nomen in militiam non daret debilis, sic ad iter, quod inhabile sciet, non accedet. Potest ergo et ille, cui omnia adhuc in integro sunt, antequam ullas experiatur tempestates, in tuto subsistere et protinus commendare se bonis artibus et in illis beatum otium exigere, virtutum cultor, quae exerceri etiam quietissimis possunt.“

Ex duabus rebus publicis, quarum altera magna et vere publica deos atque homines continet, in qua non ad hunc aut ad illum angulum respicimus, sed terminos civitatis cum sole metimur, alteri autem nos condicio nascendi adscripsit, huic maiori rei publicae et in otio secundum Senecam homines deservire debent ¹¹¹), quamquam sapientem ad quamlibet rem publicam accessurum Epicurei negant ¹¹²). Rei publicae forma, cui ad summam libertatem nihil deest nisi pereundi licentia, Senecae laetissima videtur ¹¹³).

Cum fluxa sit popularis aura et periculosa gratia civium, multo rectius ad philosophiam confugiendum est ¹¹⁴). Nam philosophi vel maxime remoti a forensi sollicitudine beate

¹⁰⁹) Überweg: Grundriss d. Gesch. d. Phil. d. Altert. 266—267.

¹¹⁰) Sen. Dial. VIII 3, 2—4;

¹¹¹) ibid. VIII 4, 1—2; ¹¹²) ibid. VIII 8, 1—4;

¹¹³) Sen. Cl. I 1, 8;

¹¹⁴) VH. Phil. Rhet. Δβ, 12; similiter Diog. Laërt. X 143 sent. XIV.

vivere possunt, quia cum otio, fide, iustitia vivunt, ac si quos habent inimicos, eos beneficiis et comitate amicos faciunt ¹¹⁵). Sunt etiam utilissimi societati humanae, quippe qui legum auctoritatem confirmant et commendunt, multis privatim operam navent ¹¹⁶), utilia ac simplicia praecipiant et doceant ¹¹⁷).

Mirum igitur, si Critolaus philosophos a condenda re publica segregandos censet ¹¹⁸). Quid enim felicius cogitari potest tali civitate, ubi philosophorum praecepta valeant, ubi ne victi quidem communibus communis rei publicae commodis priventur! ¹¹⁹) Contra quam misera eorum condicio esse solet, qui ad rem publicam accedentes ab ipsis civibus, quibus cari esse debebant, misere persaepe mactentur ¹²⁰). Quanto denique felicius vivunt philosophi in qualibet civitate, qui rem publicam omnino non capessendam iudicent ¹²¹).

IV. De liberis instruendis.

De sapientia et philosophia.

Ad sapientiam sine liberalibus studiis quisque *venire potest*. Quamvis enim virtus discenda sit, tamen non per haec discitur. Etiam qui litteras nescit, sapiens esse potest, cum sapientia in litteris non sit. Ceterum an memoria, quae nullum extra se subsidium habet, certior sit, nescis ¹²²). Quam ob rem Epicurus rudes omnium litterarum ad philosophandum invitabat. Hominibus enim sapientiam negare nihil aliud est, quam mentibus eorum verum ac divinum lumen auferre. Quodsi natura hominis sapientiae capax est, opifices et rusticos et mulieres et omnes denique, qui humanam formam gerunt, doceri, ut sapiant populumque sapientium ex omni lingua et condicione et sexu et aetate conflari oportet ¹²³).

¹¹⁵) VH Phil. Rhét. A: β, 27, 28; α, 12; β, 20;

¹¹⁶) ibid. α, 4;

¹¹⁷) ibid. β, 7; cf. fr. 2;

¹¹⁸) ibid. β, 13;

¹¹⁹) ibid. col. IV;

¹²⁰) ibid. col. IV—VII;

¹²¹) ibid. col. VIII, XXV; Wotke-Usener 58;

¹²²) Sen. Ep. 88, 32;

¹²³) Us. Ep. 227a: Lactantius divin. instit. III 25, 4. 7. 8. 12. Stoici quoque servos et mulieres ad philosophandum invitabant (ibid.).

Sapientia, qua nihil maius¹²⁴), cuius regnum magnum et securum est¹²⁵), vitae ars est¹²⁶). Sapientem eruditum esse non oportet. Quam ob rem Epicurus disciplinas omnes fugit¹²⁷), philosophiam solam, quae vitam beatam facit¹²⁸), laudat. Sed qui philosophiam didicit et facienda ac vitanda percepit, nondum sapiens est, nisi in ea, quae didicit, animus eius transfiguratus est¹²⁹).

Inter sapientiam et philosophiam quid interest? Sapientia mentis humanae perfectum bonum est, philosophia vero sapientiae amor et affectatio est. Haec ostendit, quo illa pervenit¹³⁰).

Philosophiae servire libertas est. Ergo philosophiae servientum est, ut vera libertas nobis contingat¹³¹).

Epicurei duas partes philosophiae esse putaverunt, naturalem atque moralem; rationalem autem removerunt. Deinde cum ambigua discernere, falsa sub specie veri latentia coarguere ipsis rebus cogerentur, ipsi quoque locum, quem de iudicio et regula appellant, alio nomine rationalem induxerunt, sed eum partis naturalis accessionem esse existimabant¹³²).

In illa philosophiae parte, quae ad hominum mores spectat, beneficia plurima sunt. Qui summus finis sit, homines doctos esse moralis philosophiae primum idemque maximum beneficium est; quae philosophia voluptates animi et corporis definivit, *δυνάμεις* et *αἰτίαις* externorum bonorum et malorum, mala morbis et doloribus parta etc. exposuit¹³³).

Sin aliquis philosophatur, illi revera philosophandum est; salubres enim non videri, sed revera fieri debemus¹³⁴). Ut

¹²⁴) Sen. B III 33, 5;

¹²⁵) ibid. VII 10, 6;

¹²⁶) Sen. Ep. 90, 27; 95, 7. 8; 117, 12;

¹²⁷) Quintil. instit. II 17, 15;

¹²⁸) Us. Ep. 219; Sextus emp. adv. dogmat. V (math. XI) 169;

¹²⁹) Sen. Ep. 94, 48;

¹³⁰) ibid. 89, 4;

¹³¹) ibid. 8, 7;

¹³²) Us. Ep. 242: Sen. Ep. 89, 11; Diog. Laërt. X 30; Sextus emp. adv. dogmat. I (math. VII) 14 sq.; Us. Ep. 243: Cic. de fin. I 7, 22; Hieronymus contra Ruf. I 30 t. II p. 487 b.

¹³³) VH Polyst. fr. 3 col. IX a, b, X a;

¹³⁴) Wotke-Usener 54; Us. Ep. 220: Parallela sacra profana Florent. A 14, 156 p. 761 Gaisf. *Ἐπιχοῦρον*. Gnomologion Parisinum cod. 1168 s. XIII

medicina, quae morbos non expellit, sic et philosophia, quae animae dolorem non expellit, nulli utilitati est¹³⁵). Sed τούτων πάντων ἀρχὴ καὶ τὸ μέγιστον ἀγαθὸν φρόνησις. διὸ καὶ φιλοσοφίας τιμώτερον ὑπάρχει φρόνησις, ἐξ ἧς αἱ λουπαὶ πᾶσαι πεφύκασιν ἀρεταί, διδάσκουσα ὥς οὐκ ἔστιν ἡδέως ζῆν ἄνευ τοῦ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως, οὐδὲ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως ἄνευ τοῦ ἡδέως¹³⁶).

De liberalibus studiis.

Supervacua discere in tanta temporis egestate dementiam esse Epicurei promulgabant¹³⁷). Quam ob rem liberalia studia, quae sapientiae capiendae nihil prodesse, supervacua esse existimabant. Epicureos inscientiae suae occultandae causa haec dicere Sextus existimabat¹³⁸). Epicureos non solum ipsos liberalia studia, has tot tantasque voluptates veluti perenni e fonte manantes, devitare atque aversari, neque pati earum gustum perspicere eos, quicumque se ad ipsos contulerint, sed etiam aliis mandare, ut citatis lembis eas fugiant Plutarchus queritur¹³⁹). Pythoclem omnes Epicurei et viri et mulieres per Epicurum orabant atque obsecrabant, ne disciplinam, quae liberalis dicitur, magni facere sectarive studeret; at Apellem quendam mirabantur ac maiorem in modum amplectebantur, quod a mathematicis iam inde ab initio abstinendo purum sese conservavisset¹⁴⁰). Omnem etiam voluptatem ex liberalibus studiis Epicurei expulerunt. Quam ob rem Epicurum in epistula ad Pythoclem scripta: Παιδείαν δὲ πᾶσαν, μακάριε, φεῦγε τ' ἀκάτιον ἀράμενος scripsisse nemini mirum erit¹⁴¹). Alibi: Ἐκλυτέον ἑαυτοὺς ἐκ τοῦ τὰ περὶ ἐγκύκλια καὶ πολιτικά δεσμωτηρίου Epicurus adhortatur¹⁴²). Imprimis autem ei, qui philosophus futurus sit, litteras scire

f. 115^r (γνώριαι Ἐπικουρόν). Maximus abb. gnomol. 17 p. 183 Turic. t. II p. 587 Combef. Ἐπικουρόν.

¹³⁵) Us. Ep. 221: Porphyrius ad Marcellam 31 p. 209, 23 Nauck;

¹³⁶) Diog. Laërt. X 132; ¹³⁷) Sen. Ep. 48, 12; 88, 35. 36. 45;

¹³⁸) Adv. mathem. I 1: Us. Ep. 227;

¹³⁹) Plut. M. 1338, 47 sqq.; similiter Us. Ep. 117: Athenaeus XIII p. 588a; Quintilianus instit. XII 2, 24;

¹⁴⁰) Plut. M. 1338, 47 sqq.; similiter Us. Ep. 117: Athenaeus XIII p. 588a. Se magistrum nullum habuisse ipse Epicurus gloriatur (Cic. Deor. Nat. I 26, 72: Us. Ep. 233).

¹⁴¹) Us. Ep. 163: Diog. Laërt. X 6; similiter Plut. M. 1338, 47 sqq.

¹⁴²) Wotke-Usener 58;

nihil opus est¹⁴³). Itaque Epicurus hos quoque, qui rudes omnium litterarum erant, ad philosophiam invitabat¹⁴⁴). Secundum posteriores Epicureos omnibus, qui fortunam fugiunt, ad studia liberalia confugiendum est. Illa omnia vulnera sanant, illa omnem tristitiam evellunt, illa consolantur, illa delectant, illa si bona fide in alicuius animum intraverint, numquam amplius dolor intrabit, numquam sollicitudo, numquam afflictionis irritae supervacua vexatio. Haec quidem certissima praesidia sunt et quae sola quemque fortunae eripere possint¹⁴⁵). Sed nullum liberale studium in bonis numerandum est, quod ad aes exit. Meritoria artificia sunt, hactenus utilia, si praeparant ingenium, non detinent. Tandem enim istis immorandum est, quamdiu nihil animus agere maius potest. Rudimenta sunt nostra, non opera. Liberalia studia sunt, quia homine libero digna sunt. Ceterum unum studium vere liberale est, quod liberum facit, hoc est sapientiae, sublime, forte, magnanimum; cetera pusilla et puerilia sunt. Liberalia studia non discere, sed didicisse debemus. Quidam illud de liberalibus studiis quaerendum iudicaverunt, an virum bonum facerent; ne promittunt quidem nec huius rei scientiam affectant¹⁴⁶).

Initio Epicurei, rudes omnium litterarum, ad philosophiam accedere conabantur; sed ultra verba procedi non potuit, quia multis artibus opus est, ut ad philosophiam accedi possit. Quam ob rem philosophiam a multitudine abhorre Cicero ait. Igitur Lactantio mirum fuit, quomodo illa, quae de principiis rerum dicuntur, Epicurei intellexissent; quae perplexa et involuta vix etiam politi homines assequuntur. In rebus igitur obscuritate implicatis et ingeniorum varietate confusis et eloquentium virorum exquisito sermone fucatis imperito ac rudi nullus locus est¹⁴⁷).

Rerum scientia bonum est, rerum imperitia malum¹⁴⁸), sed

¹⁴³) Us. Ep. 227: Cic. de fin. II 4, 12. — Ab hac opinione Sextus (emp. adv. math. I 49: Us. Ep. 22), qui tradit: (*Ἐπικουρόσφις*) ἐν γούν τῷ Περί δόξων καὶ χάριτος βιβλῶς πειράται διδάσκειν, ὅτι ἀναγκαῖόν ἐστι τοῖς σοφοῖς μανθάνειν γράμματα, dissentit.

¹⁴⁴) Us. Ep. 227^a: Lactantius divin. instit. III 25, 7;

¹⁴⁵) Sen. Dial. XII 17, 3—5;

¹⁴⁶) Sen. Ep. 88, 1—2;

¹⁴⁷) Us. Ep. 227^a: Lactantius divin. instit. III 25, 12;

¹⁴⁸) Sen. Ep. 31, 6;

quamquam natura semina scientiae nobis dedit, ipsam scientiam non dedit¹⁴⁹⁾; qua in re plus scire velle, quam satis sit, intemperantiae genus esse¹⁵⁰⁾ memoria tenendum est. Sapiens quidquid factum est, licet nescierit, semper dicit: sciebam¹⁵¹⁾.

Epicurus quod nullam eruditionem esse duxit, nisi quae beatae vitae disciplinam iuaret, parum eruditus videbatur. Qui neque in poëtis evolvendis, in quibus nullam solidam utilitatem omnemque puerilem delectationem esse putaverat, neque in musicis, geometria, numeris, astris, quae et a falsis initiis profecta vera esse non posse et si essent vera, nihil afferre, quo iucundius i. e. quo melius viveremus putaverat, tempus conterebat. Si eas artes persequeretur, vivendi artem tantam tamque operosam et perinde fructuosam non relinqueret. Ergo non Epicurum ineruditum, sed eos indoctos, qui quae pueros non didicisse turpe esset usque ad senectutem esse discenda putarent Cicero existimabat¹⁵²⁾.

Imprimis poëmata Epicurei repudiabant, quorum auctores poëticam turbam appellabant. Homeri poëmata deliria Homerica appellabant. Metrodorus plurima ad ignominiam Homeri pertinentia scripsit¹⁵³⁾. Ut Epicureorum ruditas arguatur, dumtaxat verba Metrodori, qui in libro de Poëtis haec scripserit: „Proinde ignorare te dicens ab utraque parte fuerit Hector, ignorare etiam primos carminis Homericus versus, aut quae in medio sunt, non est, quod timeas“ apponi satis esse Plutarchus affirmat¹⁵⁴⁾. Non solum Homerum, quem Epicurus aperte non verebatur¹⁵⁵⁾, sed totam etiam poëticam artem veluti verborum exitiabilem suavitatem Epicurei expulerunt¹⁵⁶⁾. Epicurum in libro de Regno hoc modo de poëtis scribere ausum esse, tamquam si ad Sardanapalum scriberet aut Nanarum Babylonis satrapam Plutarchus queritur. Non enim hercle Hieroni, Attalo aut Arche-

¹⁴⁹⁾ ibid. 120, 4;

¹⁵⁰⁾ ibid. 88, 36;

¹⁵¹⁾ ibid. 76;

¹⁵²⁾ Cic. de fin. I 21, 71 sq.: Us. Ep. 227;

¹⁵³⁾ Plut. M. 1329, 37; similiter Us. Ep. 228; Clemens strom. V 14 p. 257,

52 et Athenaeus V 12 p. 187^c;

¹⁵⁴⁾ Plut. M. 1338, 47;

¹⁵⁵⁾ Us. Ep. 228; Clemens strom. V 14 p. 257, 52; Athenaeus V 12 p. 187^c;

¹⁵⁶⁾ Us. Ep. 229; Heraclitus alleg. Homer. 4; id. 75;

lao persuasisset, ut iussis e convivio surgere Euripide, Simonide, Melanippide, Cratetibus, Diodotis, Cardaces secum collocarent, et Agrianos et Callias scurras, ac Thrasonidas aliquos et Thrasyleontas, ululatus et plausuum tumultum excitaturos¹⁵⁷). Ut iuvenes poculis sublati poëmata vitarent¹⁵⁸) neve sapiens poëmata scriberet¹⁵⁹), Epicurus praecepit. Sed solum sapiens de poëtica, ut aequum est, disputare potest¹⁶⁰), scilicet si vult, sed velle non debet.

Epicurei musicam, quam ἀσύνφορον atque ἀργὸν φέλονον ζῶμαίων ἀτμελῇ appellabant, repudiaverunt¹⁶¹). Musicam tantarum voluptatum et elegantiarum fertilem Epicureos vitare et fugere Plutarchus queritur. Epicurum, qui sapientem spectando debere esse deditum in pompis, scenicisque actionibus et musicis auditionibus ita, ut quemquam alium gaudere pronuntiaverit, sed musicis quaestionibus et eruditis disquisitionibus eorum, qui iudicium de hac re sumant, ne inter pocula quidem locum concesserit, immo etiam Musarum studiosis regibus auctor fuerit, ut in conviviis narrationes militares et importunas scurrilitates potius tolerarent, quam disputationes de musicis aut poëticiis quaestionibus institutas, absurda praecepisse Plutarchus affirmat¹⁶²). Ut de poëtica sic de musica sapientem solum, ut aequum est, disputare posse Epicurus affirmat¹⁶³). Cicero eis, quos cantus forte delectant, primum cogitare suadet, antequam cantus inventi sint, multos beate vixisse sapientes, deinde multo maiorem percipi posse legendis his quam audiendis voluptatem¹⁶⁴). Posteriores Epicurei musicae benevolentiores esse videntur. Philodemus Democriti, quem φυσιολογότατον appellat, sententiam de musica commemorat¹⁶⁵); cui mollis musica nulla re peior videbatur, quia non necessitate, sed sine causa nata est. Quam ob rem ipse Philodemus, cuius de musica liber quartus totus hac sententia nititur: μηδὲ ἐν

¹⁵⁷) Plut. M. 1339, 52;

¹⁵⁸) Us. Ep. 163; Plut. de poët. aud. c. 1. p. 15 d;

¹⁵⁹) Diog. Laërt. X 121; Us. Ep. 568;

¹⁶⁰) Diog. Laërt. X 121; Us. Ep. 569;

¹⁶¹) Us. Ep. 229 b; Sextus emp. adv. mathem. VI 27;

¹⁶²) Plut. M. 1339, 40;

¹⁶³) Diog. Laërt. X 121; Us. Ep. 569;

¹⁶⁴) Cic. Tusc. disp. V 40, 116; Us. Ep. 599;

¹⁶⁵) Us. Ep. 599 adn.: VH¹ I c. 36, 29;

πρὸς σεμνότητα καὶ λογιστικὴν ἔμφ]ασιν ποι[εῖ]ν τὸ μέλος δια[τ]ορώτε[ρ]ον, ἀλλὰ τέρευν ἀκοῆς προστιθέναι μόνον, Epicureorum sententiam de musica commutavit¹⁶⁶). Philodemus ipse ait¹⁶⁷) sese epitoma circumscripturum verba, quae adversarius fecerit in libro tertio de honore deorum et ingenuorum educatione per musicam effectis. Quae refutare studet Philodemus in lib. IV. col. 3: cantus vim posse animum aut excitare aut sedare aut praesentem affectationem augere aut minuere (VH. IX 65 fr. 3). XI 70 fr. 2. affirmatur musicae studium ad permultas seu potius omnes virtutes parandas valere: hoc falsum sese in tertio ὑπομνημάτων libro demonstrasse Philodemus dicit (l. IV. col. 24). Col. 18, 19, 20 respondet sententiis, quae VH. XI. fr. 3 exstant aut exstabant (nam in pagina satis lacerata plurima potius concludere ex verborum vestigiis quam legere licet): musicam conferre ad amicitiam et concordiam. Viris ingenuis non est honestior relaxatio ludusque quam ut alius canat, alius lyram pulset, alius saltet, vis autem vini vel sapientes movet (Phil. Mus. IV. col. XIV—XVI).

Historicorum totam nationem mendacem¹⁶⁸) esse atque eorum inutilia studia reprehendi Seneca affirmat¹⁶⁹). Ab utraque parte Hector fuerit, siquis ignorat, pudendum non est¹⁷⁰). In Epicuri schola Lycurgum, Miltiadem, Themistoclem, Epaminondam, qui in ore ceterorum omnium philosophorum erant, nominari Cicero numquam audit; usque adeo in Epicureis disputationibus historia muta erat¹⁷¹). Epicurum et Metrodorum primis atque sapientissimis legum inventori-
bus maledicere¹⁷²), Epicurum solum ridendi causa viros in re publica administranda illustrissimos nominatim appellare

¹⁶⁶) Us. Ep. 599 adn.: Phil. Mus. c. 10, 15. cf. c. 3, 11—25;

¹⁶⁷) Quae nunc sequuntur, ex argumento Philodemi de musica librorum, quae exstant, ab I. Kemke facto sumpta mihi sunt.

¹⁶⁸) Sen. NQ VII 16, 1. 2;

¹⁶⁹) Sen. NQ III praeft. 5—7;

¹⁷⁰) Plut. M. 1338, 47;

¹⁷¹) Cic. de fin. II 21, 67; similiter Us. Ep. 558: comicus Sotionis ap. Athen. VIII p. 336 f (Com. III p. 395) et Us. Ep. 559: Plut. contra Epicuri beatitudinem 15 p. 1097 c;

¹⁷²) Us. Ep. 558: Plut. adv. Col. 34 p. 1127 d;

Plutarchus indignatur¹⁷³). Quam ob rem Epicurum, qui res gestas obscuravit, qui cum deis atque divinis viris pugnat¹⁷⁴), qui Themistoclem et Miltiadem contemnebat, Plutarchus turpissimum appellat¹⁷⁵).

Eruditis disquisitionibus eorum, qui iudicium sibi de hac re sumpserunt, ne inter pocula quidem locum Epicurus concessit¹⁷⁶). Sed posteriores Epicurei ποιητικά ζητήματα velut τὴν παιδείαν intellegebant et sese his ab admirationibus perpetuis servaturos esse existimabant¹⁷⁷).

Neminem Epicuro magistro Archimedis geometricas litteras, contra quas ille nihil earum intellegens multum pertinaciter disserebat, legere aut discere voluisse Augustinus testatur¹⁷⁸). Polyaeus, qui magnus mathematicus fuisse dicitur, Epicuro adscienti totam geometriam falsam esse credidit¹⁷⁹).

De rhetorica quaestio, quae nobis tam exilis videtur, apud veteres omni expectatione latius patuit et acutissima quaeque saeculorum ingenia occupavit. Et Epicurum suam de rhetorica sententiam exposuisse necesse erat.

Curam diligentiamque rhetoricae Epicurus non adhibebat¹⁸⁰); postulabat solum, ut oratio perspicua esset¹⁸¹), quia perspicuitas orationis summa virtus est et vir vere Epicureus non quomodo, sed quid loqueretur, quaerere debebat¹⁸²); quam ob rem sapientem egregium oratorem non fore Epicurus existimabat¹⁸³). Ceterum Lacedaemonii, qui rhetoricam expulerunt, naturali et fortuita quadam facundia, quae volebant,

¹⁷³) Us. Ep. 560: Plut. adv. Col. 33 p. 1127 a;

¹⁷⁴) Us. Ep. 558: Plut. adv. Col. 21 p. 1119 c;

¹⁷⁵) Us. Ep. 559; Plut. contra Epic. beatii. 15. p. 1907 c;

¹⁷⁶) Plut. M. 1339, 40; ibid. 1340, 8;

¹⁷⁷) Us. Ep. adn. ad p. 331, 3: VH² X 77 c. XIII;

¹⁷⁸) Us. Ep. 229 a: Augustinus de utilitate credendi c. 6, 13 t. VIII p. 53 f ed. Ven. 1719;

¹⁷⁹) Us. Ep. 229 a: Cic. Lucul. 33, 106; Proclus in Euclidem p. 55 Bas. 199, 9 Friedl.;

¹⁸⁰) Us. Ep. 45: Plut. adv. Col. 33 p. 1127 a et Quintilianus instit. II 17, 15;

¹⁸¹) Diog. Laërt. X 13: Us. Ep. 54;

¹⁸²) Us. Ep. 243: Hieronymus contra Ruf. I 30 t. II p. 487 b;

¹⁸³) Diog. Laërt. X 118: Us. Ep. 565;

administrabant¹⁸⁴). Quam ob rem cum naturalis quaedam locutio existat, non opus est artificiosa¹⁸⁵).

Omnis in quaerendo, quae via quadam et ratione habetur, oratio praescribere primum debet, ut inter quos disseritur conveniat, quid sit id de quo disseratur. Hoc positum in Phaedro a Platone Epicurus probavit sensitque in omni disputatione id fieri oportere; sed quod proximum fuit, non vidit; negat enim definiri rem placere, sine quo fieri interdum non potest, ut inter eos qui ambigunt conveniat, quid sit de quo agatur. Haec Cicero rata fecit¹⁸⁶).

Totam autem dialecticam, quae physiologos vero rerum studio prohiberet¹⁸⁷) et in qua nullam nec ad melius vivendum nec ad commodius disserendum viam esse existimavisset¹⁸⁸), Epicurus et contemnebat et cate invadebat¹⁸⁹). Sed iam Polyaeus, Epicuri discipulus, optimus Epicureus magister, aliam de dialectica opinionem habuit. Qui cum de philosophiae pretio, de rhetoricis, de eristicis, de dialecticis, de physicis, quamque utilitatem ex illis nos percipere possemus, sententiam suam exponeret, eos qui rhetoricis vel eristicis studerent, philosophos esse non posse, dialecticos vero et imprimis physicos posse affirmavit¹⁹⁰). Posteriores quoque Epicurei quasdam disputandi regulas, quibus quisque usus minime falleretur, se potius et tenere et docere iactabant; peritia autem disputandi nihil aliud quam dialectica est¹⁹¹. Ut ipse Epicurus rhetoricam parvi aestimabat, ita posteriores Epicurei e. g. Philodemus eam palam postulaverunt¹⁹²). Qui ceteris omissis pulchrae linguae Graecae loquendae scientiam deficientem, imprimis soloecismos et barbarismos et voces, quae rebus pares non essent, orationibus ingentem ob-

¹⁸⁴) VH Plut. Rhet. H col. XII;

¹⁸⁵) ibid. I¹ col. VII.

¹⁸⁶) Cic. de fin. II f. 3 sq.: Us. Ep. 264;

¹⁸⁷) Diog. Laërt. X 31: Us. Ep. 257;

¹⁸⁸) Cic. de fin. I 19, 63: Us. Ep. 243;

¹⁸⁹) Cic. Lucul. c. 30, 97; id. de nat. deor. I 25, 70; id. de fato 10, 21;

Us. Ep. 376;

¹⁹⁰) VH Inc. col. XXV.

¹⁹¹) Us. Ep. 242: Augustinus contra Cresconium I 13, 16 t. IX p. 397 e ed. Ven. 1719;

¹⁹²) In hac dissertationis parte argumentis Philodemi Voluminum Rhetoricorum a S. Sudhaus factis saepissime usus sum.

securitatem afferre affirmabant¹⁹³). Ut res cognoscere possimus, vocabula recte comprehendere et distinguere oportet¹⁹⁴). Itaque rhetorica, quae diuturnam exercitationem et assuetudinem postulat¹⁹⁵), orationibus perspicuitatis praebendae causa posterioribus Epicureis non contemnenda erat. Philodemus ipsam pulchram locutionem philosophorum esse dicit, quoque propius quis ad rectam philosophiam i. e. Epicuream accedat, eo locuturum disertius, siquidem proprietas et perspicuitas sermonis prima laus esse debeat¹⁹⁶). Solum physiologi ad perfectam rhetoricam proxime accedunt. Sed physiologus in iis, quae felicitatem efficiant, vera perspicere non potest, quippe qui boni, veri, iusti cognitione orbatus sit¹⁹⁷).

Sapientis officium in cognoscenda rerum natura et emendandis vitiis positum a politici munere longe distat et paene contrarium est, ut ne debeat quidem sapiens peritia rei publicae et fraudulenta illa rhetorica institui¹⁹⁸). Ingenuus philosophus a rhetoricae studio retinendus est¹⁹⁹). Quamquam venia danda est ei, qui victus quaerendi causa aliquamdiu rhetoricam doceat, tamen ad philosophiam se erigere debet²⁰⁰). Oratores, qui physiologi sunt, boni sunt²⁰¹), quia dicendi vim physiologia parit²⁰²); at oratorum forensium professionem Epicurus κακοτεχνίαν nominans inter malas artes numerat²⁰³), quia rhetores non de eis disputant, quae vere utilia sunt, quam partem propriam esse philosophiae constat, sed ita versantur in contionibus, ut quae vulgo utilia

¹⁹³) Us. Ep. p. 343: Phil. Rhet. IV 1 (VH¹ t. XI) c. 16. Idem Quintilianus (Eos V 175—176).

¹⁹⁴) Argumentum Epicuri libri XXVIII π. φύσεως inscripti = VH Ep.

¹⁹⁵) Phil. Rhet. VH² V 54: Us. Ep. 46;

¹⁹⁶) VH Phil. Rhet. I₁ col. IV;

¹⁹⁷) VH Phil. Rhet. E col. VII—VIII;

¹⁹⁸) ibid. col. XXXV—XXXVIII. Quae de rhetorica forensi et iudiciali sequuntur, secundum argumentum, quod S. Sudhaus de his rhetoricae artis generibus fecit, traduntur.

¹⁹⁹) ibid. col. XLVII—XLVIII;

²⁰⁰) ibid. col. XLIX—LI;

²⁰¹) Us. Ep. 10: VH² IV 77 (= Oxon II 85);

²⁰²) Us. Ep. 47: Metrodorus de poëmatiss I. I apud Philodemum de rhet. VH² V 58;

²⁰³) Us. Ep. 51: Ammianus Marcellinus XXX 4, 3;

videantur arripiant²⁰⁴). Omnino rhetorica et rei publicae et ipsis forensibus oratoribus nocet et nihil ad bene beateque vivendum confert; ut iudicialis rhetoricae nulla est utilitas, sic studium illud forense damnosum et periculosum est²⁰⁵). Ipsa illa in loquendo simplicitas ac pudor genuinus balbutientis sermonis²⁰⁶) magis plerumque iudicibus persuadere solet quam ars, quae suspicionem pravitatis moveat. Ut autem sycophantarum impetus non defendit²⁰⁷), ita vulgi odium et invidiam colligit²⁰⁸). Nec enim oratores forenses quod ipsi volunt, efficiunt tamquam tyranni²⁰⁹), sed plebis temeritati servientes ac timore perpetuo exagitati²¹⁰) propter exiguas plerumque causas vel expulsi vel interfecti sunt²¹¹). Ceterum populum adulationibus sibi conciliare vanum est²¹²).

Rhetoricae vis persuadendi, quae in conventibus publicis cernitur, incerta est et dubia vel exigua utilitas, haec autem, quae tota ad privatam vitam pertinet, certam et veram utilitatem continet, qua sibi quisque, propinquis, amicis id, quod ad vitam feliciter degendam pertineat, persuadere potest²¹³).

Si ad ipsam rhetoricam revertemur, rhetoricam secundum Epicureos artem esse²¹⁴) notandum est, sed non totam, quia orationes scribere et ornatius dicendi genus docere ars est, genus autem dicendi iudiciale et forense colere nulla²¹⁵). Ex Epicureorum numero vehementissime eos vituperat Philodemus, quicumque rhetoricae ullam esse artem negaverunt et in hanc sententiam libros composuerunt. Quodsi hanc

²⁰⁴) VH Phil. Rhet. I¹ col. IV;

²⁰⁵) Argumentum quinti libri Phil. Rhet. A (VH);

²⁰⁶) VH Phil. Rhet. Aa, 6;

²⁰⁷) ibid. a, 7 col. V, VI;

²⁰⁸) ibid. β, 19;

²⁰⁹) ibid. β, 8;

²¹⁰) ibid. β, 6;

²¹¹) ibid. β, 4;

²¹²) VH Phil. Ep. B fr. 8 col. I;

²¹³) Argumentum VH Phil. Rhet. Z. Singulae columnae persequendae non sunt, quia textus nimis plerumque dubius et corruptus est.

²¹⁴) Phil. Rhet. VH² V 52; comment. de rhet. I. I col. VII VH² V 35; rhet. VH² IV 106 = Ox. II 114 et VH² V 43; ibid. VH² V 51; ibid. VH² IV 93 sq.; Us. Ep. 49 et 50;

²¹⁵) Phil. Rhet. VH² IV 73 sq. (= Oxon. II 81 sq.): Us. Ep. 49;

artem esse Epicurus, Metrodorus, Hermarchus declaraverunt; qui contra hos ex Epicureorum numero scribunt, paene pro parricidis habendi videntur²¹⁶). Toto secundo libro Philodemi operis *περὶ ῥητορικῆς* inscripti trita illa quaestio agitur, sitne ars rhetorica necne. Ac priore parte Philodemus alienas, altera suas profert sententias. Quarum partium prior ita bipertita est, ut primum aliorum philosophorum, deinde Epicureorum argumentationes perlustret²¹⁷).

*Ἐφ' ὅσον δ' ἂν ἀμνηχανῆς, λήθῃ τῆς φύσεως ἀμνηχανεῖς· σπαντῶ γὰρ ἀορίστους φόβους καὶ ἐπιθυμίας προσβάλλεις*²¹⁸).

Physiologia Epicureis omnium studiorum regina erat. In physicis Epicurus plurimum posuit, quia ea scientia — ut existimabat — et verborum vis et natura orationis et consequentium repugnantiumve ratio potest perspicui. Omnium rerum natura cognita homines superstitione levantur, mortis metu liberantur²¹⁹). Tum vero si stabilem scientiam rerum tenebimus, servata illa quae quasi delapsa de caelo est ad cognitionem omnium regula, ad quam omnia iudicia rerum derigentur, numquam ullius oratione victi sententia desistemus; nisi autem rerum natura perspecta erit, nullo modo poterimus sensuum iudicia defendere²²⁰). Physiologia nobis necessaria non esset, nisi terror eorum, quae in caelo fierent, et mortis et inscientia finium, qui doloribus, cupiditatibusque essent, nos miseros fecisset²²¹). Nostra opera naturae fini, qui optimus est, ubique et semper nobis accomodanda sunt²²²). Qui hoc modo agit, iniurias neque faciet neque accipiet²²³). Epicurus summis laudibus physiologiam extulit, cum diceret: *Ὁδὲ κόμπου οὐδὲ φωνῆς ἐργαστικὸς οὐδὲ τὴν περιμάχητον παρὰ τοῖς πολλοῖς παιδείαν ἐνδεικνυμένους φυσιολογία παρασκευάζει, ἀλλ' ἀφόβους καὶ αὐτάρχεις καὶ ἐπὶ*

²¹⁶) VH Phil. Rhet. A col. VII;

²¹⁷) VH Phil. Rhet. B.

²¹⁸) Us. Ep. 203; Porphyrius ad Marcellam 29 p. 209, 1;

²¹⁹) Hactenus dumtaxat physicis studendum est, ut animus metu solvetur (Diog. Laërt. X 142, sent. XI: Us. Ep. p. 73).

²²⁰) Cic. de fin. I 19, 63;

²²¹) Diog. Laërt. X 142—143, sent. XI; similiter XII, XIII: Us. Ep. p. 73—74;

²²²) ibid. X 148, sent. XXV: Us. Ep. p. 77;

²²³) ibid. X 150 sent. XXXI; similiter XXXIII: Us. Ep. p. 78;

τοῖς ἰδίοις ἀγαθοῖς, οὐκ ἐπὶ τοῖς τῶν πραγμάτων μέγα φρονούντας²²⁴).

Quomodo magistri discipulos docere debeant.

Quisque facillimam et brevissimam viam quaerit, ut finem suum adipiscatur. Quod negari non potest. Quam ob rem a magistris, haec memoria tenentibus, multae et variae viae pueris educandis et instruendis adhibitae sunt, adhibentur, adhibebuntur.

Saepe aliquis interrogabit, quid sit et quare pueri audiant, quod legere possint. Cui vivam vocem multum facere explicari debet²²⁵). Viva tamen voce plus imago valet, quia homines magis oculis quam auribus credunt²²⁶). Sed Epicurus et Epicurei oculis ceterisque sensibus nimis crediderunt. Quam sensuum summam fidem Lucretius pulcherrimis versibus depingit:

„Et si non poterit ratio dissolvere causam,
cum ea quae fuerint iuxtim quadrata, procul sint
visa rotunda, tamen praestat rationis egentem
reddere mendose causas utriusque figurae,
quam manibus manifesta suis emittere quoquam
et violare fidem primam et convellere tota
fundamenta quibus nixatur vita salusque.
Non modo enim ratio ruat omnis, vita quoque ipsa
concidat extemplo, nisi credere sensibus ausis
praecipitisque locos vitare et cetera quae sint
in genere hoc fugienda, sequi contraria quae sint.
Illa tibi est igitur verborum copia cassa
omnis, quae contra sensus instructa paratast.“²²⁷)

Quomodo salutaria praecepta pueris ab Epicureis magistris tradi debeant, exponendum est. Praecepta multum per se habent ponderis, utique si aut carmini intexta sunt aut prosa oratione in sententiam coartata, sicut illa Catoniana: „Emas

²²⁴) Wotke-Usener 45; similiter Porphyrius ad Marcellam 27 p. 207, 31 Nauck: Us. Ep. 202;

²²⁵) Sen. Ep. 6, 5 et ibid. 33, 9. Idem Quintilianus (Eos V 182).

²²⁶) Sen. Ep. 6, 5;

²²⁷) Lucr. IV 500—512; similiter Diog. Laërt. X 147 sent. XXIV et Cic. de fin. I 19, 63;

non quod opus est, sed quod necesse est. Quod non opus est, asse carum est." Qualia sunt illa aut reddita oraculo aut similia: „Tempori parce. Te nosce." At quisque rationem exiget, cum ei aliquis hos dixerit versus:

Iniuriarum remedium est oblivio.

Audentes fortuna iuvat.

Piger ipse sibi obstat.

Advocatum ista non quaerunt; affectus ipsos tangunt et natura vim suam exercente proficiunt²²⁸). Quis autem negaverit feriri quibusdam praeceptis efficaciter etiam imperitissimos? Velut his brevissimis vocibus, sed multum habentibus ponderis:

Nihil nimis.

Avarus animus nullo satiatur lucro.

Ab alio expectes, alteri quod feceris.

Haec cum ictu quodam audimus, nec ulli licet dubitare aut interrogare „quare?" Adeo etiam sine ratione ipsa veritas ducit²²⁹).

Desunt inopiae multa, avaritiae omnia.

In nullum avarus bonus est, in se pessimus.

Ad hos versus ille sordidissimus plaudit et vitiis suis fieri convicium gaudet: quanto magis hoc iudicas evenire, cum a philosopho ista dicuntur, cum salutaribus praeceptis versus inseruntur, efficacius eadem illa demissuri in animum imperitorum? „nam, ut dicebat Cleanthes, quemadmodum spiritus noster clariorem sonum reddit, cum illum tuba per longi canalis angustias tractum patentiore novissime exitu effudit, sic sensus nostros clariores carminis arta necessitas efficit." Eadem neglegentius audiuntur minusque percutiunt, quamdiu soluta oratione dicuntur: ubi accessere numeri et egregium sensum adstrinxere certi pedes, eadem illa sententia velut lacerto excussa torquetur. De contemptu pecuniae multa dicuntur et longissimis orationibus hoc praecipitur, ut homines in animo, non in patrimonio putent esse divitias. Eum esse locupletem, qui paupertati suae aptus est et parvo

²²⁸) Sen. Ep. 94, 27—28;

²²⁹) ibid. 94, 43;

se divitem fecit: magis feriuntur animi, cum carmina eiusmodi dicta sunt:

Is minimo eget mortalis, qui minimum cupit.

Quod vult, habet, qui velle, quod satis est, potest.

Cum haec atque eiusmodi audimus, ad confessionem veritatis adducimur. Illi enim, quibus nihil satis est, admirantur, acclamant, odium pecuniae indicunt: hunc illorum affectum cum videris, urge, hoc preme, hoc onera relictis ambiguitatibus et syllogismis et cavillationibus et ceteris acuminis irriti ludicris. Dic in avaritiam, dic in luxuriam: cum profecisse te videris et animos audientium affeceris, insta vehementius: verisimile non est, quantum proficiat talis oratio remedio intenta et tota in bonum audientium eversa²³⁰).

Facilius igitur singula insidunt circumscripta et carminis modo inclusa. Ideo magistri Epicurei pueris et sententias ediscendas dabant et has quas Graeci *chrias* vocabant, quia complecti illas puerilis animus potest²³¹). Praecepta a magistris hoc modo componenda sunt, ut brevissima sint. Quae cum seminibus comparari possunt: multum efficiunt et angusta sunt²³²). Quae praecepta, imprimis autem ipsius Epicuri *Κυρίας δόξας* id est quasi maxime ratas sententias, quia ad beate vivendum breviter enuntiatae sententiae erant, cognoscere atque memoria tenere cuiusque discipuli erat²³³). Ipse Epicurus *ἐρύμναζε τοὺς γυνωσίμους καὶ διὰ μνήμης ἔχειν τὰ ἑαυτοῦ συγγράμματα*²³⁴). Postremum praecepta dare scienti supervacuum est, nescienti parum. Itaque puer audire debet non tantum, quid sibi praecipiat, sed etiam quare²³⁵), quia praeceptum, quod adiuvat ratione quod praecipit, quae adicit, quare quidque faciendum sit et qui facientem oboedientemque praeceptis fructus exspectet, illud efficacius est et altius penetra²³⁶).

Peregrinationes Epicureis magistris in pueris educandis et in-

²³⁰) Sen. Ep. 108, 9—12;

²³¹) ibid. 33, 7;

²³²) ibid. 38, 2;

²³³) Cic. de fin. II 7, 20: Us. Ep. p. 69;

²³⁴) Diog. Laërt. X 12: Us. Ep. p. 365;

²³⁵) Sen. Ep. 94, 11;

²³⁶) ibid. 94, 44;

struendis magni momenti erant, quia necessitas, dura mater, quae saepissime in peregrinatione tentatur, plus quam quilibet edocebit ²³⁷⁾).

Si quoque admonuerimus laetitiam in Epicurea schola semper viguisse ²³⁸⁾, perspicua iam imago doctrinae Epicureorum de pueris educandis et instruendis ante oculos nostros obversabitur.

Quomodo pueri discere debeant.

Ut magister doceat, non sufficit, quia idem et docenti et discenti debet esse propositum: ut ille prodesse velit, hic proficere ²³⁹⁾.

Non solum pueris discentibus, sed etiam omnibus studium maximi momenti est. Quod sufficienter Lucretius affirmavit, cum scriberet:

„Et quo quisque fere studio devinctus adhaeret
aut quibus in rebus multum sumus ante morati
atque in ea ratione fuit contenta magis res,
in somnis eadem plerumque videmur obire;
causidici causas agere et componere leges,
induperatores pugnare ac proelia obire,
nautae contractum cum ventis degere bellum,
nos agere hoc autem et naturam quaerere rerum
semper et inventam patriis exponere chartis.
Cetera sic studia atque artes plerumque videntur
in somnis animos hominum frustrata tenere.
Et quicumque dies multos ex ordine ludis
adsiduas dederunt operas, plerumque videmus,
cum iam destiterunt ea sensibus usurpare,
relicuas tamen esse vias in mente patentis,
qua possint eadem rerum simulacra venire.
Per multos itaque illa dies eadem obversantur
ante oculos, etiam vigilantes ut videantur
cernere saltantis et mollia membra moventis,
et citharae liquidum carmen chordasque loquentis
auribus accipere, et consessum cernere eundem

²³⁷⁾ VH Phil. Bas. col. V 11—19;

²³⁸⁾ VH Phil. Ep. B. fr. 8 col. I; Gnomologium Vaticanum 41: Vogliano, Epicuri et Epicureorum scripta in Herc. pap. servata, p. 127;

²³⁹⁾ Sen. Ep. 108, 3;

scenaeque simul varios splendere decores:
usque adeo magni refert studium atque
[voluptas,
et quibus in rebus consuerint esse ope-
[rati
non homines solum sed vero animalia
[cuncta²⁴⁰]

tum. Aptari onus viribus debet nec plus occupari, quam cui sufficere possimus. Non quantum volumus, sed quantum capimus, hauriendum est; boni tantum animi nobis esse debent: capiemus quantum volumus. Quo plus recipit animus, hoc se magis laxat ²⁴⁷). Etiam aliquod laxamentum animo nonnumquam praebere necesse est ²⁴⁸).

Usque ad tempus, quo puer sciat, quid optimum factu sit, errat et errando impeditur, quominus ad illud perveniat, quo possit se esse contentus: regi ergo debet, dum se regere posse incipit. Pueri ad praescriptum discunt; digiti illorum tenentur et aliena manu per litterarum simulacra ducuntur. Deinde imitari iubentur proposita et ad illa reformare chirographum: sic animus noster, dum eruditur ad praescriptum, iuvatur ²⁴⁹). Sed οὐ δεῖ πειθομέν[ο]υς ἐνίων ἐπαγγελίας ἀμελεῖν ὧν αὐτὸς τις δύνανται πορίζειν ἢ φυλάττειν ²⁵⁰); et puer nonnumquam sui arbitrii esse debet, quia aliis semper stare, praesertim cum non opus sit, risu dignum est. Qui numquam tutelae suae fiunt, primum in ea re sequuntur priores, in qua nemo non a priore descivit, deinde in ea re sequuntur, quae adhuc quaeritur. Numquam autem inveniatur, si inventis contenti fuerimus. Praeterea qui alium sequitur, nihil invenit, immo nec quaerit. Quam ob rem per priorum vestigia nobis eundum est, sed ad certum tempus; nam si propriorem planioremque viam invenerimus, haec nobis munienda est ²⁵¹). Qui ante nos ista moverunt, non domini nostri, sed duces sunt. Patet omnibus veritas; nondum est occupata. Multum ex illa etiam futuris relictum est ²⁵²).

Aliud esse meminisse, aliud scire nobis discernendum est: meminisse est rem commissam memoriae custodire; at contra scire est et sua facere quaeque nec ad exemplar pendere et totiens respicere ad magistrum ²⁵³).

(Res instituta porro tractabitur.)

²⁴⁷) *ibid.* 108, 1—2;

²⁴⁸) *Sen. Dial.* IV 21, 6. *Idem Ps. Plutarchus* (*De lib. educ.* XIII.) profitetur.

²⁴⁹) *Sen. Ep.* 94, 51;

²⁵⁰) *VH Phil. Oiz.* col. XXVI 42—46;

²⁵¹) *Sen. Ep.* 33, 10. *Idem Quintilianus* (*Eos* V 184).

²⁵²) *Sen. Ep.* 33, 11;

²⁵³) *ibid.* 33, 8;

DE CICERONIS „ACADEMICIS“ DISSERTATIONES TRES

scripsit

MARIAN PLEZIA

1. Etsi centum iam fere praetereunt anni, ex quo Krische primus „Academica“ diligentius scrutari sibi proposuit (Goettinger Studien 1845), et multa de hac re a viris doctis, cum a philologis, tum ab iis, qui Academiae novae placita atque historiam exponere voluerunt, scripta sunt¹⁾, res tamen nondum satis illustrata atque penitus exhausta videtur. Philologi enim, quippe quibus Ciceronis fontes investigare in primis curae esset, argumento ipsi parum praebuerunt aestimationis, unde multi nati sunt errores, quorum nonnullos in dissertatione tertia demonstraturum me esse spero. Cum autem omnia Academicorum philosophorum scripta periissent atque in textu ipso de fontibus mentiones rarae invenirentur satisque obscurae, multae inter viros doctissimos exstiterunt dissensiones, quae sine aliquo externo auxilio diiudicari non possent. Qui autem Academicorum philosophorum placita illustrare in animo habuerunt, Ciceronis opere fonte usi ipsum excutiendum sibi non duxerunt, sed veluti in margine animadversiones suas addiderunt. Quae cum ita essent, rem etsi iam contritam iterum retractare atque virorum doctorum opinionibus, quoad id fieri potuit, collatis „Academico-

¹⁾ Hirzel, Untersuchungen zu Ciceros philosophischen Schriften. Leipzig 1877—83, III. T. I. S. Reid, Praefatio ad editionem Londinensem 1885. A. Loercher, Das Fremde und das Eigene in Ciceros Büchern „De finibus“ und „Academica“. Halle 1911. K. Svoboda, Essai sur les sources des écrits philosophiques de Cicéron. Listy Filologicke 1919. O. Plasberg, Praefatio ad editionem Teubnerianam 1922.

Multae praeterea de „Academicis“ animadversiones operibus sunt insertae eorum, qui de Academicis aliisque eorum temporum philosophis scripserunt. Qui sunt:

V. Brochard, Les sceptiques grecs. Paris 1923, II. ed. A. Goedeckemeyer, Die Geschichte des griechischen Sceptizismus. Leipzig 1905. Richter, Der Sceptizismus in der Philosophie. I. Theil. Leipzig 1904. Schmeckel, Philosophie der mittleren Stoa. Berlin 1892. Strache, Der Eklektizismus des Antiochos von Askalon. Berlin 1921. Hirzel, Der Dialog. I. Theil. Leipzig 1895. Zeller, Philosophie der Griechen. Krokiewicz, Arkesilaos (Kwart. Fil. VI, 1928), Karneades (Kwart. Fil. VII, 1929), Filon z Laryssy i Antioch z Askalonu (Kwart. Fil. IX, 1931), De duobus Philonis libris Romae scriptis (Eos XXXIII, 1930—31), De Stoicorum visis perspicuis (Eos XXXIV, 1932—34).

rum“ cum formam tum etiam argumentum illustrare opere non indignum visum est.

2. Priusquam tamen ad rem ipsam accedamus, de „Academicorum“ origine pauca addenda videntur. Duo prioris formae libri, qui inscribebantur „Catulus“ et „Lucullus“ mense Aprili atque ineunte mense Maio a. 45. Asturae a Cicerone confecti sunt. Sermorum, qui in eis ficti agebantur, participes erant: Qu. Hortensius, Qu. Lutatius Catulus, L. Licinius Lucullus, deinde Cicero ipse. Mox tamen visum est auctori res in dialogo tractatas in personas eius non cadere. Mense Iunio igitur alteram perfecit Arpinati librorum formam, in qua praeter ipsum Brutus et Cato inducebantur. Exeunte tamen mense Iunio ab Attico certior factus est M. Terentium Varronem graviter ferre nullum sibi adhuc librum a Cicerone dedicatum esse. Iterum igitur opus suum retractavit atque sermones illos ad se ipsum et Varronem transtulit. Atticus praeterea in dialogum tertius est inductus atque librorum auctus est numerus, cum argumentum duorum librorum in quattuor distributum esset. Quae commutatio paucis diebus ante K. Quint. confecta est. Atticus tamen, qui iam antea prioris formae libros edendos acceperat, utramque editionem publici iuris fecit ob eamque rem nunc etiam utriusque formae reliquias habemus vestigiaque apud auctores invenimus. Quae cum ita sint, primum

I. de librorum deperditorum restitutione,
deinde II. de fontibus investigandis,
postremo III. de argumento explicando
tractandum nobis est.

DISSERTATIO PRIMA.

Libri deperditi quonam fuerint argumento.

1. Utriusque formae libros non nisi graviter laceratos ad nos pervenisse satis omnibus notum est. Prioris enim formae liber primus, posterioris praeter libri primi exitum tres etiam sequentes perire. Totius igitur operis vix pars tertia nobis conservata est: prioris editionis liber secundus, qui inscribitur „Lucullus“, posterioris libri primi initium (46 par.) nonnullaque fragmenta, quorum 45 Plasberg collegit. Quia tamen Academicorum posteriorum libri tertii et quarti, quae adferuntur fragmenta, „Lucullo“ respondere videntur, facile adducimur, ut credamus librum quoque primum et secun-

dum e prioris formae libro primo i. e. „Catulo“ effectos esse. Quae cum ita sint, separatim tractanda nobis sunt:

- a. quae primum in „Catulo“, deinde in Academicorum posteriorum libro primo et secundo fuerint,
- b. quae e „Lucullo“ in posterioris formae librum tertium et quartum translata sint.

2. Ultimus, qui novissimis temporibus libros deperditos restituendos sibi proposuit, fuit O. Plasberg (12—14 praefationis suae pagina). Cuius hic opinionem referre haud ineptum videtur. Atque primum de „Catulo“ constituit inceptum esse sermonem a Catulo, qui cum de duobus Philonis libris Romae scriptis diceret, novitates eius reprehenderet non sua tamen inventa proferens sed patris, qui Philoni Romae coram mendacii crimen obiecisset. Visum est deinde Plasbergo veram Carneadis doctrinam secundum Catuli patris opinionem a filio expositam esse, cum affirmaret opinaturum esse sapientem atque ad vitam regendam probabilitate usurum. Antiochi partes putavit a Hortensio susceptas esse, qui postularet, ut id ipsum saltem perceptum esse Academici dicerent: nihil posse percipi. Philonis autem defensorem censuit Ciceronem ipsum exstitisse, qui multa contra sensuum fidem proferret atque veterum physicorum dissensiones exponeret, multa deinde Graeca vocabula in Latina verteret, quod iam fortasse Catulus incepisset. Quae cum ita essent, rectissime animadvertit ad finem sermonis Antiochi causam labefactam visam a Lucullo adiutam esse, qui polliceret se, quae ab Antiocho audisset, dicturum. Addidit praeterea Socraticarum sectarum origines a sermonis participibus expositas esse, ita ut priorem partem (quae in Academico I. Varroni data est) Hortensius vel Lucullus exponeret, posteriorem Cicero.

De Academici I. exitu constituit egisse Ciceronem de Carneade eiusque cum Stoicis contentionibus perductamque esse orationem usque ad Philonem atque Antiochum. Libri II fragmentis visa est ei Ciceronis oratio indicari, qui de sensuum fallaciis atque probabilitatis doctrina diceret, de mysteriis Academicorum commemoraret atque lepore illo, qui apud Augustinum (Contra Academicos III, 7, 15) inveniretur, orationem suam finiret. Hortensii autem partes ad Atticium censuit translatas.

Quae etsi magna ex parte valde probabilia, maioribus tamen auxiliis comparatis accuratius illustranda videntur.

3. Imprimis tamen indicia, quibus in hoc opere adiuvemur, sunt nobis scrutanda. Quorum enumerari possunt:

1. Mentiones, quas Cicero ipse in „Lucullo“ facit quaeque ad superioris diei sermonem spectare videntur. Quas cum Plasberg non omnes dinotaverit, iterum ordine quo sequuntur colligere visum est.
- Luc. § 9. ...postridie, ...quam apud Catulum fuissemus...
- Luc. § 10. ...heri id, quod quaerebatur, paene explicatum est, ut tota fere quaestio tractata videatur...
- Luc. § 10. ...exspecto ea, quae tu pollicitus es, Luculle, ab Antiocho audita dicturum.
- Luc. § 10. (Hortensius loquitur) „feci plus, quam vellem: totam enim rem Lucullo integram servatam oportuit.
- Luc. § 10. (Idem)... a me enim quae in promptu erant dicta sunt — a Lucullo reconditiora desidero.
- Luc. § 10. causa (Antiochi scil.) etsi hesterno sermone labefacta est...
- Luc. § 11. ...isti duo libri Philonis, de quibus heri dictum a Catulo est...
- Luc. § 12. (Antiochus dixit) quae heri Catulus commemoravit a patre suo dicta Philoni... (Philo) ista quae heri sunt defensa, negat Academicos omnino dicere.
- Luc. § 13. Primum mihi videmini — me autem (Ciceronem scil.) nomine appellabat — cum veteres physicos nominatis...
- Luc. § 17. fabricemur, si opus erit, verba, ne hic sibi (Cicero) hoc licere putet soli...
- Luc. § 18. Philo autem dum nova quaedam commovet... et aperte mentitur, ut est reprehensus a patre Catulo...
- Luc. § 18. visum (iam enim hoc pro *γάρτασις* satis hesterno sermone trivimus).
- Luc. § 19. non est hoc loco exspectandum, ut de remo inflexo aut de collo columbae respondeam.
- Luc. § 22. *ἐνβολὰς* enim notitias appellare tu videbare. (Cicero)
- Luc. § 28. Ex hoc illud est natum, quod postulabat Hortensius, ut id ipsum saltem perceptum a sapiente diceretis: nihil posse percipi.
- Luc. § 32. Volunt enim — et hoc quidem vel maxime animadvertebam vos moveri — probabile aliquid esse.
- Luc. § 33. Quamquam sive tu probabilem visionem, sive probabilem et quae non impediatur, ut Carneades volebat, sive aliud aliquid proferes, quod sequare, („tu“ ut § 22 ad Ciceronem spectare videtur).
- Luc. § 42. Ut enim de sensibus hesterno sermone vidistis (de sensuum fallaciis scil.).

Luc. §54. Similitudines autem geminorum aut signorum anulis impressorum pueriliter consecantur. (de improvise enim hoc exemplum apparet).

Luc. § 59. Carneadem autem etiam heri audiebamus eo delabi interdum, ut diceret opinaturum id est peccaturum esse sapientem.

Luc. § 63. Hortensius... me quoque (Cicero loquitur) coepit hortari, ut sententia desisterem.

Luc. § 64. Auctoritas tanta (Luculli) plane me movebat, nisi tu (Catule) opposuisses non minorem tuam.

Luc. § 79. ...idcirco heri non necessario loco contra sensus tam multa dixeram (Cicero loquitur) ...deinde nihilne praeterea (de remo inflexo et collo columbae) diximus?

Luc. § 80. Ego Catuli Cumanum ex hoc loco video... Pompeianum non cerno.

Luc § 148. Tum Catulus „Egone — inquit — ad patris revolvor sententiam, quam quidem ille Carneadeam esse dicebat, ut percipi nihil putem posse, adsensurum autem non percepto id est opinaturum sapientem existumem, sed ita ut intelligat se opinari sciatque nihil esse quod comprehendere et percipi possit“.

2. Deperditarum servatarumque partium, non dubia similitudo, qua adiuti de deperditis quaedam conicere possumus.

3. Fragmenta posterioris formae librorum e quibusdam scriptoribus a Plasbergo collecta.

4. Mentiones, quae in Ciceronis epistulis inveniuntur quaeque ad utramque operis formam pertinent. Postremo:

5. S. Augustini „Contra Academicos“ I. II. et III. quorum capita quaedam e Ciceronis opere fluxisse videntur²⁾).

Quin Augustinus in opere suo conscribendo quattuor Ciceronis Academicis libris usus sit, dubitari non potest, cum ipse aliquoties de eis commemoret. Usus est tamen non hoc modo, ut ad exemplar eorum ipse scriberet, sed ut cognitionem adversarii, contra quem certamen sibi instituisset, ex eis quaereret. Quia tamen alterius fontis vestigia, quae alicuius sint momenti, reperiri non possunt, omnes mentiones, quae ad Academiae doctrinam historiamque pertinent, Ciceroni adscribendae videntur. Addendum est etiam Augustinum

²⁾ Cf. de hac re: Thiocourt: Les „Academica“ de Cicéron et le „Contra Academicos“ de saint Augustin. Paris 1903. P. Drevniok, De Augustini „Contra Academicos“ I. III. diss. Vratisl. 1913. J. H. van Haeringen, De Augustini ante baptismum rusticantis operibus. diss. Groning. 1917.

posterioris formae „Academica“ novisse, quod ex opere eius „De civitate Dei“ VI, 2 perspicuum fit.

Quibus expositis ad singula capita perlustranda transeamus. Initio igitur libri secundi³⁾ brevis Academicorum doctrinae enarratio incipit⁴⁾.

C a p. V, 11. Nam et Academicis placuit nec homini scientiam posse contingere earum duntaxat rerum, quae ad philosophiam pertinent; nam cetera se curare Carneades negabat; et tamen hominem esse sapientem sapientisque totum munus in conquisitione veri explicari. Ex quo confici, ut nulli rei etiam sapiens assentiat: erret enim necesse est, quod sapienti nefas est, si assentiat rebus incertis (cf. Luc. § 59). Et omnia incerta non dicebant solum, verum etiam copiosissimis rationibus affirmabant (cf. Luc. § 42). Sed verum non posse comprehendere ex illa Zenonis Stoici definitione arripuisse videbantur, qui ait id verum percipi posse, quod ita esset animo impressum ex eo unde esset, ut esse non posset ex eo unde non esset. (cf. Luc. § 18). ...Hoc prorsus non posse inveniri vehementissime ut convincerent incubuerunt. Inde dissensiones philosophorum (cf. Luc. § 116—146), inde sensuum fallaciae (cf. Luc. § 79—83), inde somnia furoresque (cf. Luc. § 83—90), inde pseudomeni et soritae (cf. Luc. § 90—98) in illius causae patrocinio viguerunt. Et cum ab eodem Zenone acceperint nihil esse turpius, quam opinari, confecerunt callidissime, ut si nihil percipi posset et esset opinatio turpissima, nihil umquam sapiens approbaret. (cf. Luc. § 68).

§ 12. Hic eis invidia magna conflata est: videbatur enim esse consequens, ut nihil ageret, qui nihil approbaret. Inde dormientem semper et officiorum omnium desertorem sapientem suum Academicum describere videbantur, quem nihil approbare censebant. Hic illi inducto quodam probabili, quod etiam veri simile nominabant, nullo modo cessare sapientem ab officiis asserebant, cum haberet, quid sequeretur: veritas tamen sive propter naturae tenebras quasdam, sive propter similitudinem rerum vel obruta vel confusa latitaret. (cf. Luc. § 32, 122) Quamvis et ipsam refrenationem et quasi suspensionem assensionis magnam prorsus actionem sapientis esse dicebant. (Luc. § 106).

³⁾ Liber primus etsi in eo Cicero aliquoties commemoratur, praetermittendus est; postea enim operi adiunctus parumque ei connexus esse videtur.

⁴⁾ Loci omnes adferuntur secundum editionem Migneanam.

Quae capita e Ciceronis libris parum sane ordinate sed omni dubio procul vere excerpta esse plane patet. Simili modo confecta sunt sequentia:

C a p. VI, 14. Novae Academiae discidium non tam contra veterem conceptum, quam contra Stoicos arbitror esse commotum. Nec vero discidium est putandum siquidem a Zenone illatam novam quaestionem dissolvi discutique oportebat. Nam de non percipiendo, quamvis nullis conflictationibus agitata, incolens tamen etiam veterum Academicorum mentes sententia non imprudenter existimata est. Quod etiam ipsius Socratis Platonisque ac reliquorum veterum auctoritate probatu facile est, qui se hactenus credidissent ab errore posse defendi, si se assensionem non temere commisissent: quamvis propriam de hac re disputationem in scholas suas non introduxerint, nec ab eis enucleate umquam quaesitum sit percipi necne veritas possit. Quod cum Zeno rude ac novum intulisset crederetque nihil percipi posse, nisi quod verum ita esset, ut dissimilibus notis a falso discerneretur neque opinionem subeundam esse sapienti atque id Archesilas audiret; negavit huiusmodi quidquam posse ab homine reperiri neque illi opinionis naufragio sapientis commitendam esse vitam. Unde etiam conclusit, nulli rei esse assentiendum. (Ac. I, 44—46).

§ 15. Verum cum ita res se haberet, ut vetus Academia magis aucta quam oppugnata videretur, exstitit Philonis auditor Antiochus, qui ut nonnulli visus est gloriae cupidior quam veritatis in simultatem adduxit Academiae utriusque sententias. (cf. Luc. § 69) Dicebat enim rem insolitam et ab opinione veterum remotissimam Academicos novos conatos inducere. In quam rem veterum physicorum implorabat fidem (cf. Luc. § 15) ipsos etiam Academicos oppugnans, qui se verisimile crediderunt sequi, cum ipsum verum se ignorare faterentur (cf. Luc. § 33) Multaque argumenta collegerat, quibus nunc supersedendum arbitror: nihil tamen magis defendebat, quam verum percipere posse sapientem...

Quae cum ita sint, dubitari non potest, quin omnia, quae de Academiae doctrina narrantur, Ciceroni sint tribuenda. Posteriores igitur quoque mentiones ex libris eius fluxisse facile credi potest. Quarum in l. III. inveniuntur:

C a p. IX, 18. Negant Academici sciri aliquid posse. Unde hoc vobis placuit, studiosissimi homines atque doctissimi? Movit nos, inquiunt, definitio Zenonis...

§ 19. sed quo modo illum non permoveret (definitio Zenonis

scil.) si et nihil tale inveniri potest et nisi quid tale sit, percipi non potest.

C a p. X, 22. Nihilne prorsus dicitis posse comprehendī? Hic evigilavit Carneades: nam nemo illorum minus alte quam ille dormivit et circumspexit rerum evidentiam. Itaque, credo, secum ipse, ut fit, loquens: Ergone, ait, Carneades, dicturus es nescire, te utrum homo sis an formica? Aut de te Chrysippus triumphabit? Dicamus ea nos nescire, quae inter philosophos inquiruntur.

Quibus in verbis nihil novi afferri sed tantummodo, quae iam l. II, c. V, 11 et 12 exposita sint, repeti plane patet. Eo pluris tamen nobis sunt. Hoc enim modo demonstratur dormiendi illud irridens probum in Academicos iactatum simulque Carneadis responsum, qui affirmaret dubitationem suam philosophiam solam amplecti penitus in Augustini memoria insedissee. Cum tamen proprium inventum non iteraverit, facile id fonti eius i. e. Ciceroni tribui potest.

§ 23. Nihil ais in philosophia posse percipi. Et ut orationem suam large lateque diffundas, arripis rixas dissensionesque philosophorum et eas tibi contra illos arma ministrare arbitraris. Quomodo enim inter Democritum et superiores physicos litem diiudicabimus, cum inter ipsum heredemque eius Epicurum concordia manere nequiverit? Nam iste luxuriosus cum atomos, quasi ancillulas suas, i. e. corpuscula quae in tenebris laetus amplectitur, non tenere viam suam, sed in alienos limites passim sponte declinare permittit: totum patrimonium etiam per iurgia dissipavit.

Ibidem: Certum enim habeo aut unum esse mundum aut non unum; et si unum, aut finiti numeri aut infiniti. Istam sententiam Carneades falsae esse similem docebat.

C a p. XI, 26. Ergone verum est, quod de remo in aqua vident? (sequitur responsum et:) Hoc de turrium motu, hoc de pennulis avium (cf. Luc. § 7 de collo columbae), hoc de ceteris innumerabilibus dici potest. Ibidem: Et Epicureus vel Cyrenaici et alia multa fortasse pro sensibus dicant, contra quae nihil dictum esse ab Academicis accepi.

C a p. XII, 27. Nihil impedit aut columbae collum (cf. Luc. § 7), aut vox incerta, aut grave pondus homini, quod camelis leve est, aut alia sexcenta.

C a p. XII, 29. De captiosis autem atque fallacibus ratiunculis breve praeceptum est. Ibidem: Eorum mendacissimam calumniam: si verum est, falsum est — si falsum est, verum est. (cf. Luc. § 91—98).

Cap. XIV, 32. An de illo errore aliquid quaerimus, quem dicunt penitus evitari, si in nullam rem animum declinet assensio? Errat enim, inquiunt, quisquis non solum rem falsam sed etiam dubiam, quamvis vera sit, approbet...

Cap. XV, 33. Qui nihil approbat, nihil agit. O hominem rusticum! Et ubi est probabile, ubi veri simile? (Cuius argumenti refutatio iterum hoc loco affertur cf. I. II. c. V. 12).

Cap. XVI, 38. Nam Carneades primo illam velut calumniandi impudentiam, qua videbat Archesilam non mediocriter infamatum, deposuit, ne contra omnia velle dicere quasi ostentationis causa videretur.

Cap. XVIII, 41. Quippe Antiochus, Philonis auditor, hominis quantum arbitror circumspectissimi, qui iam veluti aperire cedentibus hostibus portas coeperat et ad Platonis auctoritatem Academiam legesque provocare; quamquam et Metrodorus antea id facere tentaverat, qui primus dicitur esse confessus non decreto placuisse Academicis nihil posse comprehendere, sed necessario contra Stoicos huiusmodi eos arma sumpsisse: igitur Antiochus...

Quem locum Brochard et Goedeckemeyer Ciceroni tribuendum censuerunt. Testimoniis hoc modo collectis ad libros deperditos restituendos accedere possumus.

A. De „Catuli“ atque Academici I. et II. argumento restituendo.

1. De „Catulo“.

4. Hoc nomine prioris formae liber primus inscriptus est, quod praeter Ciceronem ipsum (ad Att. 12, 32, 3) etiam Quintilianus Inst. or. III, 6, 64 testatur. Quanam autem ratione liber hic cum sequente i. e. „Lucullo“ fuerit coniunctus, ex commemorationibus quibusdam, in „Lucullo“ ab auctore ipso factis, aliquatenus colligi potest. Docemur enim Luc. § 10 libro superiore totam fere quaestionem tractatam explicatamque esse ita, ut Antiochi causa labefacta videretur, sed ad finem sermonis Lucillum exstitisse, qui polliceretur se, quatenam de hac re ab Antiocho audivisset, dicturum. Inde plane patet librum secundum, si cum primo compararetur, nihil novi ad rem ipsam attulisse sed tantummodo, quae iam in primo essent explicata, diligentius tractavisse, ut reconditioribus etiam adversariorum argumentis refutatis sententia, quae ad finem prioris sermonis veri similis visa esset, procul omni dubio firmaretur. Quod si

consideraverimus, perspicuum fit utriusque libri compositionem dramatica potius quam philosophica ratione institutam non tam ad rei ipsius illustrationem quam ad animum lectoris permovendum atque delectandum spectavisse. Itaque in generali etiam dispositione scribendi mos artificii potius quam sapienti conveniens apparet. Incipiebat hic liber Catuli laudatione, de qua Cicero ipse (ad Att. 12, 32, 3) commemorat: „his libris nova prooemia sunt addita, quibus eorum uterque laudatur“. Quae igitur ad modum similis Luculli in libro secundo laudationis animo fingi potest. Hoc prooemium exordium etiam secutum esse necesse est, quo dialogi condiciones atque initium continerentur. Condiciones facile satisque accurate restitui possunt. Sermo agebatur apud Catulum (Luc. § 9), in Cumano fortasse, ut ex Luc. § 80 conici potest, (non excluso etiam Pompeiano) pridie sermonem, qui in „Lucullo“ habitus fungitur, ut ex Luc. § 9 multisque mentionibus plane patet. Cuius participes erant: Lucullus, (Luc. § 10) Hortensius (ibidem), Catulus (Luc. § 11), Cicero (Luc. § 79), iidem igitur, qui in libro secundo atque, quod statim adiungi potest, qui in „Hortensio“ dialogo excepto Balbo.

5. Ad initium tamen „Catuli“ restituendum omnia deficiunt testimonia et propter condiciones commutatas nihil quoque ex Academico primo conici potest. Quae lacuna rationibus solum, quae ex coniectura pendeant, supplenda nobis est. Potissimum igitur „Hortensio“ dialogo „Catulum“ coniunctum fuisse credi potest, primum propter personas easdem (de qua re supra commemoravi) et mentiones „Hortensii“, quae in „Lucullo“ quoque inveniuntur (§ 6 et 61), deinde propter continuationem quandam operis, quae post generalem ad philosophiam adhortationem propriorem etiam huius philosophiae designationem postularet, hunc ad modum ut in operum suorum indice (De div. II, 1) auctor ipse scripsit: „Nam et adhortati sumus, ut maxime potuimus, ad philosophiae studium eo libro, qui inscribitur Hortensius: et quod genus philosophandi minime arrogans maximeque et constans et elegans arbitraremur, quattuor Academicis libris ostendimus“.

Quod si adprobaverimus, Hortensii potissimum primas partes fuisse in mentem venire potest. Iterum igitur (in dialogo enim, qui nomine eius inscribitur, primum) partes agebat „spiritus negationis aeternae“, ut celeberrimi illius Germanorum poetae verbis uti liceat, quod cum posteriore eius oratione, de qua mox dicemus, atque in dialogo suo gesta persona mirabiliter congrueret⁵⁾. Itaque

⁵⁾ Hortensii primas hic partes fuisse Loercher quoque censuit.

conici potest hunc illustrissimum atque iudicii peritissimum oratorem Ciceroni doctrinae commutationem obiecisse. Quod opprobrium, cum in Ac. I, 13 ex insperato emergat, credi potest priore in forma melius firmatum posteaque negligenter solum translatum esse. Si autem similitudinibus posterioris formae credere fas est, fingi potest Ciceronem Antiochi exemplo se defendisse et inde totam Antiochi cum Philone dimicantis causam in sermonem incidisse. Iudicis igitur munus oblatum est Catulo, qui, cum pater eius Antiochum ipsum audivisset, optime Academiae novae doctrinam nosse videbatur. Hoc modo omnibus testimoniis deficientibus locum hunc restituere conamur. Quae si quis tamen *κενὰς* solum *ὑποθέσεις* appellaverit, non possunt magno opere defendi.

6. Firmius sane ingredimur solum Catulo orationem suam incipiente. Quae ex mentionibus in „Lucullo“ et ex Academici I., qui feliciter servatus est, analogia aliquatenus restitui potest. Catulus Academiae patronus exstitit, quod ex Luc. § 63 et 64 atque ipsius verbis in Luc. § 148 plane patet.⁶⁾ Socraticarum igitur primum sectarum origines atque commutationes enarrabat Stoicorumque atque Academiae doctrinam ostendebat, quod dictum esse sane necesse est, cum Cicero opus suum nullo modo eruditis, sed potissimum philosophiae Graecorum expertae lectorum multitudini destinaret, quodque analogia Ac. I, 14—35 confirmatur. Quod tamen ambiguum videri potest consideranti in loci eius forma posteriore paragraphos eas dogmatico i. e. Varroni deditas esse neque irrita interrogatio, quinam modo haec Catulo, quem Academiae fautorem fuisse paulo ante affirmaverimus, tribui possint. Attamen in eius loci forma posteriore servata sunt quaedam, quibus adducimur ut credamus Academici haec prius verba fuisse. Varro enim, cum in Academico primo Academicorum et Peripateticorum doctrinae originem exposuisset, § 17 adiungit etiam: „ita facta est, quod minime Socrates volebat, ars quaedam philosophiae et rerum ordo et descriptio disciplinae“. Quae verba in contextu suo praesertim considerata nullo modo dogmatico tribui possunt ac praecipue si credimus ab Antiocho haec Ciceronem sumpsisse⁷⁾. Alterum commutatae orationis vestigium § 46 invenitur. Dicit hic enim Cicero.

⁶⁾ Dogmaticorum i. e. Antiochi opiniones a Catulo expressas esse Loercher putavit. Quod testimoniis supra relatis satis refelli opinor. Aliter res se habet si quaerimus, anne pars fortasse orationis eius ex Antiochi libro fluxerit.

⁷⁾ De contrariis Antiochi opinionibus cf. Luc. § 15.

cum Academiae historiam iam a Varrone tractatam attingit: „Sed tamen illa quam exposuisti vetus, haec nova nominetur“. (Academia scil.) In codicibus tamen „exposui“ legimus, quem locum Durand demum in editione sua (1740) ambigua hac ratione emendavit. Iterum igitur confirmatur priore in forma continuam hanc fuisse orationem ab Academiae quodam fautore habitam, cuius pars prima postea ad dogmaticum Varronem translata est. Attamen in opere celeriter retractando omissa ab auctore sunt quaedam, quae nobis sane mira videntur. Altera ex parte hanc philosophicarum doctrinarum descriptionem longe alia in priore libri forma fuisse specie facile credi potest. Locus praesertim, quo Stoicorum sectae origo explicatur (Ac. I, 35—42), quin valde fuerit commutatus, nemo sane dubitat. E contrario Academiae ipsius historia paucis solum correctis ad Ciceronem transferri potuit.

7. Arcesilae tamen doctrina exposita Academici primi fragmentum finitur neque longius progredi possumus nisi solis mentionibus e „Lucullo“ depromptis adiuti. Quicumque res se habeat, Carneadem eiusque doctrinam fusius a Catulo ad modum patris eius i. e. ita ut Luc. § 148 explicatur, tractatam esse pro certo credi potest. Qui locus Sexti Empirici adv. math. 159 et sqq. similis fuisse videtur. Huc quoque fortasse spectant, quae Lucullus in dialogo suo nomine inscripto dicit: „Carneadem autem etiam heri audiebamus eo delabi interdum, ut diceret opinaturum id est peccaturum esse sapientem“. (§ 59) Quae tamen cum parum ipsius Catuli verbis (Luc. § 148) conveniant, commemorata solum ab eo videntur, vel potius Ciceroni ipsi paulo post de Carneade disserenti tribuenda. Neque etiam Clitomachum virum in Academia illustrissimum a Catulo silentio praeteritum credideris.

Postremo de Philone Catulus disseruit, quod mentionibus in „Luculli“ initio procul dubio probatur. E quibus intellegitur Philonem ab eo acerrime reprehensum esse, scilicet cum de innovationibus eius diceret, quod ex mentione de duobus libris Romae scriptis, qui eas continuerint (Luc. § 11) conici posse videtur. Obiecit ei quoque Catulus, qui in hac re patrem suum secutus est, aperti mendacii crimen (Luc. § 12 et 18) i. e. quod novae Academiae doctrinam re vera de omnibus dubitare suadentem novitatibus suis vitavisset, cum doceret veritatem per se percipi posse nec alia de causa Carneadem dubitatione usum, quam ut Stoicorum arrogantiam coargueret Platonisque doctrinam veram defenderet. Qua in re patris solum dicta commemorabat. Veri simile quoque videtur, etsi

nullis indiciis firmatum, extrema orationis parte de Antiocho eum quaedam rettulisse alieno scilicet animo et invito.

8. Catulo pro Academia disserenti adversatus est Hortensius. Verborum eius in „Lucullo“ paucae sunt mentiones, ex quibus tamen quaedam colligi possunt. Ipse enim Luc. § 10 confitetur solum „quae in promptu essent“ se dixisse „reconditiora“ tamen Lucullo reliquisse. Ratio videlicet sana atque omnium, qui in orbe viverent, hominum communis sententia reclamare ei videbantur, ne omnia in dubio ponerentur. Addidit etiam id ipsum saltem a sapiente percipi posse ab Academicis dici necesse esse: nihil posse percipi. (Luc. § 29) Quod cum sibi maxime repugnans sit, sententiae eorum falsitas procul dubio ostenditur. Sed de Hortensio hactenus; quamvis enim cetera quoque valde probabilia ex Academico secundo a nobis restituto conici possint, haec tantum sufficiant, ne rerum ordinem turbare videamur.

9. Quae Hortensii oratio fusior sane quam quae ad nostram pervenit cognitionem Ciceronem ipsum perpulit, ut sermone suscepto et Academiae patronus se ferens bipartito in responso pro ea dissereret. Atque primum nimiam fidem in sensibus ponendam redarguere conatus est, cum innumerabiles eorum fallacias afferebat. (Luc. § 19 et 79) Quarum in „Lucullo“ tantummodo remus inflexus et collum columbae commemorantur, sed multo plures eas fuisse ex Ciceronis ipsius verbis (Luc. § 79) plane patet. Neque difficile erat ostendere sensus nostros mendaces testes veritatis persaepe esse. Altera tamen orationis parte probabilitatis doctrinam Carneadeam fusius illustrare sibi proposuit, cum arguerentur Academici vitam omnem everti, si nihil certi esset; quibus reprehensoribus respondebat Cicero probabilitate uti Academicos ad vitam regendam. (Ut ex Luc. § 32 conici potest.) Utraque genera quoque visorum probabilitum secundum Carneadis doctrinam exposuisse videtur (Luc. § 33) Clitomacho forsitan auctore. Cum enim commemorat Lucullus: „sive tu probabilem visionem sive probabilem et quae nulla re impediatur, sive aliud aliquid proferes quod sequare“... Clitomachi vestigia sequi videtur, qui Carneadis viso probabili parum contentus secundo demum probabilitatis gradui i. e. viso probabili et quod non impediatur adiungebat fidem. Visum tamen verum a falso procul dubio discerni posse Cicero negabat et pro exemplo similitudines geminorum vel signorum anulis impressorum proferbat. (Luc. § 54) Cum autem sensus persaepe fallantur, notitiis quoque, quas sensibus niti necesse sit, non est confidendum. (Luc.

§ 22 Ciceronem de notitiis — *ἐννοιαί* — dixisse Lucullus commemorat; hunc igitur verborum eius tenorem fuisse ex Sexti Empirici adv. math. VII, 164 conici potest.) Quod ut affirmaret, sententias quoque veterum physicorum maxime inter se contrarias proferebat. (Luc. § 13).

10. Quibus argumentis permoti sermonis participes (Luc. § 32) atque dogmaticorum causa labefacta videbatur (Luc. § 10). Tum demum exstitit Lucullus, qui ad id usque momentum silentium servaverat et nondum se adduci ut eis crederet ferens pollicitus est se ab Antiocho audita occasione oblata dicturum. (Luc. § 10) Quae cum dixisset, sermo finitus est. Dialogi argumento hoc modo restituto duo etiam excursus, qui in Academico primo inveniuntur, sunt nobis scrutandi. Qui sunt:

1. de Latinis, quae ad philosophiam pertinent, vocabulis, § 25.

2. utrum rationaliter sit de philosophia Latine scribere. §§ 4–12.

Quorum alter procul dubio fere „Catulo“ adscribi potest, cum in libro secundo sine ulla explicatione iam vocabula Latina ex Graecis fabricentur atque Cicero libenter hac potestate usus esse commemoretur (Luc. § 17). Quaestionem hanc tractandam visam esse necesse est, cum fundamentale eius rei vocabulum i. e. *ῥητορία* Latine erat exprimendum, ut videtur in Catuli iam oratione⁸⁾. Alter tamen potius videtur in posteriore demum librorum forma additus esse, quippe qui in prioris formae personas sane non caderet.

2. De Academico I.

11. Haec eadem posterioris formae libro primo et secundo tractabantur. Praeter personarum atque loci commutationem quae prius uno tantum libro erant contenta, nunc in duos divisa sunt. Quare id ab auctore fuerit confectum, difficile est diiudicare; personarum tamen commutationis causae satis ex epistulis ad Atticum fiunt perspicuae.

Si Hirzelio credere velis („Der Dialog“ I, 522 sqq.) tempus inter priorem posterioremque librorum formam exsequendam praeteritum in Ciceronis operibus considerandis maximi est momenti. Etenim tum demum propositum suum, ne vivi in dialogos eius inducerentur, deposuit, consiliumque suscepit, ut cum a publicis negotiis esset amotus cives suos in philosophia Graeca erudiret. Postremo docet Hirzel

⁸⁾ Hoc idem Plasbergo quoque placuit.

rem in posterioris formae libris multo diligentius atque accuratius expositam esse⁹⁾.

Libri primi initium, 46 paragraphi, feliciter est nobis servatum. Cuius divisio talis esse videtur:

1. Exordium. (§§ 1—12).
2. Varronis oratio (§§ 13—42).
 - a. dialogi quaestio invenitur (§§ 13—14).
 - b. Socraticarum sectarum origines explicantur (§§ 15—18).
 - c. eorum philosophia moralis (§§ 19—23).
 - d. physicae quaestiones (§§ 24—29).
 - e. dialectica (§§ 30—32).
 - f. Peripateticorum Stoicorumque origo (§§ 33—42).
3. Intervallum. (§ 43).
4. Ciceronis oratio (§§ 44—46).
 - a. de Arcesila (§§ 44—46 a).
 - b. de Carneade (§ 46 b).

12. Cum tamen de Carneade Cicero loqui incipit, fragmentum nostrum abruptum neque quidquam de eius libri exitu circa 20 paragraphos continente praeter duo fragmenta, de quibus pauca solum colligi possunt, est nobis servatum. Magnam igitur in his locis restituendis opem nobis ferunt Tulliani operis vestigia, quae apud Augustinum inveniuntur atque cum „Catulo“ restituto analogia. Hanc orationis partem, si cum „Catulo“ comparatur, aliquatenus commutatam videri necesse est. Etsi enim Cicero et Catulus Academiae fautores erant, in Carneadis doctrina de assensu explicanda haud parum differebant, cum hic Metrodorum, Clitomachum ille sequeretur. Haec igitur pars potius ad modum Luc. § 59 fingi potest.

Addidit etiam Cicero Carneadem non de omnibus rebus dubitasse, sed de eis solum, quae ad philosophiam pertinerent. (C. ac. II, 5, 11) Quem ad locum quoque afferri posse videtur, quod apud Augustinum I. III, 16, 28 invenitur: „Carneades primum illam velut calumniandi impudentiam, qua videbat Arcesilam non mediocriter infamatum, deposuit, ne contra omnia velle dicere quasi ostentationis causa videretur“. Ad finem, cum iam ad Philonem erat transiturus, commemoravit quoque, ut videtur, Cicero nullam tantam esse inter Academiam et Stoam diversitatem, quae studio bona cum

⁹⁾ Quod nescio quibus rationibus adductus censuerit; praeterea haec verba cum alia eiusdem viri docti mentione, qua affirmavit leves solum in opere commutationes confectas esse parum concinere videntur.

voluntate adhibito tolli non posset neque Academicorum placita Stoicis prorsus tam aliena fuisse, quod praestantissimi eorum i. e. Chrysippi exemplo haud difficile demonstrari posset (cf. Luc. § 75 et 87) ideoque mirum ei videri, quam de causa tam acriter a Stoicis contra Academicos esset pugnatum. Hac enim sententia esse videtur frg. I, 2. Quibus expositis ad Philonis novitates illustrandas accessit¹⁰⁾, quae tamen, si quid ex „Catulo“ ad hunc locum restituendum conici potest, parum apud eum gratiae assecutae sunt. Displicuisse enim Ciceroni necesse est non tam illam Philonis sententiam numquam duas fuisse Academias atque Arcesilam Carneademque veram Platonis hereditatem coluisse, quam illud veritatem per se percipi posse neque aliud quidquam nisi speciem dubitationis doctrinae Academicorum inesse. (Ac. I, 13 — C. ac. III, 18, 41) Huc etiam spectare videtur frg. II, 15, quod Plasberg nescio qua ratione libro secundo adscribendum censuit, quod tamen omni dubio procul, si rem solum diligentius consideraveris, hunc ad locum est referendum, quia ad opinionem pertinet, qua ferebatur Academicos praeter dubitationem simulatam certa tueri placita, quae secretorum solum participi aperirent. Cum Philonis quoque contra Stoicos certamine coniunctae esse videntur mentiones, quae apud Augustinum C. ac. II, 6, 14; III, 17, 39 inveniuntur. Ad finem orationis suae Cicero de Antiocho fortasse disseruit, quem ad locum C. ac. III, 18, 41 adscribi potest magna tamen adhibita cautione, ne propria Augustini cogitata Ciceroni temere tribuamus¹¹⁾. Libro igitur primo continebatur prior Catuli oratio fusius fortasse tractata. Quae contra dicebantur atque Ciceronis oratio in librum secundum translata sunt.

3. De Academico II.

13. Ex libro secundo 14 fragmenta sunt nobis servata; praeterea apud Augustinum quaedam ex eo pendere videntur nonnullaque ex „Catuli“ analogia conici possunt. Si tamen fragmenta libri eius a Plasbergo collecta diligentius consideraveris, duo esse genera eorum facile cognosces: alterum scilicet, quod ad sensuum fallacias pertineat (frg. 1—8), alterum probabilitatis doctrinam illustrans

¹⁰⁾ Krokiewicz, *Filo z Laryssy i Antioch z Askalonu* — hunc de Philone locum Attico tribuit. Quod cum nullis rationibus confirmaverit, nescio qua de causa sit ei credendum.

¹¹⁾ Ipse enim Augustinus profiteatur suas has esse opiniones et coniecturas.

(frg. 10—13). Frg. 14 totius libri finis esse videtur, de quo etiam conferas inferiora; fragmentum 9. omnino est tollendum, quia ex contextu eius praecipue (C. ac. I, 3, 7) nullius certi id fuisse loci, sed tantummodo Ciceronis sententiam generaliter referre plane patet; frg. 15 ad librum primum transferri placuit; in locum tamen eius frg. III, 5 venit duabus de causis: primum sententia eius huc sane melius cadit, deinde in contextu suo aperte Ciceroni ipsi est adscriptum (Lact. d. inst. III, 14, 15: haec t u a verba sunt), in l. III. autem nullae quae alicuius sint momenti Ciceronis partes inveniuntur¹²⁾).

14. Attamen priore fragmentorum genere diligentius excusso venit nobis in mentem aliam etiam separatam neque parvam libri partem, quae prae eis staret, fortunae iniquitate deletam esse. Quam suspicionem his ex verbis ortam esse fateor: „atqui si id crederemus non egeremus perpendiculis non normis non regulis“ (frg. II, 1). Interrogandum igitur est: quid si crederemus, non egeremus omnino instrumentis, ut sunt perpendicula normae regulae? Unum tantum inveniri potest responsum: si sensibus nostris caecam adiungeremus fidem, nullis nobis instrumentis, quae sunt ad eorum lapsus corrigendos inventa, opus esset. Quod si consideraverimus, statim omnia fiunt nobis perspicua. Hoc igitur exemplum ceteraque eiusdem generis sunt collecta, ut nimiam fidem in sensibus positam infirmarent eorum, qui res natura ita se haberi, ut a nobis percipiuntur, putant. Hanc autem fidem, quae nunc technice „realismus credulus“ nuncupatur, Epicureis fuisse propriam nemo sane ignorat¹³⁾.

Praecedebat igitur huic parti, cuius nobis servata sunt fragmenta, oratio, in qua Epicuri quidam fautor veraces sensus nostros esse affirmabat. Haec autem Attico solum tribui possunt, cum Antiochum, cuius partes Varro gerebat, longe aliter de ea re sensisse ex Luc. § 19 plane pateat, Atticum autem semper Epicuri doctrinam coluisse satis constet. Iure igitur optimo conici potest libri II. initio Atticum Epicureorum more contra Academicos disseruisse, cum affirmare conabatur veritatem vel sensibus percipi posse¹⁴⁾. Quod ut convinceret, praeter Epicurum Cyreneos quoque testes proferebat, quod ex C. ac. III, 11, 26 colligi posse videtur.

¹²⁾ Quod fragmentum libro II. Kriche quoque adscripsit.

¹³⁾ Quorum sententias simili modo expressas aliquoties in „Lucullo“ quoque invenimus e. g. in § 83.

¹⁴⁾ Hoc idem fere Hirzel quoque censuit: („Der Dialog“ I. p. 523 adn. 4) „Atticus könnte die häufige Erwähnung Epikurs und seiner Lehre zum Eingreifen ins Gespräch benutzen“.

15. Quam tamen affirmativam orationis eius partem negativa quoque secuta est, in qua operam dedit, ut convinceret Academicorum doctrina vitam omnem everti. Omnino enim ante videri aliquid quam agamus necesse esse eique quod visum sit assentiri; quare qui aut visum aut assensum tollat, eum omnem actionem e vita tollere. Ratione autem damnata morum quoque regimen defici sceleraque virtutibus fieri paria. Quae cum ita sint, Academicum sapientem velut in somno vitam agere omniumque officiorum esse desertorem (C. ac. II, 5, 12; III, 10, 22). Irridebat autem doctrinam secundum quam hominesne an formicae simus nesciamus¹⁵⁾. Ambiguum tamen videtur, utrum illud Hortensii argumentum ex Academicorum repugnantis iteraverit potiusque negandum, cum Stoicorum illud fuerit inventum.

16. Quae Attici argumenta bipartita quoque oratione Cicero refellere conatus est. Et primum fusius, ut ex numero servatorum fragmentorum eorumque quae apud Augustinum inveniuntur, vestigiis, conici potest, contra nimiam in sensibus ponendam fiduciam disseruit. Licet etiam negaverit Academicos tam longe dubitatione progredi, ut Atticus eos reprehenderet, confessus est tamen: „mihi autem non modo ad sapientiam caeci videmur (quam Carneadis fuisse doctrinam constat), sed ad ea ipsa, quae aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtusi“, (frg. II, 5, quod huc spectare videtur) quod ut affirmaret permultas sensuum fallacias attulit. (frg. 2—8; C. ac. III, 11, 26, 12, 27) Eadem igitur haec fuisse exempla, quae in Luc. § 19 atque 79 commemorantur plane patet. Cum autem illic § 79 haec sequantur verba: „non necessario loco tam multa contra sensus dixeram“ — non est inde coniciendum Hortensium in priore librorum forma atque Atticum in posteriore nihil pro sensibus dixisse Ciceronemque utroque in libro praeludendi solum causa, ut Plasbergo placuit, hanc rem attigisse. Verus enim huius loci sensus in verbis „non necessario loco tam multa dixeram“ continetur — i. e. nullo modo tam multis argumentis opus erat, ut sensibus temere credi non posse convinceretur. Opera quoque dignum videtur, ut Ciceronis exempla, quae in fragmentis et apud Augustinum servata habemus, cum Aenesidemi 10 argumentis, quae vocantur *τρόποι*, comparemus. Simillima sunt enim sibi atque nonnulla (e. g. collum columbae) apud utrumque auctorem inveniuntur.

¹⁵⁾ Eodem quoque argumento Hortensii in „Catulo“ orationem fuisse facile credi potest. Krokiewicz enim, qui Hortensii partes a Varrone susceptas esse putavit, erravisse mihi videtur.

Erret sane necesse est, qui putet Aenesidemi argumenta ex Ciceronis opere pendere, quin autem arto quodam nexu inter se coniuncta sint, nemo dubitare potest, cum illustrissimus ille Scepticorum doctrinae restitutor plerumque Academicorum argumentis usus sit, quippe qui ipse Academiae fuerit alumnus.

17. Cum autem diceretur contra ab Academicis vitam omnem everti, in altera orationis suae parte probabilitatis doctrinam, quae ad vitae usum veri falsique regulae locum esset obtentura, exponere sibi proposuit. (C. ac. II, 5, 12; III, 15, 33 — cf. Luc. § 32) Quam omnium Academicorum propriam, apud Ciceronem tamen maximi praecipue fuisse momenti ex ipsius mentionibus, quas facit, cum de opere suo commemorat (de nat. deor. I, 12, de off. II, 8) plane patet. Sed quaestionem eam excutiendam ad tertiam partem transferri liceat, nunc tamen ad hanc gravem sane orationis eius partem transeamus. Quantam Cicero in probabilitatis doctrina inducenda adhibuerit curam ex frg. 11 cognosci potest. Ex frg. 10, quae est Carneadis *φαντασίας καταληπτικῆς* Latina versio, conicitur probabilitatis genera secundum Carneadis doctrinam fusius exposita esse ad modum fortasse Sexti Empirici adv. math. VII, 170—183. Probabilitatis notitia hoc modo inducta satis eam firmam in agendo regulam esse ostendere conatus est (C. ac. II, 5, 12), quo etiam frg. 12 et 13 spectare videntur.

Expositis igitur, quae sibi proposuit, iterum iocans Academiae modestiam cum Epicureorum (Atticus) Stoicorumque (Varro) arrogantia comparat affirmans Academicos, cum ab utroque adversariorum suorum non dubie alteri praeponantur et secundo post se loco honestentur, facile adduci posse ut credant re vera optimam se doctrinam sequi. Elegantissimo hoc lepore liber secundus finiebatur.

B. Academicus III. et IV. cum „Lucullo“ comparatur.

18. Libros posterioris formae tertium et quartum „Lucullo“ respondisse idemque continuisse argumentum iam supra monui. Quam rem accuratius illustrare non paucis praesertim conservatis fragmentis opere dignum videtur.

1. De Academico III.

Ut ex fragmentis colligi potest, Academico tertio continebatur Luculli oratio nunc ad Varronem translata (ad fam. IX, 8). Attamen propter personam commutatam, penes quam sermonis erat

principatus, partes quaedam eius libri tollendae erant atque praecipue Alexandrinus ille sermo, qui ita cum Lucullo fuit connexus, ut ab eo separari non posset. Re vera etiam fragmenta quaedam habemus, quae nulli „Luculli“ loco adscribi possunt, praesertimque de prooemio eius libri certissimam mentionem, quae apud Ciceronem ipsum invenitur. Epistula enim ad Atticum 16, 6, 4 narrat de errore suo, qui sibi propter scribendi celeritatem accidit, cum Academici III. prooemium in librum „de gloria“ coniecisset atque cum eo Attico edendum misisset. „Id evenit ob eam rem, quod habeo volumen prooemiorum, ex quo eligere soleo cum aliquod *σύνγραμμα* instiui“. Quam mentionem sane nobis inexpectatam exstitisse confitendum est. Mirum prorsus videtur librum tertium prooemio adornatum fuisse, cum primus omni prooemio careat. Neque enim Plasbergi acutissima observatio, qui censuit loco prooemii epistolam illam ad Varronem (ad fam. IX, 8) libro primo praemissam esse, omnem dubitationem tollere videtur. Praeterea quonam hoc prooemium fuerit argumento? Quicumque res se habet, auctori ipsi credere necesse est, licet etiam non satis perspicua res nobis videri possit. Quod autem ad argumentum eius pertinet, ambigua mihi videtur Plasbergi opinio cum dicit frg. 1—5 prooemio adscribi posse. Fragmentum enim 5 ad librum II. transferri placuit; ex ceteris tamen nihil tale fingi potest, quod cum „de gloria“ libro concinere videatur. Ex sola igitur epistula, unde omnino id exstitisse comperimus, prooemii argumentum aliquatenus restitui potest. Quod cum nihilo minus Academico quam „de gloria“ libro praemittere potuerit, credere necesse est pari modo cum utroque coniunctum fuisse i. e. ab utroque fuisse remotissimum. Si etiam consideraveris e prompto prooemiorum volumine id sumptum esse, valde hoc probabile videbitur. Quo modo adducimur ut credamus e communibus locis quibusdam de studiorum humaniorum gloria praecipueque philosophiae hoc prooemium compositum esse (ad modum fortasse Luc. § 5 et 6), unde etiam facile ad Varronis laudationem poterat transiri (frg. 6.) Hirzel („Der Dialog“ I. p. 523 adn. 1.) in hoc prooemio locum quoque commutatum distinctum esse recte statuisse videtur. Cum enim in Cumaniano apud Varronem sermo incipiat (Ac. I, 1), in libro quarto Ciceronem audimus loquentem: „nunc sedemus ad Lucrinum“ (frg. 24); etsi igitur parva videtur commutatio, non est contemnenda, ne fugiat nos in posteriore quoque librorum forma sermones duas in partes divisos esse (fortasse enim alio quoque die agebantur), quod iam

in „Catuli“ compositione considerata non parvi animadvertimus fuisse momenti.

19. Hoc prooemium secuta est Varronis oratio. Cum enim Antiochi ille gesserit partes, necesse est cum in locum Luculli esse substitutum. Quam ob rem sermo quoque Alexandrinus, quippe qui cum Luculli persona artissime esset coniunctus, auctori tollendus erat in eiusque locum alia quaedam, quae in Varronis personam melius caderent, inducenda. Asseverabat igitur vir ille doctissimus in tanta animantium varietate homini soli ingenerari cognitionis et scientiae cupiditatem, quae nullo modo opprimi posset quaeque indicaret, quam aliena esset a natura humana Academica dubitationis doctrina (frg. 1 et 4). Cum autem Cicero ad finem libri primi Antiochum reprehendisset Academiae proditorem eum appellando, docebat Varro virum fortem non temeritate sed erroris conscientia priora placita reliquisse, qua de causa laudandus potius quam vituperandus esset. (frg. 2) Si autem non omnia, quae contra eum dicerentur, refellisset, ideo ea passum esse, quia digladiari cum audacibus et facinorosis ineptum videretur. (frg. 3) Post quam Antiochi defensionem ad ipsam Academicorum doctrinam refutandam transiit, quo ab loco iam oratio eius „Lucullo“ respondere incipit.

20. Pergimus nunc ad singula fragmenta, quae quibusdam „Luculli“ locis respondere videntur, examinanda, ut investigemus, quidnam argumenti artissime cum eis coniunctum in Academicum III. transferri possit.

frg. 7. (Luc. § 15) Negatur Academicorum placitum, quo fertur unam solum Academiam esse; cui loco fortasse etiam de „seditiosis civibus“ excursus est adiunctus; quae sunt §§ 13—15.

frg. 8. (Luc. § 17) Quorundam philosophorum sententia commemoratur, quibus ineptum videbatur cum Academicis concertare § 17.

frg. 9. (Luc. § 18) Quae verba si re vera huic loco respondeant (neque solum Zenonis definitio generaliter afferatur) de Philonis placitis eisque quae contra dicebantur Varro commemoravisse videtur. § 18.

frg. 10. (Luc. § 27) Si uni tantum verbo credere fas est, Academicorum doctrina philosophiam everti commemoravit. Conici igitur potest neque ex evertenda vita argumentum ab eo relictum esse. §§ 23—27.

- frg. 11. (Luc. § 32) De probabilitatis doctrina; argumenta quoque adversariorum hunc locum sequi necesse est. §§ 33—36.
- frg. 12. (Luc. § 51) Visi perspicui definitio contra argumenta ex somniis furoribusque defenditur. Totae igitur §§ 51 et 52.
- frg. 13. (Luc. § 57) Academicorum sententia refutatur, qua affirmatur visa discerni non posse. Eorum quoque argumenta praemissa esse necesse est. §§ 54—57.

Quos locos si cum „Luculli“ argumento comparaverimus, intellegetur in Academicum III. translata esse: de historia responsum (§§ 13—16); disserendi propositum (§§ 17—18); sensuum defensionem (§§ 19—21 quem locum in hoc libro fuisse inde cognoscimus, quod in sequenti a Cicerone refellitur); argumenta e vitae eversione (§§ 23—31), (§§ 30—31 huc adscribuntur, quia in libro quarto eis respondetur); probabilitatis doctrinae refutationem (§§ 33—36) atque fortasse quoque de assensu locum (§§ 37—39); perspicuitatis defensionem (§§ 51—58). Quae tamen cum § 46 artissime connexa videatur, veri simile quoque est totas §§ 45—58 translatas esse.

31. Haec igitur Varronianae orationis divisio fuisse videtur:

1. Exordium.

- a. scientiae cupiditas hominibus propria (v. s.)
- b. Antiochi defensio (v. s.)
- c. de historia responsum — Luc. §§ 13—16 cf. C. ac. II, 6, 15
- d. disserendi propositum — Luc. §§ 17—18.

2. Pars affirmativa.

- a. de sensibus — Luc. §§ 19—21.
- b. argumenta e vitae eversione — Luc. §§ 23—31.
- c. probabilitatis doctrinae refutatio — Luc. §§ 33—36. cf. C. ac. II, 6, 15.
- d. de assensu — Luc. §§ 37—39.

3. Pars negativa — ut in Luc. §§ 45—58. cf. C. ac. II, 5, 11.

4. Perorationem etiam aliquam exstitisse necesse est; fortasse non dissimilem Luc. §§ 59—62.

Nunc etiam quaenam deciderint spectemus:

1. Exordium usque ad § 12. Nec mirum, quoniam propter personae commutationem sermo quoque Alexandrinus tollendus erat.

2. De memoria et arte § 22. In libro IV. quoque locus ei respondens decedit.

3. Digressio, qua argumentum ex Academicorum doctrinae repugnantia continebatur (§§ 28—29). Compositionis quoque perspicuitas multum lucrata est, cum argumentum hoc, quo adversario-

rum ipsa doctrina refutaretur, ex affirmativa orationis parte sublatum esset neque ipsa res extenuata est, cum hoc idem fere § 35 repeteretur.

4. Academicorum placitorum refutatio §§ 40—44. Maiore huius loci parte placita ipsa solum afferebantur, quae cum quoque § 83 inveniri possent, conduplicatio supervacanea tollenda poterat videri, etsi cum quodam dogmaticae orationis detrimento. Cicero tamen, ut videtur, non labefactata argumenta servare sibi voluit.

Quae hoc modo e fragmentis excutiendis collegimus, ipsius quoque Ciceronis mentionibus firmari videntur. Scribit enim ad Atticum de posteriore librorum forma: „grandiores sunt omnino quam erant illi, sed tamen multa detracta...“ multo haec erunt splendidiora breviora meliora“. (ad Att. 13, 13, 3).

2. De Academico IV.

22. Simili modo libri etiam quarti argumentum est nobis scrutandum, quod Ciceronis in „Lucullo“ orationi respondere videtur.

frg. 1. (Luc. § 66) Cicero Academiae fautorem se esse confitetur. § 66.

frg. 2. (Luc. § 67) Quidnam de assensu Stoici et Academici censuerint. §§ 67 et 68.

frg. 3. (Luc. § 70) De Antiocho Academiae proditore. §§ 69—70.

frg. 4. (Luc. § 70) De Antiocho Academicorum imitatore. § 71.

frg. 5. (Luc. § 72) Anaxagorae paradoxon: fortasse aliorum quoque philosophorum ineptiae §§ 72—74 a.

frg. 6. et 7. (Luc. § 75) Haec fragmenta § 75 a nobis praestant.

frg. 8. et 9. (Luc. §§ 79 et 82) Sensuum imbecillitas. §§ 79—82.

frg. 10. (Luc. § 88) Si uni tanto e Macrobio verbo credere fas est, somniorum furorumque exempla afferebantur. §§ 88—89.

frg. 11. (Luc. § 94) Non dubie ad soritas spectat. §§ 92—98.

frg. 12. (Luc. § 98) „De nat. deor.“ I, 12 ipse Cicero loci e Clitomacho sumpti mentionem facit. Cum autem etiam frg. 13 (Luc. § 101) consideramus, §§ 98 b—101 a in posteriore quoque libri forma exstitisse pro certo credi potest.

frg. 14. (Luc. § 105) De probabilitatis in vita regenda usu. § 105.

frg. 15. (Luc. § 108) Locus e Clitomacho adfertur, quo refutatur e „vitae eversione“ argumentum. „Alterum“ id quidem cum „priori“ necessario coniunctum, quae est § 107 b. Igitur §§ 107 b—108.

- frg. 16. (Luc. § 109) Antipatri argumentum ab Antiocho correctum. §§ 109—110 et fortasse 111.
- frg. 17. et 18. (Luc. § 118) Diversa philosophorum placita. § 118.
- frg. 19. (Luc. § 119) De Aristotele. § 119.
- frg. 20. (Luc. § 120) De Stoicorum providentia. § 120.
- frg. 21. (Luc. § 121) Democritus de rerum natura quid censuerit. § 121.
- frg. 22. (Luc. § 122) Ad Varronem conclusio superiora confirmat.
- frg. 23. (Luc. § 123) Xenophanis ἀντιόποδες § 123.
- frg. 24. (Luc. § 125) Democriti de innumerabilibus mundis doctrina. § 125.
- frg. 25. (Luc. § 129) De Megaricorum summo bono. §§ 129—131.
- frg. 26. (Luc. § 132) De Antiocho hoc fragmentum §§ 132—134 nobis confirmat.
- frg. 27. (Luc. § 137) fragmentum hoc §§ 137—138 praestare videtur.

Quae si cum Ciceronis in „Lucullo“ oratione comparamus, hic evenit rerum ordo: de se ipso exordium (§§ 65—68); de historia responsum (§§ 69—71); de sensuum imbecillitate (§§ 79—90); dialectica redargitur (§§ 91—98 a); de probabilitatis doctrina (§§ 98 b—101) eiusque consequentiis (§ 105 et 107—111); philosophorum dissensiones de rerum natura (§§ 118—126 a); de moribus (§§ 129—141); de logica locus fortasse decidit (§§ 142—146) aut dialecticae est adiunctus.

Haec igitur Tullianae orationis divisio esse videtur:

1. Exordium.
 - a. de se ipso — Luc. §§ 65—68.
 - b. de Antiocho — Luc. §§ 69—71. cf. C. ac. II, 6, 15.
 - c. de historia — Luc. §§ 72—78.
2. De sensuum imbecillitate — fortasse non tam late ut in Luc. §§ 79—90.
3. Dialectica redarguitur — Luc. §§ 91—98 a (quo etiam de logica locus §§ 142—146 adiungi poterat) cf. C. ac. II, 5, 11; III, 13, 29.
4. De probabilitatis doctrina.
 - a. ratio eius explicatur — Luc. §§ 98 b—101.
 - b. eius consequentiae — Luc. § 105 et 107—111.
5. De sapientium dissensionibus.
 - a. de rerum natura — Luc. §§ 118—126 a.
 - b. de moribus — Luc. §§ 129—141.

6. Peroratio — fusior fortasse quam in Luc. §§ 147.

23. Nunc etiam quaenam deciderint spectemus.

1. Secundus e Clitomacho locus (§§ 102—104) post priorem (§§ 98 b—101) supervacaneus fortasse auctori videbatur, quippe qui nihil novi afferret. Propterea quoque suspicari possumus sua sponte eum a Cicerone additum esse loco, qui procul dubio Philoni est adscribendus.

2. Argumenti e memoria et artibus refutatio (§§ 106—107 a) decidit ut ipsum quoque in libro tertio argumentum.

3. Digressio (§§ 112—115) ab ipso Cicerone Stoicorum ineptiis infenso fortasse addita, in qua iterum nihil novi afferri videtur sed tantum ea, quae prius dicta sint, colligi.

4. Duo de physicis loci (§§ 116—117 et 126 b—127) nullo enim firmanentur fragmento. Quod sine ullo rei ipsius detrimento fieri potuit.

5. Error qui Ciceroni in § 128 accidit. Incipit enim de moribus disserere, cum dicit: „veniamus nunc ad bonorum malorumque notionem“ et rursus ad quaedam physica addenda revertitur. Quo sublato cogitatas has fuisse correctiones perspicuum fit.

6. Postremo de logica quoque locus, qui supervacaneus post dialecticae refutationem (§§ 91—98 a) videri potuit. Quibus commutationibus lucrari nobis liber videtur, ut olim Ciceroni quoque visus est. (ad Att. 13, 13, 1).

Libri hoc modo restituti paragraphorum numerus in 65—70 conici potest, qui etiam de tribus ceteris valere videtur.

(Res instituta porro tractabitur.)

NOWY FRAGMENT TZW. FASTI SACRI Z ATEN

napisał

Ks. FRANCISZEK SOKOŁOWSKI

Pomiędzy inskrypcjami znalezionymi na ateńskiej agorze w czasie ostatnich wykopalisk amerykańskich znajduje się ciekawy fragment kalendarza liturgicznego z końca V wieku. Inskrypcja została opublikowana w *Hesperia* 4 (1935) 21 ss. przez J. H. Olivera. Wydawca częściowo ją zrekonstruował i zaopatrzył komentarzem. Wiersze jednak 7—19 nie zostały uzupełnione, nadto nie wydobyto z tekstu nowych informacji dotyczących kultu, jakie nam inskrypcja przynosi.

Tekst wyryty w trzech kolumnach zawiera wydatki na ofiary z okazji różnych świąt. Kolumna II zaczyna się od miesiąca Hekatombaiôn. Jest to pierwszy miesiąc drugiego roku liturgicznego: τὸ ἑτερον ἔτος¹⁾. Kolumna I obejmuje wydatki z końca pierwszego roku liturgicznego [τὸ ἔτος]²⁾; nazwy miesięcy nie są zachowane, wiadomo tylko, że tekst zawiera wydatki z końca jednego i początku drugiego miesiąca. Wyrażenia jednak φάρος (w. 7) i καθάρων (w. 8) skłaniają nas do przypuszczenia, że mamy tu święta t. zw. Plynteria, obchodzone w miesiącu Thargeliôn. Kolumna więc pierwsza obejmuje wydatki na dwa ostatnie miesiące pierwszego roku liturgicznego, Thargeliôn i Skirophoriôn. Możemy więc śmiało restytuować w wierszu 19: Σκιροφοριῶνος.

Plynteria, jak już nazwa wskazuje, były świętem „oczyszczenia i obmycia” archaicznej statuy Ateny. Młode dziewczęta t. zw. Πλυντρίδες lub Λουτρίδες czyściły statuę, przedstawiciele ateńskiego rodu Praxiergidów ubierali posąg w nowy płaszcz, urządzano przy tej okazji procesję do morza i z powrotem na Akropolę³⁾. Ustęp inskrypcji dotyczącej święta Plynteriów nie został przez wydawcę zrekonstruowany. Pismo στοιχηδόν pozwala nam jednak obliczyć liczbę liter brakujących, co znacznie ułatwia restytucję.

7] α ι φ ᾱ ρ ο ς
] καθάρων
] ρ ε ς

¹⁾ w. 30.

²⁾ Cf. Protz, *L. S.* I 26, 39, 54.

³⁾ A. Mommsen, *Feste der Stadt Athen*, 1898, str. 491—504, L. Deubner, *Attische Feste*, 1932, str. 17—22. Cf. Plut. *Alk.* 34, 1, Phot. s. v. λουτρίδες, Hes. s. v. Πραξιεργίδαι.

10] $\varrho \epsilon \varsigma$
] $\iota \omicron \nu$
] $\iota \alpha \iota$
] $\eta \iota \omicron \tilde{\iota} \varsigma$
] $\alpha \iota \pi \rho \omicron \varsigma$
 15] $\omicron \nu \omicron \tilde{\iota} \varsigma$.

W wierszu 7. nie jest trudno uzupełnić $\text{'Αθηνά}[\alpha\iota \varphi \tilde{\alpha} \rho \omicron \varsigma$. W wierszu następnym możnaby restytuować $\epsilon \kappa \tau \tilde{\omega} \nu] \kappa \alpha \theta \alpha \rho \tilde{\omega} \nu$. Zdanie miałoby sens: dla Ateny $\varphi \tilde{\alpha} \rho \omicron \varsigma$ (wybrany) spośród czystych (nowych ubiorów). Rekonstrukcja ta nie jest całkowicie pewna. Wiersze 9 ss. zawierają wydatki na ofiary składane z okazji Plynteriów. W wierszu 11 kamień, który miałem możność widzieć, daje nam: ... \ I O N. Możliwość więc restytuować $\nu \eta \varphi \tilde{\alpha}] \lambda \iota \omicron \nu$. Wiersze 9—10 proponuję uzupełnić: $\epsilon \lambda \alpha \tau \tilde{\eta}] \rho \epsilon \varsigma$ | $[\tau \acute{\epsilon} \tau \tau \alpha] \rho \epsilon \varsigma$. Νηφάλιον nazywano ofiarę z miodu, mleka i wody, składaną najczęściej bóstwom chthonicznym⁴⁾. Ἐλατήρ był pewnego rodzaju ciastkiem⁵⁾. W przepisach kultu często spotyka się ofiara z $\nu \eta \varphi \tilde{\alpha}] \lambda \iota \omicron \nu$ obok ciastka zw. $\epsilon \lambda \alpha \tau \tilde{\eta} \rho$. Ofiary te odpowiadają charakterowi święta Plynteriów. Oczyszczenia t. z. $\kappa \alpha \theta \tilde{\alpha} \rho \mu \alpha \tau \alpha$ miały zawsze odcień czegoś ponurego, a Plynteria uchodziły za święta smutne i niepomyślne: $\epsilon \nu \tau \alpha \tilde{\iota} \varsigma \mu \acute{\alpha} \lambda \iota \sigma \tau \alpha \tau \tilde{\omega} \nu \alpha \pi \omicron \varphi \rho \acute{\alpha} \delta \omega \nu \tau \tilde{\eta} \nu \eta \mu \acute{\epsilon} \rho \alpha \nu \tau \alpha \tilde{\upsilon} \tau \eta \nu \text{'Αθηνάιοι} \nu \omicron \mu \tilde{\iota} \zeta \omicron \nu \sigma \iota$ ⁶⁾. W wierszach 12—15 widzimy inne ofiary składane w tych samych okolicznościach. Wiersz 12—13 możemy restytuować $\text{'Αθηνά}[\alpha\iota$ | $[\text{'Εργάνη}]\eta \iota \omicron \tilde{\iota} \varsigma$ ⁷⁾. Jest zupełnie zrozumiałe, że w chwili, kiedy ubierano w nowe szaty posąg Ateny, należało złożyć ofiarę patronce robót kobiecych. Jest bardzo prawdopodobne, że te same bogini składano ofiarę w czasie Panatenajów przed złożeniem nowego $\rho \epsilon \rho \lambda \omicron \varsigma$ Atenie⁸⁾. W Olympii t. z. $\varphi \alpha \iota \delta \omicron \nu \nu \tau \alpha \iota$ przed oczyszczeniem posągu Zeusa składali również ofiarę 'Εργάνη ⁹⁾. Kult Ateny 'Εργάνη jest zaświadczony na Akropolu ateńskiej¹⁰⁾. Wiersz 14—15 uzupeł-

⁴⁾ P. Stengel, *Opferbräuche der Griechen*, 1910, str. 129—130, 181, *Griechische Kultusaltertümer* ³, 1920, str. 100, 104. Cf. Protz-Ziehen, *L. S.* I 3, 20, II 18 B 6.

⁵⁾ *Hes. Suid.* s. v. Cf. Arist. *Ach.* 246, *Eq.* 1183, *I. G.* II² 1237, 7, *Syll.* ³ 1026, 9.

⁶⁾ Plut. *Alk.* 34, 1.

⁷⁾ Ortografia $\text{'Αθηνά}[\alpha\iota$ i $\text{'Αθηνά}[\alpha\iota$ jest i w innych fragmentach tego samego kalendarza — jeszcze niewydanych.

⁸⁾ *R. E.* VI 428, *M. L.* I 681—682.

⁹⁾ *Paus.* V 14, 3.

¹⁰⁾ *I. G.* II² 2939, 4328, 4329, 4338.

niam: Ἀθηνά[ι]αι πρὸς [τὸν νε]ὸν ὄις. Ofiara z owcy w czasie Plynteriów jest zaświadczona na pewnej inskrypcji attyckiej¹¹⁾. Wyrażenie πρὸς [τὸν νε]ὸν zawiera wskazówkę topograficzną, gdzie należy złożyć ofiarę. Wzmiankowany tu νεὸς jest ἀρχαῖος νεὸς Ateny, nad którym archeolodzy od dawna dyskutują. W tej właśnie świątyni stał archaiczny posąg Ateny, który w czasie Plynteriów ubierano¹²⁾. Ofiara więc z owcy ma być złożona tam, gdzie stał posąg. Czy to był Hekatompedôn, czy Erechtejon, nie wiadomo, problem bowiem nie jest dotąd rozstrzygnięty¹³⁾. Na wschód od Hekatompedôn stał ołtarz t. z. ὁ βομὸς ὁ πρὸς ἔο μέγας¹⁴⁾. W czasie Plynteriów nie składa się tu ofiary, ale przed „świątynią”. Jeżeli moja restytucja jest trafna, mielibyśmy wskazówkę, że ἀρχαῖος νεὸς Ateny nie jest identyczny z Hekatompedôn.

Jeśli idzie o datę Plynteriów — to tradycja nie jest zgodna. Wedle Focjusza święto to było obchodzone 29, wedle Plutarcha 25 miesiąca Thargelion¹⁵⁾. Inskrypcja nasza gwarantuje nam datę Focjusza, gdyż restytucja (w. 5): δευτέραι] φθίνοντος jest jedynie możliwa. Mommsen i Deubner uważają datę Plutarcha za bardziej wiarygodną¹⁶⁾. Najprawdopodobniej święto Plynteriów trwało kilka dni. Obmycie statuy, oczyszczenie świątyni, procesja do morza i z powrotem na Akropolę, ubranie Ateny w nowy płaszcz, wszystko to wymagało więcej czasu niż jeden dzień. Pewne teksty zaświadcza, że obok t. zw. wielkich Panatenajów obchodzono w Atenach każdego roku małe Panatenaje¹⁷⁾. Przy tej okazji ofiarowywano Atenie πέπλος lub ἐπιβλημα, ród Praxiergidów ubierał posąg bogini, urządzano procesję do morza¹⁸⁾. Proklos i scholiasta Platona twierdzą, że małe Panatenaje następowały po świętach zw. Βενδίδεα (19 Thargeliona)¹⁹⁾. Można się zapytać, czy πέπλος ofiarowany każdego roku w czasie małych Panatenajów nie jest w rzeczywistości φάρος [ἐκ τῶν] καθαρῶν wzmiankowany w naszej in-

¹¹⁾ Protz-Ziehen L. S. I 2, 9—10.

¹²⁾ I. G. I² 372 β₁; 88, 20; 4, 8.

¹³⁾ Cf. Hondius, *Novae Inscriptiones atticae*, Lugduni 1925, str. 76—84.

¹⁴⁾ I. G. I² 4, 9; II² 334, 19, 29.

¹⁵⁾ Phot. *Καλλννήσια*, Plut. *Alk.* 34, 1.

¹⁶⁾ L. Deubner o. c. str. 18, A. Mommsen o. c. str. 491—492.

¹⁷⁾ I. G. II² 334, 32, Harpocr. *Παναθήναια* cf. L. Deubner o. c. str. 23.

¹⁸⁾ I. G. II² 1036, 2, schol. Plat. *Pol.* 327 a, schol. *Ar. Eq.* 566. Cf. L. Deubner o. c. str. 30, 3.

¹⁹⁾ in *Tim.* 176 str. 26, 18 ss. Di., schol. Plat. *Pol.* 327 a.

skrypcji. Jest mało prawdopodobne, by ofiarowywano Atenie każdego roku dwa płaszcze. Istniał zapewne związek pomiędzy Plynteriami, a małymi Panatenajami. Po obmyciu i oczyszczeniu posągu Ateny ubierano go w nowy płaszcz, który w tekstach nazwany jest *φᾶρος*, *πέπλος* lub *ἐπιβλημα*.

Następny miesiąc w naszej inskrypcji jest Skirophoriôn. 12 Skiroforiona obchodzono święto na cześć Demetry Kory i Ateny zw. *Σκιοφορία*. Inskrypcja nasza wzmiankuje ofiarę dla Ateny (w. 22) i dla *Κοροτρόφος* (w. 24). Ale data tych ofiar nie odpowiada Skiroforiom. W wierszu 21 czytamy: *ἵσταμένον*. Wedle słusznej obserwacji J. H. Olivera można tu restytuować tylko *τετραδί* lub *πέμπτη*. Ze względu na tę datę, ofiary dla Ateny i *Κοροτρόφος* nie były składane w czasie Skiroforiów, ale w jakieś święto obchodzone wcześniej. Figuruje ono, zdaje się, w kalendarzu tetrapoli attyckiej: *πρὸ Σκίων... Κοροτρόφωι χοῖρος*²⁰). W wierszu 26 należy restytuować *μαγεῖθραι*. Jest to funkcjonariusz kultu często wzmiankowany w inskrypcjach²¹).

Kolumny II i III inskrypcji zawierają wydatki na ofiary w drugim roku liturgicznym: *τὸ ἔτερον ἔτος*. Pod tą rubryką figurują święta obchodzone każdego trzeciego roku. W miesiącu Hekatombaïôn widzimy dwa dni świąteczne 15 i 16. Wydatki na ofiary są czerpane z kasy archaicznych fyl: *ἐκ τῶν φυλοβασιλικῶν* (w. 34—35). Święta te różnią się bardzo, jeśli idzie o obrzędy i wydatki. 15 Hekatombaiona t. zw. *φυλοβασιλεῖς* składają ofiarę z owcy wartości 4 drachm. Ofiarę składa się w tritthi *Δευκοταυρίων* (fyla *Γελεόντες*). 16 Hekatombaiona fyla *Γελεόντες* składa ofiarę Zeusowi i Atenie z dwu wołów wartości 50 drachm. Przy ofierze obecny jest tylko „król“ Geleontów. Obydwa święta należą bez wątpienia do Synoikiów. Wedle tradycji Synoikia były zaprowadzone przez Tezeusza po t. zw. synoikizmie²²). Deubner przyjmuje tę tradycję i przypisuje Synoikiom charakter czysto polityczny, podczas gdy Nilsson uważa je za bardziej archaiczne i pozostające w związku z podziałem pierwotnej gminy attyckiej na fratrie i rody²³). Zdaje się, że obydwie te opinie są słuszne. W rzeczywistości istniały dwa święta: jedno obchodzone przez 4 fyle 15 Hekatombaiona, drugie dnia następnego obchodzone, zdaje się, przez

²⁰) Protz, L. S. I 26, 30.

²¹) R. E. XIV 393—396, P. Stengel, *Griech. Kultusaltert.*³ str. 50, 106.

²²) Thuc. 2, 15, 2, Plut., *Thes.* 24, 4.

²³) L. Deubner o. c. str. 37, M. Nilsson R. E. 2 R. IV 1435.

każdą fylę oddzielnie. Pierwsze święto ma istotnie związek z synoikizmem, podczas gdy drugie było raczej świętem rodów i fratrij. Ofiarę składa się tu Zeusowi i Atenie noszącym epitety *Φράτριοι*. Drugi dzień świąt był bardziej uroczysty, widać to z wydatków. Plutarch święto 16 Hekatombaiona nazywa *Μετοίκια*²⁴⁾, podczas gdy inni autorzy mówią nam tylko o *Συνοίκια*. Nie należy lekceważyć tej dystynkcji. Święto ustanowione przez Tezeusza nazywało się *Συνοίκια*, podczas gdy święto fratrij i rodów mogło mieć nazwę *Μετοίκια*. Czasownik *μετοικεῖν* znaczy w sensie pierwotnym „mieszkać razem, w sąsiedztwie“²⁵⁾. Dlaczego jednak Synoikia obchodzone z pewnością każdego roku figurują w kalendarzu drugiego roku liturgicznego? Najprawdopodobniej chodzi tu o miejsce ofiar, które zmieniano się co roku w ustalonej turze. Przypuszczenie to sugeruje nam wzmianka topograficzna we ww. 36—37. *Λευκοταυνίων τριττῷ, Γελεόντων φύλῃ*. W dekrecie demu attyckiego Skambonidai mamy wzmiankę o Synoikiach: *Χορν[οικίους]: ἐμ πόλει: τέ[λεον τ]ὰ δὲ κρέα ἀπο[δόσ]θαι ὡμά*²⁶⁾.

Kolumna trzecia obejmuje długą listę wydatków na ofiary dla rozmaitych bóstw. H. J. Oliver sądzi, że ofiary te składano w czasie misteriów eleuzyńskich. Już zewnętrzna dyspozycja zachowanego tekstu nie pozwala na to przypuszczenie. Tekst, który zaginął w kolumnie drugiej, był na pewno zbyt krótki, by mógł zawierać wydatki i przepisy dotyczące świąt obchodzonych w drugiej połowie miesiąca Hekatombaiōn, w miesiącu Metageitniōn i w początkach miesiąca Boedromiōn. Nadto wzmiankowane w inskrypcji ofiary figurują w drugim roku liturgicznym t. zn. były składane w święta przypadające każdego trzeciego roku. Mamy tu z pewnością nie misteria, ale igrzyska eleuzyńskie, obchodzone każdego trzeciego i piętego roku²⁷⁾. Doszła nas pewna inskrypcja archaiczna z Eleusis odnośnie tych igrzysk²⁸⁾.

*προτέ[λεια]: θ[ύε]ν: τὸς ἱεροποιὸς: Ἐλευσινίων: καὶ [Προεγο-
σίων ἐ]ν*

*τοῖ Ἐλ]ευσιν[ίοι: Γ]εῖ: ἡερμεῖ Ἐναγονίοι: Χάριων: αἰγα[: ...
.....]ον*

²⁴⁾ *Thes.* 24, 4.

²⁵⁾ *R. E.* XV 1416.

²⁶⁾ *I. G.* I² 188, 60.

²⁷⁾ *A. Mommsen* o. c. str. 179—200, *L. Deubner* o. c. 91—92, *P. Foucart* *R. E. G.* 32 (1919) 190—207, *Glotta* 25 (1936) 138.

²⁸⁾ *I. G.* I² 5.

Ποσειδ]όνι : [κρίδ]ν : Ἀρτέμιδι : αἶγα : Τελεσιδρόμοι : Τρι[πτολέ-
μοι : κρίδν]

5. Πλούτο]ν : Δ[ολι]χοι : Θεοῖν : τρίττοαν : βόασχον : ἐν τεῖ ἐορ[τεῖ].

Widzimy tu wiele bóstw. Inskrypcja z agory ma ich znacznie więcej. W czasie igrzysk eleuzyńskich składano wiele ofiar. Pomiędzy dochodami wpływającymi do kasy państwowej ze sprzedaży skór ze zwierząt ofiarnych (t. zw. *δερματιζόν*) figurują poważne sumy z Ἐλευσίαια²⁹⁾. Efebowie ateńscy w czasie igrzysk eleuzyńskich pomagali przy ofiarach „podnosząc“ zwierzęta ofiarne³⁰⁾. Wedle naszej inskrypcji składa się najprzód ofiarę bogini Θέμις (w. 60). Na inskrypcji z Eleuzis mamy Γῆ. Jest to najprawdopodobniej jedno i to samo bóstwo. W mitologii Θέμις jest córką Ziemi, w praktyce je jednak identyfikowano. W teatrze np. ateńskim mamy dwa siedzenia z napisami *ἱερείας Γῆς-Θέμιδος*³¹⁾. W wierszu 61 mamy ofiarę dla Zeusa noszącego epitet Ἐρκείος. Jest to bóstwo bardzo archaiczne i wspólne wszystkim plemionom greckim. Wiersze 62—63 obejmują wydatki na ofiary dla Demetry i Persefony. W wierszach 65—72 mamy ofiary dla siedmiu herosów eleuzyńskich: *Εὐμολπος, Δέλιχος, Ἀρχηγέτης, Πολύξενος, Θρεπτός, Δίοκλος, Κέλεος*. Hymn homerycki zna ich pięciu: *Τριπτόλεμος, Δίοκλος, Πολύξενος, Εὐμολπος* i *Δόλιχος*³²⁾. *Θρεπτός*, jak słusznie zauważa J. H. Oliver jest odmienną nazwą Triptolemosa. *Ἀρχηγέτης* wedle Olivéra ma być *Ἰατχος*, nazwany przez Strabona *ἀρχηγέτης τῶν μυστηρίων*. Nie jest to słuszne. Wiersze 65—72 zawierają ofiary dla grupy herosów eleuzyńskich i *Ἀρχηγέτης* musi być jednym z nich. Nie ma on specjalnej nazwy, tylko epitet, który mu odpowiada κατ' ἐξοχήν. Jest to najpewniej jeden z rodu Eumolpidów, który zorganizował kult eleuzyński. Wedle tradycji miał to być piąty z rzędu z rodu Eumolpidów³³⁾. Themis, Zeus, Demetra, Persefona i siedmiu herosów należą do najstarszych bóstw w Eleuzis. Nic więc dziwnego, że ofiarę składają im przedstawiciele rodu Eumolpidów (w. 72—73).

Do trzeciej grupy bóstw, którym składa się ofiary z okazji igrzysk eleuzyńskich, należą: Hestia, Atena, Charyty, Hermes, He-

²⁹⁾ *Syll.*³ 1029, 66, 74.

³⁰⁾ *I. G. II*² 1006, 10, 78; 1028, 28.

³¹⁾ *M. L. s. v. Themis* str. 595.

³²⁾ w. 153—155.

³³⁾ *Schol. Soph. Oed. Col.* 1053, cf. *R. E.* VI 1118.

ros(?), Dionysos(?) i inne, których nazwy figurowały na zaginionym drugim bloku marmuru. Ofiary składa się im ἐκ τῶν συμβολῶν?]. J. H. Oliver przypuszcza, że wyrażenie to oznacza dobrowolne składki na ofiary. Możemy bardziej dokładnie określić charakter tych skladek. Są to znane dobrze ἀπαρχαί, jakie Ateny i inne miasta greckie posyłały do Eleusis po żniwach. Właśnie igrzyska eleuzyńskie odbywały się po zbiorach w intencji podziękowania Demetrze za urodzaje. Schol. Pind. Ol. 9, 150 b. ἄγεται δὲ αὐτόθι ἄγων Κόρης καὶ Δήμητρος ὃς καλεῖται Ἐλευσίνα, οὗ ἔπαθλον κρίθαι, — c, ἄγεται δὲ ἐν Ἀθήναις (w Attyce) μετὰ τῶν Δημητριακῶν καρπῶν συλλογὴν τῇ Δήμητρει εὐχαριστήρια. W dekretach z Aten dotyczących ἀπαρχαί wzmiankuje się, że należy złożyć ofiarę ἀπὸ τῶν τοῦ σίτου ἀπαρχῶν: τοῖν Θεοῖν, τοῖ Τριπτολέμοι, τεῖ Θεαῖ, τοῖ Εὐβόλοι, τεῖ Ἀθηναίαι³⁴). W naszej inskrypcji mamy bóstw znacznie więcej. W wierszu 85 J. H. Oliver restytuje Ἡ[φαίστωι? Nic jednak nie wiemy o kulcie Hefajstosa w Eleusis, może lepiej będzie uzupełnić Ἡ[ρωῖ Ἱατροῦ³⁵). W w. 86 czytamy Διονύσωι. Nie nosi on nazwy Ἱαχχος, gdyż ofiara jest mu składana nie w czasie misteriów ale z okazji igrzysk eleuzyńskich.

Kolumna trzecia daje nam doskonałą ilustrację historii kultu eleuzyńskiego. Widzimy tu trzy grupy bóstw. Najstarsze są: Ge, Themis, Zeus, Demeter i Persefona. Następna warstwa — to siedmiu herosów. Trzecia grupa weszła do Eleusis z chwilą ustanowienia igrzysk eleuzyńskich. Igrzyska te datują się od epoki bardzo wczesnej. Wedle Aristotelesa były to pierwsze igrzyska ustanowione w Grecji: πρῶτα μὲν Ἐλευσίνα διὰ τὸν καρπὸν τῆς Δήμητρος³⁶). Pierwotnie miały one charakter czysto lokalny. Mieszkańcy Eleusis po zbiorach przynosili swym bóstwom pierwociny. Ofiary składano tylko bóstwom lokalnym (Ge-Themis, Zeus, Demeter, Persefona i siedmiu herosów). Później, gdy do igrzysk przystąpiły inne miasta, do kultu wprowadzono nowe bóstwa, przede wszystkim Atenę.

RÉSUMÉ.

L'auteur traite sur l'inscription d'Athènes trouvée récemment à l'agora et publiée dans *Hesperia* 4 (1935) 21 sq. Les lignes 7—15 qui se rattachent à la fête des Plynteria, sont restituées:

³⁴) Protz-Ziehen, *L. S.* II 4, 39, *I. G.* II² 140, 20 ss.

³⁵) *I. G.* I² 336, 3, Bekker, *Anecd.* I 263, 11 ss., cf. *R. E.* XVI 1260.

³⁶) *F. H. G.* II str. 189 M.

- Ἀθηνά] αἱ φᾶρος
 ἐκ τῶν?] καθαρόν
 ἐλατῇ] ρες
 10 τέττα?] ρες.
 νηφά] λιον
 Ἀθηνά] αἱ
 Ἐργάν] ηι οἷς
 Ἀθηνά] αἱ πρὸς
 15 τὸν νε] ὃν οἷς.

Pendant les Plynteria on nettoyait l'ancienne statue d'Athéna et on l'habillait de nouveau φᾶρος. À cette occasion on faisait des sacrifices de νηφάλιον et de ἐλατήρες. En plus, on sacrifiait à Ergane et à Athéna devant „l'ancien temple“ où se trouvait justement la statue. Étant donné que pendant les petites Panathénées on présentait aussi un nouveau manteau à Athéna, il est fort probable qu'il existait une relation entre les Plynteria et les petites Panathénées. Après avoir nettoyé l'ancienne statue on l'habillait de nouveau manteau, qui dans les textes porte le nom de φᾶρος, πέπλος ou ἐπίβλημα. À la ligne 19 il faut restituer Σκισσοφορέωνος et à la ligne 26 μαγεῖροι. Les Synoikia célébrées le 16 Hecatombaiôn (l. 44—58) ont un rapport avec les phratries comme l'a soupçonné M. Nilsson; on y sacrifie Zeus Φράτριος et Athéna Φρατρία. Il est probable, que c'est la fête de 15 Hecatombaiôn que Thésée a institué. La colonne III de l'inscription contient des dépenses pour les sacrifices faits à l'occasion des jeux eleusiniens non pas des mystères. Ils ont été à l'origine institués par les Eleusiniens pour remercier leurs dieux de la récolte. On sacrifiait à Themis-Gé, Zeus, Demeter, Persephone et aux sept héros. Plus tard quand d'autres villes y ont pris part, on a ajouté d'autres divinités, surtout Athéna. L'expression ἐκ τῶν σφμβολῶν désigne les ἀπαρχαί que les Athéniens envoyaient à Eleusis à l'occasion des jeux. L'ἀρχηγέτης (l. 67) n'est pas Ἰαχχος mais quelqu'un de la famille d'Eumolpides, qui a organisé le culte à Eleusis.

PIERWSI APOLOGECI HELLENISTYCZNO- ŻYDOWSCY

napisał

EDMUND STEIN

PRZEDMOWA

Apologia hellenistyczno-żydowska, jak i jej młodsza siostrzyca, apologia chrześcijańska, jest owocem zetknięcia się dwóch różnych światów i światopoglądów. Wprawdzie już w Starym Testamencie nie brak zwrotów o charakterze apologetycznym, ale one składają się zaledwie na apologię, a nie stanowią jeszcze apologetyki. Warunkiem powstania systematycznej apologetyki jest bowiem poprzednie zaistnienie systematycznej polemiki, a tę spotykamy po raz pierwszy u Greków, których umysł cechowała dążność do systematyczności.

Broń ukuta raz przeciw judaizmowi i żydostwu służyła potem mutatis mutandis również przeciw chrystianizmowi i chrześcijanom. Było więc zupełnie naturalne, że i apologetyka chrześcijańska korzystała w znacznej mierze z gotowych wzorów, jakie znalazła w apologetyce hellenistyczno-żydowskiej. Dobrze ujął ten związek Paul Wendland: „Die christliche Apologetik hat in ihrem Kampfe gegen das Heidentum zum grossen Teil die Traditionen und Formen der jüdischen übernommen, die Kontinuität der Entwicklung fortgesetzt. Wir sehen das Christentum sofort mit seinem Eintritt in die Welt in diese Spuren treten“ (P. Wendland, *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum. Die urchristlichen Literaturformen*, Tübingen 1912, 393).

Mówiliśmy o systematyczności polemiki i apologetyki w epoce hellenistycznej. Ta systematyczność nie ma dużo wspólnego z naukowością. Ani oskarżycielom ani obrońcom nie chodzi o obiektywne stwierdzenie pewnych faktów. Zwłaszcza, gdy chodzi o zarzuty ze strony greckiej, ma się czasem wrażenie, że polemista umyślnie nie chce zrozumieć przeciwnika, zasadzając całą argumentację na błahych pozorach i analogiach. Tylko bardzo nieliczni Grecy starali się nieco głębiej wniknąć w poruszone problemy, natomiast cała plejada krytyków porusza się po samej powierzchni zagadnień.

Poza tym należy odróżnić prawdziwe pobudki od motywów podanych przez odnośnych autorów. Bardzo to bowiem wątpliwe, czy sami oskarżyciele judaizmu, względnie chrystianizmu, wierzyli

np. w antropofagię na tle religijnym zarzuconą żydom i chrześcijanom. A jednak przypisanie takich lub podobnych zarzutów samej złej woli byłoby zbyt prostym uproszczeniem kwestii. Albowiem na dnie tych zarzutów leży głębokie odczuwanie przepaści między różnymi światami o oddzielnych, po części nawet sprzecznych celach i założeniach, zaś wspomniane zarzuty są tylko przejawem poczucia odmienności i obcości.

Podobny stan rzeczy można stwierdzić w apologetyce. Często spotykamy argumenta, które są na pozór błahе, prawie niedorzeczne, jeżeli się mówi np. o pierwotnym wspólnym kulcie Greków i Żydów, albo gdy się łączy biblijne postacie z mitologią grecką. Tu znowu działała, może podświadomie, dążność do przeciwstawienia momentu swojskości momentowi obcości, podkreślając pierwiastek uniwersalny wobec pierwiastka partykularnego, wysuniętego przez przeciwnika.

Tak pojęty głębszy sens polemiki apologetyki pozwala nam widzieć w całej tej walce, a szczególnie w jej literackim ujęciu, wyraz ścierających się sił dynamicznych działających w duszy ludzkiej. Jest to walka między człowiekiem jako takim, podkreślającym wobec przeciwnika to, co wspólne i co łączy, a człowiekiem jako jednostką danej społeczności, określoną religijnie, etnicznie czy stanowo, przy czym ta jednostka wysuwa na pierwszy plan to, co odrębne i co dzieli. Wszystkie poszczególne motywy mają wprawdzie znaczenie wtórne, lecz one są niemniej instruktywne. Już to wskazują bezpośrednio na głębsze przeciwieństwo między danymi kulturami, już to pobudzają swoją bezprzedmiotowością do szukania prawdziwych motywów na innej płaszczyźnie.

Zadaniem naszym będzie wyjaśnienie poszczególnych motywów polemicznych, o ile znalazły wyraz literacki w odnośnym piśmiennictwie, gdyż tylko bliższe ich poznanie da możliwość stworzenia syntezy i ujęcia całokształtu problemu z punktu widzenia wspomnianej dynamiki sprzecznych sił duchowych.

Nasze zagadnienie nie doznało dotychczas należytego opracowania. Książka M. Friedländera, *Geschichte der jüdischen Apologetik als Vorgeschichte des Christentums* (Zürich 1903) jest raczej tylko antologią z literatury apologetycznej; o metodzie apologetycznej i osobistości danych apologetów mało się dowiemy. Nie widać żadnego wysiłku w kierunku zgłębienia poszczególnych motywów. Bardzo pobieżnie traktowane są szczególnie pisma pseudepigraficzne, których autorzy są nieznanymi.

Przejrzyście i rzeczowo traktowane są apologie Filona i Józefa Flawiusza przez P. Krügera, Philo und Josephus als Apologeten des Judentums (Leipzig 1906). Lecz brak im szerszej perspektywy.

Dobra i instruktywna jest książka J. Bregmanna, Jüdische Apologetik im Neutestamentlichen Zeitalter (Berlin 1908); ogranicza się przeważnie do piśmiennictwa talmudycznego. Jako poważne uzupełnienie tej książki może służyć solidna i wielce pouczająca rozprawa A. Marmorsteina, The Background of the Haggadah, Hebrew Union College Annual VI (1929), Cincinnati, 141—204. Ta rozprawa ma szczególne znaczenie dla pierwszych dwóch wieków chrześcijaństwa.

Niniejsza rozprawa zajmuje się pierwszymi apologetami judaizmu na podstawie czterech pism pseudepigraficznych. Po raz pierwszy uczyniona została próba dokładniejszej charakterystyki autorów za pomocą odnośnych fragmentów i wyimków. Metoda jest podobna do tej, którą zastosował J. Geffcken w swoim dziele: Zwei griechische Apologeten (Leipzig und Berlin 1907), tylko, że nasze zadanie było pod niejednym względem trudniejsze, gdyż częstokroć trzeba było dokonać poważnych rekonstrukcyj przy pomocy nader szczupłego materiału fragmentarycznego. Trudność tym większa, ile że chodzi o pseudepigrafy, których czas i miejsce powstania, nie jest przekazane, a ich nieznanymi autorzy dają nam niejedną zagadkę do rozwiązania odnośnie do swojej osobistości. Stąd wynika konieczność bliższego zajmowania się kwestią chronologii i pochodzenia odnośnych pism. Częste nawiązanie do literatury późniejszej, chrześcijańskiej i talmudycznej ma za cel stworzenie szerszych perspektyw i wytknięcie kierunku dalszej pracy na przyszłość.

Systematyczna apologetyka judaizmu jest tworem żydostwa hellenistycznego, które znalazłszy się w świecie obcym, a często i wrogim o wysokiej, odmiennej kulturze duchowej, musiało rozprawić się z tą kulturą, chcąc utrzymać własną tradycję religijną i wzmocnić pozycję swojskiej kultury. Lecz apologetyka stała się koniecznością wprost biologiczną w miarę szerzenia się różnych idei antyżydowskich w epoce hellenistycznej. Chodziło już bowiem nie tylko o apologię judaizmu, lecz także o obronę żydostwa jako żywego organizmu narodowego, gdyż antysemityzm, zrazu tylko teoretyczny, przeradzał się stopniowo w ruch społeczny, godzący w podstawy bytu narodu żydowskiego w tym okresie.

Prócz celów czysto obrończych ma hellenistyczno-żydowska apologetyka także cel propagandystyczny. Judejska propaganda, zmierzająca do nawracania Greków na wiarę żydowską, wywołała znowu reakcję ze strony Hellenów, wiernych antycznej tradycji religijnej. Jednakże cel propagandystyczny odgrywa poważniejszą rolę dopiero w epoce powstania chrześcijaństwa, natomiast ma on znaczenie drugorzędne w pierwszych dwóch wiekach przed Chr., na który to czas przypadają początki apologetyki hellenistyczno-żydowskiej, przedmiot naszych badań. Głównym motywem apologii jest teraz obrona judaizmu i żydostwa przed zarzutami literackiego antysemityzmu.

W drugim wieku przed Chr. pojawiają się początki teoretycznego antysemityzmu w Syrii i Egipcie. Wprawdzie już w 3. w. przed Chr. pisze Hekatajos o Mojżesz: „ponieważ sam został wygnany jako obcy, przepisał on Żydom sposób życia, polegający na stronięciu od ludzi i niechęci do nich“¹⁾, ale Hekatajos jest daleki od wszelkiego antysemityzmu, a nawet ma dla judaizmu wielkie poważanie i dużo uznania. Temu autorowi chodzi tylko o wytłumaczenie czytelnikowi grekiemu genezy (τὸ αἴτιον) zwyczajów żydowskich, które dzielą Żydów od innych ludzi. Cel jest więc czysto interpretacyjny, ściśle aitiologiczny²⁾, a nie polityczny. Sama zaś aitiologia, w dodatku dość odosobniona jeszcze, nie mogła wywołać systematycznej apologetyki ze strony żydowskiej.

Dopiero w 2. w. przed Chr. występuje polemika antyżydowska, mająca cele aktualne, polityczne. Albowiem teoria miała usprawiedliwić antyżydowską politykę, uprawianą przez pewnych władców hellenistycznych. Oczywiście, że, raz powstała teoria antysemityzmu, mogła ze swej strony w dalszej konsekwencji prowadzić do kroków skierowanych przeciwko żydowskiemu społeczeństwu. Ale punktem wyjścia była pierwotnie właśnie praktyka wspomnianych władców, dla której szukano ex post odpowiedniego uzasadnienia teoretycznego.

W hellenistycznej Syrii dał początek ruchowi antysemitowskiemu król Antioch IV Epiphanes (175—164) swoją polityką eksterminacyjną, zmierzającą do zupełnej zagłady judaizmu. Można się sprzeczać co do kwestii, czy Antioch był antysemitą, jeśli przez antysemi-

¹⁾ Hekatajos u Diodora XL, 3, 5.

²⁾ Por. E. Bickermann, *Monatsschrift f. Gesch. u. Wissenschaft des Judentums* 1927, 173.

tyzm będziemy rozumieć np. nienawiść Greków czy Rzymian do Żydów jako takich, a nie jako nie-Greków czy nie-Rzymian³⁾). Ponieważ zaś Antioch dążył do ujednolinitenia kultury, a zwłaszcza religii, w całym swoim państwie⁴⁾), tępiąc wszelkie objawy „barbarzyńskości“, zachodzi pytanie, czy można w tym wypadku mówić o antysemityzmie. Ale to nie jest dla nas istotne. Faktem jest, że Antioch dopuścił się w Judei czynów okrutnych i świętokradzkich, jak zrabowania skarbcza świątyni jerozolimskiej. Zwłaszcza to ostatnie przestępstwo należało jakoś wytłumaczyć, gdyż świętokradztwo (*ιεροσυλία*, sacrilegium) uchodziło także w oczach Greków za wielką zbrodnię. I tak powstały odpowiednie teorie, których celem było złagodzenie ewentualnych zarzutów, względnie uciszenie buntującego się sumienia⁵⁾).

Także w hellenistycznym Egipcie datują się początki antysemityzmu od 2 w. przed Chr. I tu wyrósł antysemityzm na podłożu politycznym, zaś polityka antyżydowska zrodziła teorie antysemickie. Są to czasy Ptolemeusza VIII Fyskona (145—130), kiedy to Żydzi egipscy popierali matkę królewską, wdowę Kleopatę przeciw temu królowi. Wówczas Fyskon zaczął prześladować Żydów ze względów politycznych, przy czym posługiwał się również argumentami kulturalno-religijnymi⁶⁾). Te polityczne miały również

³⁾ Tylko w pierwszym wypadku można mówić o antysemityzmie w ścisłym tego słowa znaczeniu. Nieodróżnianie tego momentu doprowadziło historyków antysemityzmu (Lurie, Mieses i in.) do przesadnej gorliwości w antysemityzacji wszystkich starożytnych autorów, którzy dla jakich bądź powodów wyrażają się niepochylnie o Żydach i żydostwie.

⁴⁾ I ks. Makkab. I, 41.

⁵⁾ I tak mord rytualny został zmyślony przez dworaków Antiocha, którzy: studuerunt defendere sacrilegium regem..., volentes enim Antiochum praesare et infidelitatem ac sacrilegium eius tegere (Józef Flawiusz, *Contra Apionem* II 90). Por. do tego Bickerman MGWJ 1927, 182. To samo można powiedzieć o rzekomym kulcie osła u Żydów (Józef Fl., *C. Ap.* II 79 n., zob. Bickermann 260 n.). Że we własnym obozie Antiocha nie brakło głosów przeciwko polityce gwałtu, świadczy opowiadanie o Ptolemeuszu Makronie w 2 ks. Makkab. X 12 n.

⁶⁾ To łączy się z kwestią 3 ks. Makkab. Tam są opisane prześladowania Żydów przez Ptolemeusza IV Filopatora (221—204), który miał zamiar szczerć słonie na Żydów zamkniętych w arenie. U Józefa Flawiusza jest opowiedziana podobna historia o Ptolemeuszu Fyskonie (*c. Ap.* II 51—56). Ponieważ wersja Flawiusza ma historyczne uzasadnienie, odnosi się do zdarzenia do czasów Fyskona. Natomiast nie widzę powodu do tego, ażeby przypisać to wydarzenie czasom Ptolemeusza Lathyrosa, jak to czynią niektórzy

prześladowania Żydów przez Ptolemeusza Lathyrosa (117—81), o czym będzie jeszcze mowa w związku z Dodatkami greckimi do księgi Esther. Wtedy także argumenty kulturalno-religijne wtórowały motywom czysto politycznym. Lecz jakkolwiek interes polityczny górował wówczas nad momentem religijnym, jednakże ten moment okazał się stalszym, a gdy nawet ustały pobudki polityczne, raz wprowadzona w ruch polemika rozwijała się dalej, krystalizując się coraz bardziej i przybierając pewne ustalone formy metodyczne i tematyczne.

Punktem kulminacyjnym tej walki literackiej przeciw żydostwu jest polemika Apiona, jak z drugiej strony apologia Józefa Flawiusza „*Contra Apionem*“ jest wyrazem najbardziej rozwiniętej apologetyki żydowskiej tej epoki. Zarówno polemika antyżydowska jak i apologetyka hellenistyczno-żydowska mają swój początek w 2 w. przed Chr. Pierwszym przedstawicielem systematycznej apologetyki jest dla nas Pseudo-Hekatajos.

I

PSEUDO-HEKATAJOS.

Ten autor hellenistyczno-żydowski podszywał się pod imię Hekatajosa z Abdery, który żył za Aleksandra Wielkiego i Ptolemeusza I. Hekatajos napisał o Egipcie książkę, w której przedstawił ten kraj jako państwo wzorowe, idealne. W dziele o Egipcie poświęcił Hekatajos różne wzmianki narodowi żydowskiemu, jego pochodzeniu, zwyczajom i obyczajom⁷⁾.

Hekatajos miał bardzo mierne wiadomości o żydostwie. Boga żydowskiego przedstawia on w duchu greckim z zabarwieniem stoickim, jak to później czyni Pozydoniusz, i podobnie jak ten ostatni, podkreśla on bezobrazowość kultu Boga u Żydów. Hekatajosa zastanawia to, że w przeciwieństwie do Greków Żydzi wychowują wszystkie dzieci, żyjąc w skromnych warunkach. Hekatajos wspomina o ustawodawstwie Mojżesza. Odnosny opis zawiera różne

uczeni (np. Willrich, *Hermes* XXXIX 244 nn.). Podobnie nie mogą się zgodzić z tymi uczonymi, którzy lekceważąc sobie zupełnie opis dany w 3 ks. Makkab., wyłączają z prześladowań Fyskona wszelkie motywy religijne. Tak Dubnow, *Weltgeschichte des jüd. Volkes* II 215.

⁷⁾ Fragmenty u Müllera, *Fragmenta Historicorum Graecorum* II 391—393, pochodzą z „Biblioteki“ Diodora ze Sycylii.

błędy. Zdaje się nawet, że Hekatajos nie wiedział nic o patriarchach biblijnych; znał on tylko Mojżesza, o którym wyraża się z uszanowaniem.

Poza tym Hekatajos nie objawia Żydom ani wielkiej życzliwości ani niechęci, lecz odnosi się do nich z pietyzmem, jaki ma również dla innych starych narodów. Nie mniej i nie więcej.

Tego greckiego autora uczeplił się nieznany nam bliżej autor hellenistyczno-żydowski, wydając pod imieniem Hekatajosa książkę „O Żydach“ albo „O Abrahamie“. Tego rodzaju pisma pseudepigraficzne były bardzo rozpowszechnione w owej epoce, czego dowodzi żydowska Sybilla, pseudepigraficzne wiersze przypisane Orfeuszowi, Linosowi, Homerowi itd. Nie dziwota zatem, że znalazł się żydowski autor, który posługując się pseudepigrafią użył imienia Hekatajosa, aby podnieść powagę judaizmu w oczach Greków. On też włożył w usta Sofoklesa wiersze, opiewające jedynność Stwórcy⁸⁾.

Atoli Ps. Hekatajos jest autorem na wskróś świeckim. Jego zajmują głównie kwestie polityczne, jak stosunek Aleksandra Wielkiego i Ptolemeuszów do Żydów.

Jeśli chodzi o Palestynę, to zaznacza się u Ps. Hekatajosa tendencja do idealizacji kraju i mieszkańców a w szczególności grodu syjońskiego, metropolii świętej dla całego narodu żydowskiego, tak w Judei jak i we wszystkich krajach Diaspory. Stoi to w związku ze zjawiskiem charakterystycznym dla epoki hellenistycznej w ogólności.

W tej bowiem epoce spotykamy u różnych autorów dążność do przedstawiania różnych krajów „barbarzyńskich“ w duchu romantycznej idealizacji. W różowych kolorach przedstawia się wzorowy ustrój społeczny, jaki panuje podobno w tych krajach. Dani autorzy chcą w ten sposób oddziaływać budująco na swych rodaków i wyrwać ich ze stanu apatii i inercji, jakie ogarniały wówczas znaczną część greckiego społeczeństwa. Już prawdziwy Hekatajos wykazał wielkie zainteresowanie dla barbarzyńców i poświęcił osobne dzieło szczepom hyperborejskim. To zainteresowanie dla

⁸⁾ Klemens z Aleksandrii, *Stromata* V 113, 1 i in. Schürer, *Geschichte des jüd. Volkes* III 4, 596 i Otto Stählin, *Hellenistisch-Jüdische Litteratur* u Christa, *Griechische Litteraturgeschichte* II, 1 6, 618, 6 sądzą, że także inne apokryficzne wiersze u Klemensa, przypisane różnym greckim autorom epoki klasycznej i mitycznej są wzięte z dzieła Ps. Hekatajosa.

barbarzyńskich społeczeństw nie ustało w naszej epoce u Greków, a przeszło później nawet do Rzymian (opis Germanii u Tacyty).

Była to więc szczęśliwa myśl, aby głosić idealizację żydowskiej politei w imieniu tegoż właśnie Hekatajosa, który z jednej strony zajmował się żydostwem, podkreślając w nim niejedną rys idealny, a z drugiej strony przedstawiał w romantycznym świetle różne kraje odległej barbarii. Tak też uczynił Ps. Hekatajos, zasłaniając swoje wywody autorytetem Hekatajosa z Abdery.

Kiedy żył Ps. Hekatajos? Zdaniem moim nie należy przesuwac tego autora chronologicznie ani w górę do 3 w. przed Chr. jak to czyni Schöer⁹⁾, ani zbytnio w dół, na początek 1 w. po Chr. jak chce Willrich¹⁰⁾. Przeciw chronologii Schürera przemawia opis Palestyny u Ps. H., jak to zobaczymy niżej, zaś zdanie Willricha okazuje się niemożliwym choćby ze względu na apologetyczną metodę naszego autora. Metoda bowiem może być albo pośrednia albo bezpośrednia. W pierwszym wypadku nie przytacza się wprost argumentów przeciwników, lecz pozwala się je odgadywać na podstawie odnośnych wywodów, zawierających odpowiednie aluzje. W drugim zaś wypadku występują apologeci judaizmu otwarcie przeciw wrogom żydostwa, cytując wyraźnie zarzuty przeciwników i starając się je obalać za pomocą jasnej argumentacji. Otóż apologetyka pośrednia jest właściwa czasom starszym, natomiast nie można było posługiwać się tą metodą w 1 w. po Chr., kiedy powiększył się znacznie poczet teoretyków antysemityzmu, a literatura antyżydowska doznała niebywałego rozkwitu. Ps. H. należy pod tym względem do pierwszych apologetów, którzy uprawiali apologetykę pośrednią. Z tego, jak i z innych względów, o których będzie mowa w toku naszych wywodów, przyłączam się do zdania Stählina¹¹⁾, który uważa za czas powstania pisma Ps. H. w przybliżeniu koniec drugiego wieku przed Chr.

Ta chronologia odpowiada zarówno opisanemu stanowi politycznemu współczesnej Judei jak i tendencji widocznej w historycznym wykładzie Ps. H. Zaczynamy od wykładu historycznego, a właściwie pseudohistorycznego.

Otóż świetlana postać Aleksandra Wielkiego, zdobywcy krajów i serc ludzkich, unosiła się niejako przez długie wieki nad światem

⁹⁾ III 4, 607.

¹⁰⁾ Hugo Willrich, *Judaica*, Göttingen 1900, 127.

¹¹⁾ j. w. 619.

antycznym, zwłaszcza w epoce hellenistycznej, którą on zapoczątkował. Nic więc dziwnego, że Żydzi powołują się stale na autorytet genialnego zdobywcy macedońskiego. To odnosi się do politycznych stosunków hellenistyczno-żydowskiej Diaspory, jak i samej Judei. Jeśli np. chciano ograniczać polityczne prawa Żydów w Aleksandrii, Żydzi twierdzili, że sam Aleksander Wielki sprowadził osadników żydowskich do założonej przez siebie Aleksandrii i nadał im pełne prawa obywatelskie¹²⁾. Gdy kwestionowano moralną zdatność Żydów do służby wojskowej, powoływano się na to, że Żydzi służyli już w wojsku Aleksandra Wielkiego. Ta wiadomość pochodzi od Ps. Hekatajosa. Według jego relacji, zachowanej w piśmie „Contra Apionem” Józefa Flawiusza, znajdowało się wielu Żydów w armii Aleksandra Wielkiego, a byli to Żydzi pobożni i nieustępliwi, gdy chciano ich zmuszać do naruszenia podstawowych przykazań religii żydowskiej.

Dwa szczegóły miały zilustrować ten stan rzeczy. Gdy żołnierze Aleksandra Wielkiego podczas pobytu w Babilonii otrzymali rozkaz odnowienia świątyni boga Bela, tylko Żydzi nie chcieli się zastosować do tego rozkazu, sprzecznego z przepisami judaizmu, tyczącymi się bałwochwalstwa. Skutkiem tego narażali się żydowscy żołnierze na wielkie szykany, aż wreszcie sam król macedoński zwolnił ich od tej pracy¹³⁾.

Drugi szczegół to anegdota o „dzielnym i inteligentnym łuczniku żydowskim Mosallamosie (Meszullam), który przewyższał swoją sztuką wszystkich Hellenów i „barbarzyńców”. On to zastrzelił raz ptaka, którego złowróżbny lot zaniepokoił wojsko macedońskie. Żołnierzom, którzy mu się odgrążali za ten czyn „świętokradczy”, wytłumaczył on, że ptak nie posiada przecież żadnej siły mantycznej, skoro nie przewidywał własnej śmierci i nie starał się uniknąć śmiertelnych pocisków¹⁴⁾.

Nawiasem mówiąc, był dobór przykładów u Ps. H. bardzo udatny. Z pierwszego opowiadania wynika, że nie wolno gwałcić niczyjego sumienia. Słuszność tej zasady uznał sam Aleksander Wielki. Anegdota zaś o żydowskim łuczniku dowodzi, że to Grecy są skłonni do zabobonów, podczas gdy Żydzi wolni są od przesądów. Jedno i drugie miało znaczenie aktualne w związku z prześladowa-

¹²⁾ Józef Flawiusz, c. Ap. II 4, 36 nn. 42, 72 Antiquitates XIX, 5, 2.

¹³⁾ c. Ap. I, 192 n.

¹⁴⁾ tamże 201 nn.

niami religijnymi, zapoczątkowanymi przez Antiocha Epifanesa w Syrii i przez Ptolemeusza Fyskona w Egipcie. Jeśli bowiem jacyś władcy antyczni występowali przeciw judaizmowi, względnie później przeciw chrześcijaństwu, zwykli byli operować argumentem, że to nie religia, lecz *zabobon* (*δαισδαμονία*, *superstitio*). Ten zarzut jest dość stary, a spotykamy go już u Agatarchidesa, który żył za Ptolemeusza IV Filometora (181—146). W związku z przestrzeganiem soboty zarzuca on Żydom zabobonność¹⁶⁾. W opowiadaniu o żydowskim łuczniku zostaje ostrze zwrócone przeciwko samym Grekom, którzy hołdując zabobonom, niesłusznie Żydów o to obwiniają¹⁶⁾.

Do autorytetu Aleksandra Wielkiego odwoływano się także w sprawach politycznych, tyjących się samej Judei. Nasz autor hellenistyczno-żydowski opowiada u Józefa Flawiusza, że Aleksander Wielki nadał Żydom ziemię samarytańską, zwolniwszy ją od podatków. W c. Ap. II, 43 czytamy: „On bowiem (Aleksander) zaszczyił nasz naród, jak opowiada Hekatajos w swoim piśmie o nas, przyłączając do naszego państwa ziemię samarytańską, wolną od podatków za to, że Żydzi składali mu dowody prawości i wierności¹⁷⁾”.

Apologetyczna tendencja jest tu nader widoczna. Ale nam chodzi o wyjaśnienie historycznego tła tej niehistorycznej relacji. Wszak nie ulega wątpliwości, że wiadomość o przyłączeniu Samarii do Judei za Aleksandra Wielkiego nie odpowiada prawdzie historycznej, gdyż ta kraina, a właściwie tylko jej część, dostała się pod panowanie Judei dopiero za Hasmonejczyka Jonatana (161—143)¹⁸⁾.

¹⁶⁾ J. Fl. Ant. XII, 1, 1, c. Ap. I, 208. Podobnie Cicero: *barbara superstitio*, pro Flacco 67.

¹⁶⁾ Dobrze to odczuł Geffcken, *Zwei griechische Apologeten* XV. Geffcken dodaje, że autor chciał tym samym odeprzeć zarzut *tchórzostwa*. Ale tego zarzutu nie czyniono chyba Żydom w epoce makkabejskiej.

¹⁷⁾ Ἐτίμα γάρ ἡμῶν τὸ ἔθνος, ὃς καὶ φησὶν Ἐκαταῖος περὶ ἡμῶν, ὅτι διὰ τὴν ἐπιείκειαν καὶ πίστιν, ἣν αὐτῷ παρέσχον Ἰουδαῖοι, τὴν Σαμαρείαν ζωῶν προσέθηκεν ἔχειν αὐτοῖς ἀφορολόγητον, c. Ap. II 43.

¹⁸⁾ Por. Willrich, *Judaica* 97 i Theodor Reinach do c. Ap. II 43 w przekładzie francuskim, Paryż 1930. Warto nadmienić, że Hans Lewy, *Zeitschrift f. d. Neutestamentliche Wissenschaft* XXXI (1932) 117—132, starał się ostatnio wykazać, iż cytaty przytoczone przez Ps. Aristeasa i Józefa Flawiusza w imieniu Hekatajosa są autentycznymi fragmentami z dzieła Hekatajosa z Abdera. Według tego uczonego to Abderyta napisał apologię żydowską, jaką czytamy u wspomnianych pisarzy hellenistyczno-żydowskich! Ale sam Lewy nie widzi możliwości przypisania fragmentu z c. Ap. II 48

Ten książę dostał trzy okręgi samarytańskie z rąk króla syryjskiego Demetriosa II, jak to czytamy w I ks. Makkabeuszy XI 34—35.

Ale właśnie porównanie tych dwóch miejsc u Ps. Hekatajosa i w I. ks. Makkab. rzuca światło na apologetyczną metodę i wogóle na sposób pracy Ps. H. W I. ks. Makkab. jest mowa o przyłączeniu trzech okręgów samarytańskich do Judei za sprawą Demetriosa II. Tam też czytamy o różnych ulgach podatkowych, jakich udzielił ten król Judejczykom. Sprawa ulg podatkowych nie ma bezpośredniego związku ze sprawą samarytańską. Ps. H. natomiast połączył i zyczy różne i zmienił swoje źródło w następujących punktach: a) w miejsce Demetriosa wprowadził Aleksandra Wielkiego; b) zamiast trzech okręgów przyznał Judei całą ziemię samarytańską; c) ulgi podatkowe powiązał niesłusznie ze sprawą samarytańską. Co do c), jest to wynikiem pobieżnej pracy Ps. H., natomiast a) i b) są zdaniem moim dobrze przemyślane i powstały na podłożu czysto apologetycznym.

Dla lepszego zrozumienia rzeczy należy uprzytomnić sobie następujące okoliczności polityczne, które mogły wywołać potrzebę apologii Pseudo-Hekatajosa.

Władcy makkabejscy dążyli stale do rozszerzenia ciasnych granic swojego małego państwa. Ta dążność zaznacza się wyraźnie u króla Jana Hyrkana (135—104), który zdobył liczne miasta w Idumei i Transjordanii, a podbiwszy Samarię przesunął także granice kraju daleko na północ. On nie zadowolił się trzema okręgami samarytańskimi, jakie otrzymał Jonatan od Demetriosa II, lecz pragnął znieść „korytarz kutejski“ (samaritański), według wyrażenia talmudycznego¹⁹⁾, aby połączyć Judeę w ścisłym znaczeniu z Galileą. Judea miała się zmienić w Palestynę. Zdobywanie Samarii przeciągało się długo, a dopiero w r. 108 po Chr. znalazła się cała ta kraina w ręku Jana Hyrkana.

Jakie wrażenie zrobiły te podboje makkabejskich władców na Grekach a w szczególności na syryjskich Grekach? Jak niektórzy

Hekatajosowi, więc skłania się do uznania tego miejsca za nieautentyczne (str. 121—131). Zdanie jednak Lewyego jest pozbawione wszelkich podstaw. Jego argumentacja może tylko udowodnić, że Ps. H. znał prawdziwego Hekatajosa i naśladował go. Jest to dawno poznana i uznana prawda.

¹⁹⁾ Talmud bab. Chagiga 25 a רצועה מפסקת של חותים; Midrasz Echa rabbati do Trenów Jeremiasza III 3 („uczynił przegrodę przede mną...“) ed. Buber 125 מטלית של כותים; Talmud jerozolimski Chagiga III 3: פסיקיא של כותים.

uczeni naszych czasów (Edward Mayer i in.), określili także Grecy te zdobycze jako wyprawy rabunkowe²⁰⁾. Zachowała się nawet odnośna wypowiedź współczesnego autora syro-greckiego. Mówi on o podbojach makkabejskich wprost jako o napadach rozbójniczych²¹⁾. Te zarzuty skierowane przeciwko żydowskiej zabobności znalazły echo również w literaturze talmudycznej.

W Talmudzie odnosi się ten zarzut już to do zdobycia Palestyny przez Żydów w ogóle, na co mamy odpowiednie paralele w literaturze hellenistyczno-żydowskiej, już to w szczególności do podboju Samarii. „Narody świata czynią zarzuty Izraelowi mówiąc: wy jesteście narodem rabusiów. Na to odpowiada Izrael: wy sami posiadacie zrabowaną ojczyznę... Cały świat jest własnością Boga, gdy zechciał, dał ten kraj wam, a potem zgodnie ze Swoją wolą wam ten kraj odebrał i dał go nam“²²⁾.

Przeciw tym samym zarzutom broni żydostwo Filon z Aleksandrii²³⁾, a już przed nim księga Sapiientia Salomonis²⁴⁾. Że te zarzuty miały rzeczywiście miejsce za pierwszych Makkabeuszów, wskazuje I. ks. Makkab. 15, 33 nn. Antiochus VII Sidetes żąda od Szymona Hasmonejczyka (142—135) zwrotu zdobytego wybrzeża palestyńskiego. Na to odpowiada mu Szymon: „Nie zdobyliśmy obcej ziemi i nie zagarnęliśmy cudzych posiadłości, lecz wzięliśmy w posiadanie dziedzictwo ojców naszych, które zostało ongiś zdobyte bezprawnie przez naszych wrogów. My zaś odebraliśmy sobie naszą ojcowiznę, gdy nadarzyła się stosowna ku temu sposobność“.

Oczywiście jest to fikcja, gdyż wybrzeże palestyńskie nigdy

²⁰⁾ Trogus Pompeius, Prologus 1, 39, Justinus 40, 2.

²¹⁾ Pozydoniusz u Strabona XVI 2, 37, 4. Zob. I. Heinemann, Antisemitismus, Pauly-Wissowa RE. Suppl. V 8 przeciw Jan Juster, Les Juifs dans l'empire Romain II 202 n., który sądzi, że tu chodzi naprawdę o plagę bandytyzmu w Judei.

²²⁾ Midrasz Bereszit rabba rozdz. 1.

²³⁾ Filon Hypothesis u Eusebiosa Praep. evang. VIII 6. Zob. moją książkę o Filonie (Warszawa 1931), str. 71. Według ks. Jubileuszów rozdział 8—10 był Sem prawowitym posiadaczem Świętej Ziemi, zaś Kanaan odebrał mu ją przemocą. Zdobycie Palestyny przez Żydów było więc tylko restytucją praw potomków Sema. Do tego wszystkiego por. Hans Lewy, Ein Rechtsstreit um den Boden Palästinas im Altertum, Monatsschrift f. Geschichte u. Wissenschaft des Judentums 1933, 84 nn. O „rozboju“ Jozuego w tradycji samarytańskiej i późnogreckiej zob. także J. Bergmann, Jüd. Apologetik, str. 150.

²⁴⁾ Sap. 12, 3 nn. Por. do tego Bickermann MGWJ 1927, 177. Por. też moją książkę Judaizm i Hellenizm 23 n.

przedtem nie było w posiadaniu Żydów, chyba że Szymon miał na myśli biblijny „przydział“ kraju aż do Morza Śródziemnego (Exodus 23, 31 i in.).

I tu niepokojono Aleksandra Wielkiego, który miał rozstrzygnąć te spory terytorialne na korzyść Żydów. Wrogowie żydostwa wzywają Żydów przed tron Aleksandra Wielkiego. Oni twierdzą: ziemia Kanaan należy do nas zgodnie z Numeri 34, 2. Na co odpowiada obrońca Żydów: Kanaan był niewolnikiem Sema (Gen. 9, 25), zaś własność niewolnika jest własnością pana, a zatem ziemia kanaanejska jest prawną własnością Żydów jako potomków Sema. Przeciwnicy żydostwa nie mają na to żadnej odpowiedzi. Aleksander Wielki przyznaje słuszność Żydom²⁵⁾.

Wreszcie musiał macedoński kosmokrator zabrać głos w sprawie samarytańskiej. Zdobycie Samarii przez Żydów wywołało, jak się zdaje, wielkie oburzenie wśród wrogów żydostwa. Samaria bowiem była jedyną krainą w Palestynie, w której społeczeństwo żydowskie jakoś nigdy nie potrafiło zapuścić korzeni. Ten stan rzeczy trwa po dziś dzień. Przeciwnicy żydostwa uważali więc zdobycie Samarii przez Jana Hyrkana za akt gwałtu. Na to odpowiadali Żydzi, że już Aleksander Wielki, pierwszy grecki zdobywca kraju, uznał prawa Żydów do krainy samarytańskiej, sam ją oddając pod bezpośrednie panowanie żydowskie.

Jakoż Ps. Hekatajos nie był jedynym w tej apologii z powodu aneksji Samarii. Argumentacja Ps. H., iż już Aleksander Wielki przyznał Samarię Żydom, znajduje się w Talmudzie w zmienionej formie. W Megillath Thaanith czytamy: „W tym dniu (21 miesiąca Kisiew) zwrócili się Kutejczycy (Samarytanie) do Aleksandra Wielkiego z prośbą o zburzenie świątyni jerozolimskiej... I rzekł Aleksander Wielki do arcykapłana żydowskiego Szymona Sprawiedliwego: jakie masz życzenie? A on odrzekł: Przybytek, w którym odprawiamy modły za twoje królestwo, oddałeś obcym, ulegając ich namowom... to ci Kutejczycy, którzy stoją przed tobą. On zaś rzekł: otóż oddaję ich w wasze ręce...“ Gdy Żydzi przybyli do góry Garizim (na której stoi świątynia samarytańska), zdobyli ją i zasiali wyką, tak jak Samarytanie zamierzali uczynić ze świątynią (jerozolimską)²⁶⁾. Widzimy tedy, że zarówno Ps. H. jak i Talmud chcą

²⁵⁾ Talmud bab. Sanhendrin 91 a ze starego źródła talmudycznego (baraita).

²⁶⁾ Megillath Thaanith IX według wydania H. Lichtensteina, Hebrew Union College Annual 1931/1932, str. 339 n.

odeprzeć ataki wrogów żydostwa z powodu zdobycia Samarii. Odpowiedź jest w obydwu źródłach ta sama, mianowicie, że już Aleksander Wielki przyznał Żydom ten kraj. Atoli z biegiem czasu argumentacja Ps. H. została wzbogacona o nowe rysy legendarne. Stroną napastującą są już w Talmudzie Samarytanie, nie Żydzi. Ci czynią tylko swoim wrogom to, co ci ostatni zamysłali robić Żydom²⁷⁾. Nadto zostało to czasowe jeszcze bardziej przesunięte. I tak przeniesiono do czasów Aleksandra Wielkiego zburzenie świątyni samarytańskiej, które nastąpiło za panowania Jana Hyrkana. Apologia Ps. Hekatajosa jest więc sfałszowaniem prawdy historycznej, a apologia talmudyczna jest zniekształceniem apologii Ps. Hekatajosa. Nie można bowiem wątpić, że istnieje wewnętrzny związek między obu apologiami i że wersja talmudyczna stanowi tylko modyfikację Ps. H.²⁸⁾.

I jeszcze jedno. W tym samym miejscu w Talmudzie, gdzie jest mowa o rozprawie między Żydami i ich wrogami o prawne posiadanie ziemi Kanaan (Sanhendrin 91 a), znajduje się jeszcze inne podobne opowiadanie. Przeciwnicy żydostwa oskarżają Żydów o bezprawne przywłaszczenie sobie drogocennych naczyń Egipcjan (Exodus 12, 35). Jest to znany motyw „łup egipski“ **בְּיוֹת מִצְרַיִם** nad którym mieli biadać sami prorocy według zdania rabbi Akiby²⁹⁾, co świadczy o aktualności tego motywu jeszcze w 2 w. po Chr. Żydzi tłumaczą się tym, iż łupy te należały się im z tytułu pańszczyzny, jaką musieli wykonywać w niewoli egipskiej. Za tym

²⁷⁾ W sporze między Żydami i Samarytanami przed Aleksandrem Wielkim można się również dopatrzeć odgłosu religijnej dysputy, która odbyła się według J. Fl. Ant. XIII 3, 4 między przedstawicielami obu narodów przed Ptolemeuszem VI na temat legalności świątyni w Syjonie i Garizim.

²⁸⁾ Znamiennym jest, że w Talmudzie znajdujemy jeszcze jeden argument za żydowskością Samarii. Otóż już patriarcha Jakób nabył posiadłość w Sychem, stolicy późniejszej Samarii, „ażeby ludy świata nie mogły dokuczać Żydom twierdzeniem, jakoby bezprawnie dostali się w posiadanie tej ziemi“ (**שֵׂאִין אוֹמוֹת הָעוֹלָם יַפְּלוּן לְהוֹנוֹת אֶת יִשְׂרָאֵל לִומר גּוֹזְלִין הֵן בִּידֵי**), Bereszit rabba rozdz. 79). Gdy się porównuje tę odpowiedź z odpowiedzią Ps. H., można wyraźnie odróżnić hellenistyczno-żydowskie pochodzenie tej ostatniej i palestyńskie pochodzenie pierwszej. Zob. też Bergmann, Jüd. Apologetik 150.

²⁹⁾ Bereszit rabba rozdz. 28. Z tym samym zarzutem występuje w 2 w. Marcion, zob. Harnack Marcion, str. 104. Por. też I. Lévi, La dispute entre les Égyptiens et les Juifs devant Alexandre, Revue des Études Juives LXIII (1912), 211—215.

motywem, częstym w literaturze hellenistyczno-żydowskiej, można śledzić przez wieki całe³⁰⁾. Po raz pierwszy spotykamy go u tragika Ezechjela (2. w. przed Chr.)³¹⁾; co dowodzi, że już w epoce makkabejskiej należał ten motyw do *loci communes* polemiki między Grekami i Żydami. Nasuwa się stąd wniosek, że również inne motywy polemiczne, jak motyw kanaanejski i samarytański są stare, a późna stosunkowo redakcja Talmudu, w którym dane motywy się znajdują, niczego nie dowodzi. Jest to zresztą prawda znana wszystkim, którzy stykają się z literaturą talmudyczną, że w księgach talmudycznych i zbiorach midraszowych późno zredagowanych zawarty jest często bardzo stary materiał tradycyjny.

Z powyższych wywodów wynika, że w owym czasie, kiedy Ps. Hekatajos pisał swoją apologię, sprawa samarytańska była jeszcze aktualna. Bardzo wątpić należy, czy taka apologia zdobycia Samarii była jeszcze możliwa po znacznym rozszerzeniu państwa żydowskiego, za następców Jana Hyrkana. Tego rodzaju apologie stały się bezprzedmiotowe po zagarnięciu obcych obszarów, jak Iturei przez Arystobula I (105—104), następcy Jana Hyrkana. Albowiem z pewnością nie przysłoby nikomu na myśl fikcyjnymi darami Aleksandra Wielkiego usprawiedliwiać aneksji takich ziem, w których nigdy nie było znaczniejszych osad żydowskich. Apologię Ps. H. należy więc chronologicznie umieścić w 2 połowie 2 w. przed Chr. Z tym zgadza się też pośrednia metoda apologetyczna bez wymieniania argumentów przeciwnika, jak to wyżej zaznaczyliśmy³²⁾.

Także inne szczegóły przemawiają za tą chronologią. Ps. H. daje nam opis Judei, a w szczególności Jerozolimy i jej świątyni. Jeżeli nie ma tu nic o wielkiej świetności Przybytku jerozolimskiego, to dlatego, że opis odnosi się do czasów makkabejskich, a ową słynną, podziw świata budzącą świątynię, zbudował dopiero He-

³⁰⁾ H. Lewy, j. w. 96. Ostatnio traktowałem o tym w rozprawie pt. *Ein jüdisch-hellenist. Midrasch üb. d. Auszug aus Ägypten*, MGWJ 1934, 570 n. Por. też A. Mormorstein, *Hebrew Union College Annual* 1929, 165 n.

³¹⁾ καὶ ὁν ἐπραΰαν μισθὸν ἀποδοῦαι βροτοῖς w. 166, ed. Wieneke, *Monasterii Westfalonum* 1931.

³²⁾ Z tego też powodu przypuszczam, że przytoczonego rozporządzenia Demetriosa II o trzech okręgach samarytańskich i ulgach podatkowych nie wziął Ps. H. z I ks. Makkab., gdyż ta została napisana po śmierci Jana Hyrkana, jak wskazuje jej zakończenie (o ile to zakończenie nie jest późniejszym dodatkiem). Odnosny edykt mógł Ps. H. wziąć z tego samego źródła, co autor I ks. Makkab.

rodes Wielki. Autor wspomina o licznych twierdzach w Judei³³⁾. Willrich³⁴⁾ widzi w tym dowód przeciw chronologii Schürera, który przenosi Ps. H. do 3. w. przed Chr. Wtedy bowiem, słusznie rozumuje Willrich, nie było jeszcze licznych twierdz w Judei. Jednakże z drugiej strony nie ma powodu do tak znacznego opóźnienia chronologii, jak to czyni Willrich. Albowiem za czasów Jana Hyrkana istniała już znaczna ilość twierdz w restaurowanym państwie żydowskim³⁵⁾.

Nasz autor, który ma realny zmysł dla życia państwowego, podnosi również gęste zaludnienie (*πολυνανθρωπία* c. Ap. I 194) Judei, o czym była już mowa u prawdziwego Hekatajosa. Grecki autor podziwia Żydów, którzy wychowują wszystkie dzieci, skąd szybkie ich mnożenie się³⁶⁾. Podkreślenie polyanthropii przez Ps. H. miało szczególne znaczenie, a każdy czytelnik zrozumiał, o co chodzi. Był to ukryty cios przeciwko barbarzyńskiemu zwyczajowi greckiemu wysadzania dzieci, których rodzice nie chcieli wychować. Odkrycia papirologiczne wskazują, że ten zwyczaj był dość rozpowszechniony w epoce hellenistycznej³⁷⁾. Łączono to zazwyczaj ze spędzaniem płodu. Jedno i drugie znalazło aprobatę ze strony Platona i Arystotelesa³⁸⁾. Pojedyncze głosy późniejszych myślicieli greckich, którzy sprzeciwiali się, choć niezdecydowanie, wyrzucaniu dzieci — jak np. Musonios w rozprawie „Czy należy wychowywać wszystkie dzieci?” — przebrzmiały bez echa. Ostro natomiast występują przeciwko tym praktykom autorzy hellenistyczno-żydowscy³⁹⁾, a później również pisarze wczesnochrześcijańscy⁴⁰⁾.

³³⁾ ἔστι γὰρ τῶν Ἰουδαίων τὰ μὲν πολλὰ ὀχυρώματα κατὰ τὴν χώραν κτλ. c. Ap. I 197.

³⁴⁾ *Judaica* 96.

³⁵⁾ Zob. I ks. *Makkab.* 6, 7; 9, 61; 12, 35 nn; 9, 50 nn.

³⁶⁾ Th. Reinach, *Textes d'auteurs grecs et romains relatifs aux Juifs*, 90 307.

³⁷⁾ Por. Schubart, *Ägypten von Alexander bis Muhammed* 126 n., 137 n.

³⁸⁾ *Platon Rep.* 461 C; *Aryst. Polit.* 1335 b, 20.

³⁹⁾ Żydowski autor *Ps. Phokylides* w. 183 n.:

μηδὲ γυνὴ φθείροιτο βρέφος ἔμβρυον ἐνδοθι γαστήρως,
μηδὲ τεκοῦσα κνῶν ὄψῃ καὶ γυνὴν ἔλογα.

Podobnie żydowska *Sybillia III* 764: τὴν δ' ἰδίαν παίδων γενεὰν τρέφε μηδὲ φόνευσ. Por. tamże *II* 282. Miejsca u Filona zebrał i zanalizował I. Heilmann, *Philons griech. u. jüd. Bildung* 393 nn. J. Flawiusz c. Ap. II 202: τέκνα τρέφειν ἅπαντα προσέταξεν.

⁴⁰⁾ Miejsca zebrane u Geffckena, *Die Oracula Sibyllina* do II 280—282. Por. też Geffcken, *Zwei griech. Apologeten* 235.

Był to ważki atut w ręku apologetów. Jeżeli bowiem wrogowie żydostwa, względnie chrześcijaństwa, kazali dopatrywać się w tych religiach tendencji mizantropijnych, można im było odpowiedzieć, że największa mizantropia, to niełudzka nienawiść do własnych dzieci ⁴¹⁾. Sprawa ta ma także stronę społeczną. Gdyby bowiem — argumentowano przeciw wspomnianemu zwyczajowi wysadzania dzieci — wszyscy w ten sposób postępowali, doprowadziłoby to do zupełnego opustoszenia krajów i państw ⁴²⁾.

Jeśli chodzi o Ps. Hekatajosa, który chwalać żydowską polyanthropię, chciał niewątpliwie przeciwstawić ją greckim praktykom, do jakich czyni wyraźną aluzję prawdziwy Hekatajos, to jego obchodziła raczej społeczna strona problemu. Ps. H. jest bowiem apologetą par excellence politycznym i społecznym.

Predylekcja Ps. H. dla spraw politycznych jest również zaznaczona w liście Ps. Aristeasa: „Dlategoż pisarze, poeci i tłum historyków unikali wzmianki o wspomnianych księgach jako też o tych, którzy swoje państwo urządzili i nadal się rządzą zgodnie z tymi księgami, albowiem system w nich zawarty jest jakoś święty i wzniosły, jak twierdzi Hekatajos z Abdery“ (§ 31). Oczywiście, że Hekatajos z Abdery musiał w ogóle dzielić z Ps. H. zainteresowanie dla żydowskiej politei. A więc informuje się on u arcykapłana Ezechiela o różne szczegóły dotyczące się żydowskiego państwa. Tego arcykapłana nie zna Józef Flawiusz i nie umieścił go w spisie arcykapłanów z epoki Drugiej Świątyni jerozolimskiej ⁴³⁾, a więc zawdzięcza on swoje istnienie czystej fikcji Ps. Hekatajosa. On to wprowadza Hekatajosa w tajniki żydowskiej polityki (c. Ap. I. 187 n.).

Wprowadzenie arcykapłana nie jest przypadkowe; ono jest w ogóle charakterystyczne dla wczesnej apologetyki żydowskiej. Chodziło mianowicie o to, by uosobić niejako żydowską politeję w jednej poważnej osobistości, reprezentującej kulturę żydowską

⁴¹⁾ Tak już u Filona De spec. leg. III 113.

⁴²⁾ Tamże, szczególnie De caritate 132.

⁴³⁾ διὸ πόρρω γεγονάσιν οἱ τε συγγραφεῖς καὶ ποιηταὶ καὶ τῶν ἱστορικῶν πλῆθος τῆς ἐπιμνήσεως τῶν προειρημένων βιβλίων καὶ τῶν κατ' αὐτὰ πεπολιτευμένων καὶ πολιτευομένων ἀνδρῶν, διὰ τὸ ἀγνῆν τινα καὶ σμνήν εἶναι τὴν ἐν αὐτοῖς θεωρίαν, ὥς φησιν Ἑκαταῖος ὁ Ἀβδηρίτης.

Słowo *τινα* (διὰ τὸ ἀγνῆν τινα) ma złagodzić rzekomym zachwyt Greka Hekatajosa dla żyd. politei, a nie dowodzi autentyczności tego miejsca, jak twierdzi Geffcken, Zw. gr. Apol. XII, 6 za Wendlandem.

⁴⁴⁾ Ant. XI 8, 7; XII 2, 4.

wobec świata helleńskiego. I tak Aleksander Wielki chyli czoło przed arcykapłanem Jadduą u Józefa Flawiusza, względnie przed Szymonem Sprawiedliwym w literaturze talmudycznej⁴⁵⁾.

Ps. H. snuje tę legendę dalej. Także Ptolemeusz I okazuje Żydom wielką życzliwość (c. Ap. I 186). Z wielkiej sympatii dla tego władcy egipskiego wyrusza sam arcykapłan Ezechiel do Egiptu. Ezechiel stanowi pendant do Jadduy, wzgl. do Szymona Sprawiedliwego, ale Ps. H. wyposażył swojego arcykapłana w niektóre cechy hellenistyczne, po których poznajemy raczej samego Ps. H. niż rzekomego arcykapłana. Prócz wielkiego poważania i niepodzielnej inteligencji cieszy się Ezechiel także talentem retorycznym i politycznym⁴⁶⁾.

To dobieranie par, przypominające wczesnotalmudyczną metodę oznaczania epok według par uczonych (zugoth), idzie dalej. Także drugi Ptolemeusz, Filadelf dostał u Ps. H. swój odpowiednik w osobie arcykapłana Eleazara, jak zobaczymy niżej. Paralelizacja: Aleksander Wielki — Szymon Sprawiedliwy (Jaddua), Ptolemeusz I Lagi — Ezechiel, Ptolemeusz II Filadelf — Eleazar, nie jest chyba rzeczą przypadku. Raczej należy to przypisać pewnej metodzie, polegającej na uwypuklaniu i unaocznianiu walorów judaizmu na pewnych określonych osobistościach. Ta metoda znamionuje pierwszych systematycznych apologetów judaizmu, jako to: Ps. Hekatajosa, Ps. Aristeasa i poniekąd także autora greckich Additamentów do księgi Esther w Septuagincie⁴⁷⁾, podobnie jak wspólny jest tym apologetom rys realno-polityczny.

Nie znaczy to bynajmniej, że mało obchodziły ich idee religijne i moralne, lecz że interes polityczny był u nich żywy i często nawet dominujący. Obrona miała służyć raczej żydostwu aniżeli judaizmowi.

Jeśli chodzi o Ps. H. to widzieliśmy już, że starał się ująć całość żydostwa, a więc wszystkie objawy życia narodu żydowskiego, z punktu widzenia jednej świętej i wzniosłej idei (*ἀγνή και σεμνή θεωρία*).

U późniejszych apologetów powtarza się myśl, że o doskonałości religii żydowskiej świadczy wielkie przywiązanie i ofiarność

⁴⁵⁾ J. Fl. Ant. XI 8, 4—5. Talmud Meg. Thaanith IX, Joma 69 a.

⁴⁶⁾ *ἔτι δὲ καὶ λέγειν δυνατὸς καὶ τοῖς περὶ τὸν πραγμάτων, εἴπερ τις ἄλλος, ἔμπειρος*, c. Ap. I 187.

⁴⁷⁾ Zob. niżej.

jej wyznawców, podczas gdy u Greków np. nikt nie naraziłby życia dla skrupułów religijnych⁴⁸⁾.

Męczennictwo jest więc pojęte jako martyrium w pierwotnym znaczeniu, a zatem jako świadectwo głęboko odczutej pewności posiadania prawdy. Ten sposób argumentowania zna już Ps. Hekatajos. To, co Filon i Józef Flawiusz mówią, choć niezbyt wyraźnie, o prześladowaniu Żydów na tle religijnym w epoce hellenistycznej, Ps. H. przenosi do epoki perskiej. „Często doznawane upokorzenia ze strony perskich królów i satrapów nie zdołały zachwiać ich przekonaniem, albowiem więcej niż wszyscy inni wystawiają się oni na ciosy i na najokrutniejszą śmierć, aby nie sprzeniewierzyć się ojczystym obyczajom“ (c. Ap. I. 191).

Nadaremnie silili się uczeni sprawdzić tę wiadomość o prześladowaniach w epoce perskiej. Takie prześladowania nie są zgodne z tym, co wiemy o tolerancji religijnej Persów. Ale tu naprawdę chodzi o prześladowania Antiocha Epifanesa. Na miejsce Syryjczyków wprowadził Ps. H. Persów celem utrzymania fikcji, że to pisze Grek Hekatajos za Ptolemeusza I Lagi. Bądź jak bądź wspomniany argument apologetyczny, że stałość i ofiarność wyznawców jakiejś religii świadczy o prawdziwości tej religii, leży na dnie całych wywodów u Ps. Hekatajosa.

Ps. H. napisał całą księgę o żydostwie (c. Ap. I 183)⁴⁹⁾. Autor starał się prawdopodobnie ogarnąć całokształt judaizmu, bo i to należy do żydowskiej polityki w szerszym tego słowa znaczeniu. W każdym bądź razie była w tej książce mowa o podstawach żydowskiego monoteizmu, po czym autor przeszedł do ofensywy przeciw bałwochwalstwu. To wiąże się z kwestią pseudepigraficznych wierszy, przypisanych greckim poetom. Zachowało się sporo takich wierszy pod sfingowanym autorstwem Orfeusza, Homera, tragików, komików greckich itd.⁵⁰⁾. O dziewięciu takich wierszach przypisanych Sofoklesowi wiemy, że są one wzięte

⁴⁸⁾ Filon, Vita Mosis II 16 i Hypothetica u Euseb. Praep. evang. VIII, 6. J. Flawiusz c. Ap. I 43 n. Według tych apologetów już sama stałość i niezmiennność przykazań świadczy o ich boskim pochodzeniu. Por. Paul Krüger, Philo und Josephus des Apologeten des Judentums 55. 59. 68. Ofiarność wyznawców jest naturalnie następstwem niezmienności objawionych zakonów.

⁴⁹⁾ Ἑκαταῖος δὲ ὁ Ἀβδηρίτης, ἀνὴρ φιλόσοφος ἄμα καὶ περὶ τὰς πράξεις ἱκανότατος, Ἀλεξάνδρῳ τῷ Βασιλεῖ καὶ Πτολεμαίῳ τῷ Λάγον συγγενόμενος οὐ παροτρύνων, ἀλλ' (ἴδιον) περὶ αὐτῶν Ἰουδαίων συνέγραψε βιβλίον.

⁵⁰⁾ Literatura o tym przedmiocie u Stählina, j. w. 618.

z Ps. Hekatajosa, gdyż Klemens z Aleksandrii, który je cytuje, powołuje się wyraźnie na pismo Hekatajosa „O Abrahamie“ (Stromata V 113, I). Opierając się na podobieństwie różnych pseudepigraficznych wierszy, skłaniają się uczeni do przypuszczenia, że także inne podobne wiersze, cytowane przez Ojców Kościoła znajdowały się u Ps. Hekatajosa⁵¹).

Tematem wierszy Sofoklesowych, co do których nie ma wątpliwości, że pochodzą z kuźni Ps. H., jest jedność Boga, stwórcy nieba i ziemi. W związku z tym zostaje potępione bałwochwalstwo, jak to już wspomnieliśmy. Inne wiersze pseudepigraficzne, pochodzące prawdopodobnie z tego samego źródła mają treść następującą⁵²): Wzniosłość Boga (Aischylos), wszechwiedza Boga (Philemon), jedyność i wszechobecność Boga (Orfeusz), pożar kosmiczny (Sofokles)⁵³), nieuchronna kara grzeszników (Eurypides, Philemon), wyższość czystego, etycznego życia nad składanie ofiar (Diphilos) i świętość soboty (Linos, Homer, Hezjod).

Wobec szczupłości zachowanego materiału nie możemy się pokusić o tematową rekonstrukcję całej apologii Ps. Hekatajosa. Jedno jest pewne, mianowicie, że były w niej poruszone różne tematy czysto religijne, które stanowiły przedmiot greckiej polemiki. Weźmy dla przykładu ostatni temat, tj. świętość soboty. Ta żydowska instytucja była celem ataków ze strony grecko-rzymskich autorów⁵⁴). Pisarze antyczni silili się na największe niedorzeczności, aby wytłumaczyć początek tej instytucji. Już to dopatrywano się w niej skłonności do lenistwa (Tacyt), już to usiłowano fantastycznymi hipotezami, opartymi na dzikich etymologiach wytłumaczyć początek tego święta⁵⁵).

Odgłosy ataków na świętość soboty zachowały się również w piśmiennictwie talmudycznym⁵⁶). Te ataki wywołały naturalnie różne apologie zarówno w Talmudzie jak i w literaturze helleni-

⁵¹) Schürer II², 811; Stählin tamże.

⁵²) Według porządku w piśmie Ps. Justyna, De monarchia rozdz. 2 n.

⁵³) Późniejsza interpolacja, Wilhelm Bousset, Theol. Rundschau 5 (1902) 180 n.

⁵⁴) Plutarch, De superstitione 8, Seneka u Augustyna Civit. Dei 17, 10; Juvenalis Sat. XIV 105—106; Tacyt Hist. V, 4. Por. E. Stein, Judaizm a Hellenizm 38.

⁵⁵) Apion u J. Flawiusza c. Ap. II 21: sabbat od egipskiego *sabba*, wrzód, jakim zostali rzekomo dotknięci Izraelici, którzy wyszli z Egiptu, co spowodowało konieczność odpoczynku po sześciu dniach marszu po pustyni.

⁵⁶) Por. M. Guttman, Das Judentum und seine Umwelt 93.

styczno-żydowskiej⁵⁷⁾. Otóż ta sprawa była już aktualna za czasów Ps. Hekatajosa. Współczesny bowiem Ptolemeuszowi VI Filometorowi i Antiochowi IV Epifanowskiemu Agatarchides widzi w zbyt ścisłym przestrzeganiu wypoczynku sobotniego objaw zabobonu religijnego (*δαισδαμονία* c. Ap. i 209). A sam fakt, że żyjący prawdopodobnie w 2. w. przed Chr. Arystobul⁵⁸⁾ stara się wyjaśnić świętość soboty jako siódmego dnia w tygodniu znaczeniem liczb, w naszym wypadku siódemki, w duchu pitagoreizmu, świadczy, iż mamy tu do czynienia ze starym zarzutem z antyjudzkiej polemiki.

Należy więc przyjąć, że Ps. H. pisał wspomniane wiersze pseudepigraficzne, które są przypisane Linosowi, Homerowi i Hezjodowi w związku z obroną instytucji soboty przed zarzutami greckich autorów. Na stwierdzeniu tej okoliczności musimy poprzestać, nie chcąc wyczytać za dużo z zachowanych fragmentów i wzmianek.

Możemy więc uważać Ps. Hekatajosa za pisarza o wybitnych zdolnościach, jeśli jemu samemu będziemy przypisywać autorstwo pseudepigraficznych wierszy, a nie jakiemuś nieznanemu autorowi, od którego Ps. H. wzięł te wiersze. Mając głównie zainteresowanie dla politycznej strony życia żydowskiego, nie spuszcza on jednak z oka całości judaizmu. Charakterystykę Ps. Hekatajosa moglibyśmy oddać słowami, jakimi on sam określa osobistość arcykapłana Ezechiela: *ἄνθρωπος... τὴν ψυχὴν οὐκ ἀνόητος, ἔτι δὲ λέγειν δυνατός καὶ τοῖς περὶ τῶν πραγμάτων... ἐμπειρός* (c. Ap. I 187).

Dalsze szczegóły dotyczące się charakteru i otoczenia Ps. H. uda nam się może uzyskać po zestawieniu go z Ps. Aristeasem. Tym zaś autorem zajmniemy się w następnym rozdziale.

II.

LIST PSEUDO-ARISTEASA.

List Ps. Aristeasa składa się z trzech części. Najważniejszą częścią jest opis powstania greckiego przekładu Biblii, zwanego Septuaginta od 70, a właściwie miałyby być od 72, tłumaczy, którzy

⁵⁷⁾ Por. Filon, De spec. leg. II 60 nn.

⁵⁸⁾ Filozoficzne uzasadnienie soboty u Arystobula u Euseb. Praep. evang. XIII, 12; por. moją książkę, Die allegorische Exegese des Philo aus Alexandria (Giessen 1929), 9 n. Według E. Bickermanna ZNTW 1930, 281, 4 znał Arystobula już autor II ks. Makkab. (tamże I 11), który żył w I wieku przed Chrystusem.

według opowiadania dokonali tego przekładu za sprawą Ptolemeusza II Filadelfa (285—247). W tym celu sprowadził Ptolemeusz arcykapłana jerozolimskiego wraz z 72 poważnymi uczonymi żydowskimi — po 6 z każdego pokolenia izrealickiego — wysławszy do niego Aristeasa, właśnie tego, który rzekomo pisze ten list do swojego brata Filokratesa, zdając mu sprawę ze swojego poselstwa do Jerozolimy i z przebiegu dzieła tłumaczenia ⁵⁰⁾.

W związku z tym daje nam Ps. Aristeas podobnie jak Ps. Hekatajos opis Palestyny, a szczególnie Jerozolimy i świątyni jerozolimskiej.

Wreszcie mamy w Liście także opowiadanie o dyskusjach, jakie toczyły się między królem Ptolemeuszem i żydowskimi tłumaczami sposobem przyjętym w greckich rozmowach biesiadnych, prowadzonych przez t. zw. *δειπνοσοφισται*. Te dyskusje stanowią trzecią i ostatnią część Listu.

O tym liście istnieje bogata literatura. Wśród uczonych panuje zgoda co do tego, że autor Listu to nie żaden Grek Aristeas, lecz Żyd hellenistyczny, który pisał pod tym zmyślonym imieniem. Następnie są uczeni zgodni także co do tego, że List nie odpowiada prawdzie historycznej i że nie należy odnieść inicjatywy powstania Septuaginty do króla egipskiego, Ptolemeusza II. Chodzi tylko o wyłuskanie ziarna prawdy historycznej z tej legendy, o ile takie ziarno w ogóle istnieje. Druga kwestia, która zaprzęta umysły uczonych do dziś dnia, to *chronologia* Listu, przy czym różnice zdań są pod tym względem bardzo rozbieżne.

Co się tyczy samej istoty Listu, to wszyscy widzą w nim literacką chwalebę (*ἐγκώμιον*, *laudatio*) napisaną na cześć judaizmu.

Mało zwrócono natomiast uwagi na pologetyczny charakter epistudy i nie starano się ustalić, jakie miejsce ona zajmuje w rozwoju apologetyki hellenistyczno-żydowskiej i jakie wnioski można na tej podstawie wyciągnąć dla rozwoju tego gatunku literackiego w ogólności.

W dalszych naszych wywodach zajmujemy się następującymi zagadnieniami: 1) Jaka jest metoda apologetyczna,

⁵⁰⁾ Przyjęta nazwa „List Aristeasa“ nie jest właściwa, gdyż Aristeas, który przybył już do Aleksandrii, pisze do obecnego brata Filokratesa. Chodzi więc o sprawozdanie (*δωρήσεις*), nie o epistulę. Por. Bickermann, *Die Datierung des Pseudo-Aristeas* ZNTW 1930, 282. W naszej pracy zachowaliśmy jednak tradycyjną nazwę.

którą posługuje się autor Listu? 2) Jaka jest tematologia jego apologetyki? Przy tym uwzględnimy także te tematy, do których autor nawiązuje w mniej lub więcej przejrzystej aluzji, choć nie podaje wprost, że były one przedmiotem polemicznych zarzutów ze strony antyżydowskiej. Z tych roztrząsań wypłyną wreszcie pewne wnioski odnośnie do 3) kwestii chronologicznej.

(Ciąg dalszy nastąpi.)

„CO NALEŻY OBJĄĆ MIARĄ, A CO NADMIAREM NAUCZANIA W SZKOLE ŚREDNIEJ“

napisał

FRANCISZEK STOKŁOSA

Korzystam z wezwania p. Izaaka Sternbacha (Eos XXXVII z. 3, str. 338—40) i przy tej sposobności pragnę wyjaśnić pewne nieścisłości, odnoszące się do adnotacji p. Zetowskiego (Eos XXXVI z. 3, str. 319—324). Wystąpiłem w sposób stanowczy (Eos XXXVI z. 4, str. 441—443) przeciw zbyt obszernej dygresji o legioniiście i rzuciłem kilka pytań, które by mógł zadać złośliwy uczeń nauczycielowi, omawiającemu w ten sposób, jak to czyni p. Zetowski, wiersze Horacego: *Illi robur et aes triplex — circa pectus erat*, lecz bynajmniej nie odrzucałem tłumaczenia przez p. Zetowskiego proponowanego, na co wskazują moje słowa: Przy *robur et aes triplex* zapyta filolog, skąd się biorą te wyrazy w tym wypadku u Horacego. Uczniowie trafnie objaśniają. Tłumaczenie może brzmieć wtedy, jak proponuje p. Zetowski. Uczniowie tłumaczą trafnie, dlaczego poeta przedstawia pierwszego żeglarza jako żołnierza. Dalsze objaśnienia uważałem za zbyt liczne właśnie z tego powodu, o którym tak pięknie mówi w cytowanej rozprawie p. Izaak Sternbach: „Wszak tarcza i pancerz legionisty na morzu jest tylko symbolem potężnej broni przeciw wszelkiemu wrogowi w ogólności, bez względu na to, czy jest nim człowiek, czy też tylko żywioł.“ Właśnie odczucie tych słów jako symbolu skłaniało mnie do tego, by im pozostawić znaczenie ogólne a nie konkretyzować ich zbyt, by symbol mógł wystąpić jako symbol, zyskać swą siłę i spełnić swą rolę. Moim zdaniem za długie wywody, nieraz bardzo rzeczowe i doborowe, mogą znaczenie symbolu zaciemnić, pomniejszyć lub sprowadzić do roli jakiejś przeciętnej ozdoby retorycznej. W trzeciej odzie księgi pierwszej poeta zaznacza zuchwałość ludzką coraz śmielszymi obrazami i może dlatego nie staramy się wnikać w znaczenie słów: *Illi robur et aes triplex — circa pectus erat*, względnie zadowalamy się wzmianką o „legioniiście zahartowanym najtwardszą w świecie służbą“. A jeżeli ktoś powiada, że wzmianka o legioniiście jest zbyt liczna, zwłaszcza kiedy jest rozwlekłą, czyni się z takiego śmiałka skończonego nieuka, którego powinno się i to zupełnie słusznie usunąć z szeregów nauczycielskich.

Wcale nie zmierzałem do pomniejszenia zasługi p. Zetowskiego, tym bardziej, że sam odczuwam śmiałość i wagę powiedzenia Horacego. Przyznam się, że w pierwszych latach mej zawodowej pracy bałem się przy cytowanych słowach pytania ucznia, dlaczego Horacy nieznanego człowieka uzbraja w oręż rzymski i co poeta przez to osiąga. Zapewne w tych czasach byłbym się z tego przykrego położenia wydobył długą tyradą o legionach rzymskich. Jednakże dotychczas nie padło podobne pytanie ze strony uczniów, a dopóki uczniowie sami nie zdobędą się na podobne pytanie, dopóty ja będę się zadowalał ich krótkim objaśnieniem, które do zrozumienia treści tej ody wystarcza.

Pozwolę sobie naszkicować krótko odpowiedź na pytania: Dlaczego Horacy pierwszego żeglarza wyposaża w zbroję rzymską i co przez to poeta osiąga? Horacy, poeta epoki augustowskiej, ulega prądom umysłowym współczesnym, dążącym do odrodzenia życia rzymskiego, stara się więc uwypuklić dodatnie rysy charakteru rzymskiego. Przedstawia pierwszego żeglarza jako legionistę, by zwrócić uwagę na dzielność dawnych Rzymian, którzy z małego państewka latyńskiego stworzyli mocarstwo. W dawnych czasach służyli w legionach tylko obywatele rzymscy, niewolnicy i cudzoziemcy uzyskiwali obywatelstwo rzymskie dzięki służbie w legionach, a więc Horacy pierwszego żeglarza niejako nobilituje, co jest zgodne ze zwyczajami rzymskimi. A może w tych słowach kryje się aluzja do czasów współczesnych, kiedy to obywatelstwo można było nabyć za pewną sumę pieniężną? Horacy zaznaczyłby w ten sposób, że tylko zalety charakteru powinny rozstrzygać o nadaniu obywatelstwa rzymskiego cudzoziemcom.

Przy omawianiu ody siódmej ks. I. (Eos XXXVI z. 3, str. 323—324 i z. 4, str. 443—445) brałem pod uwagę te myśli, które poruszył p. Zetowski i uwzględniłem polskich komentatorów przede wszystkim dlatego, że komentarze polskie do Horacego można często widzieć w ręku naszych uczniów; jako nauczyciela polskiego obchodzi mnie szczególnie to, co o danym przedmiocie piszą Polacy, gdyż przy omawianiu tego samego zagadnienia przez Polaka i cudzoziemca mogą wystąpić pewne, może nieznaczne różnice, uwarunkowane odrębną psychiką narodową. Nie wszystko, co napiszą obcy, musi być idealnie doskonałym, bez zarzutu, bez najmniejszej krytyki przyjętym przez Polaka.

P. Izaak Sternbach podaje treść i komentarz do ody siódmej

ks. I. z dzieła Dr. Hermanna Mengego p. t.: „Die Oden und Epoden des Horaz“ wyd. 7, str. 39 i n. Otóż przy uważnym czytaniu i treści i komentarza zauważyłem, że dr Hermann Menge zwraca również uwagę na słowa, do których ja w swej rozprawce przywiązywałem wielkie znaczenie i dzięki którym można tej odzie nadać pewną jednolitą całość. Byłbym bardzo wdzięczny, gdyby mi wykazano, że albo mylnie pojąłem dane słowa, albo też moje wnioski sięgają za daleko. Nie widzę powodu, by odę dzielić na dwie części; tekst do tego nie daje prawa, prosiłbym o wskazanie słów tekstu, które by taki podział usprawiedliwiały. Uważam za banalne objaśnienie, że Horacy wzywa Plankusa do zapomnienia o swoim strapieniu w miłym używaniu życia, szczególnie przy winie. I my radzimy smutnym przyjacielom weselić się przy winie, lecz raczej po to, by słowa naszej perswazji, pociechy, prędzej trafiły im do przekonania; nie czynimy z wina panaceum na wszelkie smutki: smutki gotowe pozostać, a my przyjaciół wturcimy w ohydny nałóg i skrajną nędzę. Znany mi było również objaśnienie p. Rzepińskiego: „Nie miejsce uszczęśliwia człowieka, ale sposób myślenia, który tkwi w człowieku samym. Spokój i szczęście są indywidualne“. Nie brałem pod uwagę tego objaśnienia, ponieważ wydawało mi się za ogólne. Sposób myślenia i szczęście jednostki, jest zależne od bardzo wielu czynników tak zewnętrznych jak również i wewnętrznych. Zdaję sobie sprawę doskonale z tego, że wielki cel czyni człowieka obojętnym na miejsce pobytu, położenie materialne i socjalne. Podziwiamy nieraz bezgraniczne poświęcenie misjonarzy wyznań chrześcijańskich, lecz jednostki te uważają ziemię za miejsce tymczasowego pobytu, gdzie mają zasłużyć na wieczne zbawienie. Wiemy, że Plankus był sąsiadem i przyjacielem Horacego, zajmował się również literaturą. Znamy twórczość Horacego. Zapewne Horacy nie omieszkałby skorzystać z powyższych okoliczności, by wykazać, że smutek Plankusa nie ma głębszej przyczyny i możliwy jest do usunięcia wskutek osobistych zalet Plankusa. Nie uczynił jednak poeta tego — jak przypuszczam — dlatego, że „Plankus uważał pobyt w romantycznym Tyburze (komentarz Dra Hermanna Mengego) za dobrowolne wygnanie. Poeta dał niezadowolonemu wojakowi zasłużoną naukę, pouczając go, czym jest miejsce rodzinne i współczesni z pewnością rozumieli słowa poety, które dla nas są niejasne.

Wszystkie powyższe wywody są zbyteczne podczas lekcji, jeżeli uczniowie znośnie interpretują daną odę. „Co jest miarą, a co

nadmiarem nauczania w szkole średniej", określają dokładnie dla czteroletniego gimnazjum programy ministerialne. Wytyczne danych programów można skutecznie zastosować w klasach wyższych dawnego typu. Nie popisywać się wobec uczniów nadmiarem wiadomości, pozwolić wychowankom myśleć i zdobywać samodzielnie do pewnego stopnia wiedzę, a korzyści z nauki szkolnej będą lepsze niż obecnie.

PROBLEM NAUCZANIA SŁÓWEK ŁACIŃSKICH W SZKOLE ŚREDNIEJ

napisała

MARIA BARBASZOWA

Każdego, kto przystępuje do badania literatury naukowej o problemie słówek, uderzyć musi od razu jeden fakt: zagadnienie nauczania słówek poruszają wszyscy teoretycy, wszyscy uważają je za rzecz pierwszorzędnej wagi i wszyscy — z małymi wyjątkami — poświęcają zagadnieniu temu... mało miejsca w porównaniu z obfitością i rozlewnością uwag, dotyczących przekładu, analizy, gramatyki itd. Często zaledwie kilka rozprószonych po dziele zdań stanowi ilustrację stanowiska autora w tej sprawie.

A przecież równocześnie wszyscy dydaktycy stwierdzają zgodnie, że stan wiadomości młodzieży w tej dziedzinie jest może szczególnie zły i bezwzględnie wymaga naprawy.

Szkoła tradycyjna, dawna, odnosiła się do całej tej sprawy w sposób nieco uproszczony: nauczyciel dyktował słówka, czasem wypisywał je na tablicy, czasem kazał je wypisywać uczniowi ze słownika. Obowiązkiem ucznia było po prostu słówek się wyuczyć, nauczyciela — odpytać je. Wielka liczba lekcji łaciny w każdej klasie, obfita lektura i płynące stąd osłuchanie się ze słówkami, przychodziły jednemu i drugiemu z pomocą. I jeśli na dnie przekonania nauczyciela leżało nawet pewne współczucie dla ucznia, wykonującego obowiązek niemiły — rozum mówił mu, że na to nie ma rady; na opornych była cicha broń w obecnym zawsze notesie, marzeniem zaś nauczyciela było, by wyuczone przez ucznia słówko utkwilo w jego mózgu, jakgwóźdz w ścianie, twardo, na zawsze.

Ale i ci, którzy nie zdawali sobie sprawy z niekształcącego oraz uproszczonego charakteru tej metody, przyznawali, że rezultaty często były niewystarczające. Dlatego dydaktyka nowoczesna stanęła na stanowisku innym, mniej prostym, naukowym. Oparła się ona, jak inne metodyki, na badaniach psychologicznych, wierząc słusznie, że właśnie psychologia znajdzie zapewne w mechanizmie ludzkiego pojmowania taką drogę, która okaże się celową, i przetnie błędne koło wiecznie niezaspokojonych pretensji nauczającego. I przyznać trzeba, że jakkolwiek problem daleki jest od zupełnego rozwiązania, badania psychologiczne dużą i wydatną pomoc przyniosły metodyce łacińskiej.

Postulaty psychologii w interesującej nas dziedzinie wyglądają mniej więcej tak:

Nauczanie słówek powinno odbywać się 1) według psychologicznej zasady kojarzenia. 2) Przy nauczaniu słówek muszą prócz rozumu czynne być: uczucie i wola; dlatego wskazane jest pobudzanie aktywności ucznia w zdobywaniu słówek i jego zainteresowania w pracy nad nimi. 3) Materiał leksykalny, zdobyty przez ucznia, musi być ustawicznie utrwalany, powtarzany tak długo, dopóki nie stanie się własnością umysłową ucznia na każde zawołanie mu służącą.

Każdy z wymienionych tu postulatów należy szerzej wyjaśnić. Przy omawianiu punktu 1) (nauczanie według zasady kojarzenia) konieczną jest rzeczą wymienić nazwisko Waltera Poppa¹⁾. Uczony ten, który w przeciwstawieniu do innych teoretyków zajął się zagadnieniem nauczania słówek dość obszernie, przeniósł również punkt ciężkości na psychologię. Główną zasługą rozważań jego, do których niebawem powrócimy, jest uświadomienie, że: 1) równanie słówkowe w tej formie, jak je uczniowi podawano, jest czynnością oderwaną, podającą kompleksy dźwięków i znaków zamiast wyobrażeń lub sądów; 2) że dla zapamiętania tych oderwanych i nieściśłych równań zużywa uczeń niepotrzebnie dużo energii psychicznej.

Toteż nauka najnowsza, stojąc już zgodnie na podobnym stanowisku, żąda bezwzględnie zerwania z dotychczasową metodą, żąda, by punktem wyjścia w nauczaniu słówek było zdanie, w miejsce luźnych, oderwanych wyrazów — zdanie jako całość żywa, treściwa, organiczna.

O ile ta metoda, którą można nazwać zdaniową, spełnia postulat psychologicznej zasady kojarzenia?

Przypuśćmy na chwilę, że nauczyciel czyta w klasie głośno tekst, zdanie wzgl. kompleks kilku zdań, pewną myśl zamykających. Nauczyciel z góry już żąda od uczniów, aby starali się zrozumieć całość bez względu na szczegóły. Podczas czytania stara się intonacją głosu również sens całości podkreślić. Przypuśćmy dalej, że uczniowi udało się uchwycić zasadniczą myśl autora. Przychodzi moment, w którym dla przetłumaczenia szczegółów pyta o słówka. Nauczyciel dyktuje je. Uczeń, usłyszawszy podyktowany wyraz, od razu włącza go w ową treściwą całość, jaką

¹⁾ Die Methode des Weltsprachlichen Unterrichts. 1932.

jest zdanie, przy czym obraz czy myśl staje się coraz pełniejsza, z podaniem ostatniego słówka — prawie zupełna. Uczeń tłumaczy całość po raz drugi. Zważmy więc, że z wyrazem nowym zetknął się nie w sposób oderwany i nie tylko jako z dźwiękiem i kompleksem znaków, lecz że poznał wyraz nowy na tle zdania, łącznie z innymi, i że odtąd w umyśle jego wystąpi wyraz nowy w znanym zespole, w wyobrażeniu lub zdaniu, które zapamięta bez porównania łatwiej, niżli by się to stało, gdybyśmy mu kazali wypisać sobie i wyuczyć się zwykłego równania słówkowego bez prawdziwego związku z tekstem, bez znajomości treści tekstu.

W stadium początkowym, tam, gdzie nie ma jeszcze żadnych wiadomości, gdy jeszcze ton mowy łacińskiej jest mu równie obcy jak słowo i zdanie, wielkie usługi może oddać stosowana tak często w nauczaniu metodą bezpośrednią — ilustracja. Obraz tu będzie zdaniem i punktem wyjścia dla poznania nowego słowa, dla zapamiętania go w łączności z wyobrażeniem. Słusznie też czynią nasze piękne, nowe podręczniki łacińskie dla klas pierwszych, posługując się od początku, na każdej niemal stronie, prawie do każdego ustępu ilustracją jako środkiem wyjaśniającym, urozmaicającym oraz ułatwiającym pamiętanie.

Stadium początkowe szybko ustępuje miejsca okresowi, w którym podręcznik daje uczniowi zdania krótsze i dłuższe. Tu od razu należy dodać ostrzeżenie, że tekst dobrego podręcznika nie powinien wprowadzać zbyt wielu słówek nowych równocześnie, lecz powinien to czynić w sposób umiarkowany i stopniowo. Jeśli bowiem zdanie, które ma być punktem wyjścia dla zrozumienia tekstu, upstrzone będzie wielką ilością wyrazów nieznanych — metoda zdaniowa niewiele nam pomoże; myśl utonie w powodzi nowych słówek. Tylko więc przy umiejętnym rozmieszczeniu i doborze nowych wyrazów osiągniemy prawdziwe korzyści.

Jasne, że metoda ta wyklucza z góry tradycyjne zadawanie uczniom słówek „naprzód“, czy to w formie przepisywania równań słownych z książki czy to uczenia się takich słówek na pamięć.

Z niewczesną gorliwością uczniów, która jakże objawia się tam, gdzie jej sobie najmniej życzymy, będzie musiał nauczyciel walczyć, zakazywać lub nawet sprytnie „przeskoczyć“ pewne zdania i ustępy, by zmusić uczniów do postępowania ściśle według linii pracy przez siebie wyznaczonej.

Ponieważ mówiliśmy wyżej o dyktowaniu słówek uczniom przez nauczyciela oraz pracy ich przy wypisywaniu tychże ze słow-

nika, wogóle o pierwszym momencie napotkania nowego wyrazu, należy poświęcić tej sprawie parę uwag, z szczególnym uwzględnieniem myśli i metod Bruhna²⁾. Albowiem ten właśnie uczony podkreśla bardzo wyraźnie ważność drugiego z wymienionych na wstępie czynników psychologicznych, nadających naprawdę wartość pracy, tj. **a k t y w n o ś ć u c z n i a** przez pobudzanie jego zainteresowania, uczucia i woli.

Według Bruhna więc uczeń wówczas dopiero przyswoi sobie głębiej materiał leksykalny, wówczas dopiero z chęcią i przyjemnością będzie nad nim pracował, jeśli czynny był w jego zdobywaniu. Toteż od nauczyciela żąda Bruhn, aby nie dyktował uczniowi słówek, ale w miarę możliwości dopomagał do ich samodzielnego zdobywania. Praktycznie wyobraża sobie rzecz tę w sposób następujący:

Jeżeli uczeń pozna pewien typ przedrostków oraz ich funkcji i jeśli dalej wiadome mu jest znaczenie pewnych tematów — wówczas na podstawie analogii dojdzie do znaczenia pewnej grupy wyrazów. I tak, jeśli zna już rzeczowniki, wyrażające czynność w rodzaju *profectio* i *occupatio*, ich tematy i przyrostki, to łatwo powinien domysleć się znaczenia formacji takich jak: *confirmatio*, *rogatio*, *demonstratio*, *occupatio*. Według analogii rzeczowników: *longitudo* i *multitudo* łatwo mu będzie pochwycić znaczenie słów *latitudo* i *altitudo* w lekturze np. *Caes. Bell. Gall.* na podstawie znanych już tematów przymiotnikowych: *latus*, *altus*.

Jest bardzo prawdopodobne, że przy tej metodzie, w umiarkowany sposób stosowanej, można osiągnąć dobre rezultaty, taka praca twórcza pobudzi zmysł filologiczny ucznia, a przy równoczesnej współpracy całej klasy stworzy atmosferę żywości i zainteresowania.

Ten ostatni moment, zainteresowanie, dziś już przez wszystkich pedagogów we wszelakim nauczaniu doceniony, stanowi niezbędny element także w pracy nad słówkami. O ważności zainteresowania oraz uczuciowego nastawienia ucznia wobec nauki słówek daje nam garść bardzo ciekawych uwag docent dr Auerbach w niedługim, ładnym artykule pt. „Problem zasobu wyrazów w języku łacińskim“ (*Kwartalnik Klasyczny*, 1933). Auerbach

²⁾ Prof. dr Ewald Bruhn, *Altsprachlicher Unterricht*. Por. też krótkie lecz trafne uwagi Hartkego, *Der Arbeitsunterricht in den beiden alten Sprachen*.

przypomina, że pewne wyrazy we wszystkich językach połączone są z pewnym zabarwieniem uczuciowym, dzięki czemu jedne wyrazy zdobywają sobie prawo obywatelstwa, żyjąc i rozwijając się, inne zaś nikną w walce z tamtymi, nie umiejąc utrzymać się na powierzchni.

Tak więc powstaje kwestia pewnego doboru wyrażań miłych dla ucznia przy możliwym omijaniu mniej miłych oraz polecenia częstego używania przysłówi, jako form ulubionych³⁾.

Do pracy nad słówkami w szkole czy to samodzielnie zdobytymi czy też dyktowanymi musi się uczeń zabrać z pewnym, że tak powiem, rozmachem, nigdy zaś nie powinien czynności tej wykonywać mechanicznie i ciasno. Najważniejszym środkiem, będzie wskazane mu przez nauczyciela pokrewieństwo wyrazów łacińskich z odpowiednimi wyrazami w innych językach, częściowo już mu znanych, w dalszym stadium nauczania etymologia i nauka o życiu wyrazów, o ich pierwotnym, konkretnym, obrazowym i późniejszym, przenośnym czy abstrakcyjnym znaczeniu. Każdy nauczyciel wie z doświadczenia, że uczeń te rzeczy lubi, że go od pierwszej chwili nauki wykrywanie tych związków interesuje i że często okazuje tu wcale ładną inwencję i samodzielność myślenia. Że nie brakuje tu fałszywych dróg, prób pseudonaukowego etymologizowania i zestawień à la „canis a non canendo” — to niczego nie dowodzi; od tego jest nauczyciel, by przyuczał wychowanków do racjonalnego myślenia. Ładnie na rubryki podzielone zeszyty słówkowe, w których wypisze się prócz słówek wyrazy pokrewne i rozbije pewne słowa na ich części słowotwórcze itd. odda dobre przysługi, a pobudzi ucznia do rzetelnej pracy i głębszego wnikania w istotę języka.

Jeśli chodzi o sposób dyktowania słówek — należy znów przypomnieć nazwisko Poppa, nie tyle dlatego, by proponowane przezeń metody uznane zostały za praktycznie wykonalne, ile dla ich oryginalności i naprawdę głębokiego przemyślenia. Zgodnie z swą antyabstrakcyjną tendencją oraz z obawą, by przy mechanicznych równaniach nie przyswoił sobie uczeń dźwięku wyrazu zamiast treści wyobrażenia, oraz zbyt ciasnego o wyrazie pojęcia, proponuje Popp takie równanie, w którym słówko łacińskie zostaje zastąpione całym zdaniem znaczeniowym.

³⁾ Za miły dla ucha Polaka uważa wyraz, o którym uczeń wie, że np. przodkowie jego tak nazywali jakiś przedmiot lub instytucję albo jeśli spotkał ten wyraz w milej lekturze, np. Sienkiewicza i i.

Dr Mirtyński⁴⁾, który metody Poppa uznał słusznie za technicznie niewykonalne, przynajmniej w naszych warunkach i przy naszych obecnych podręcznikach, chce jednak zastosować niekiedy te zdania znaczeniowe dla ożywienia nauki słówek tam, gdzie chodzi o wyrazy treściowo sobie bliskie a przecież odmienne, np.

ager = wieśniacy rzymscy uprawiali troskliwie swoje role.
ager = nieprzyjaciół spustoszył wieś itd.

Podobnie Bruhn wyraz puer = chłopak, młodzieniec, młody niewolnik, chce wyrazić przez zdania znaczeniowe.

Może przytoczone przykłady zostały przez autorów nie dość szczęśliwie dobrane; jakkolwiek bowiem chodzi tu o odróżnienia subtelne, łatwo się można ich przecież domyśleć z kontekstu, raczej należałoby stosować wspomniane równania przy wyrazach jak „ratio“, gdzie uczniowi znającemu znaczenie „rozum“ lub „przyczyna“ trudno będzie zapamiętać jeszcze np. znaczenie „liczba“, lub przy czasownikach jak „obtineo“, gdy prócz znaczenia „dzierżyć, posiadać“ znajdzie w prostym zdaniu cycerońskim: „possumus, quod dicimus, obtinere?“ — niezwykle znaczenie „udowodnić“.

Bardzo dobre rezultaty daje wypisywanie uczniom zwrotów, początkowo prostszych, później dłuższych i bardziej skomplikowanych.

Przy dyktowaniu prepozycji dobrze jest łączyć je, jak w tekście z należącym do nich rzeczownikiem, co oddaje od razu usługi gramatyczne.

W kwestii doboru znaczeń dobrze jest też z początku wybierać z synonimicznych znaczeń polskich takie, które pod względem składniowym przypominają wyraz łaciński, to bowiem bardzo ułatwia zapamiętanie. Tak np. wolę powiedzieć uczniowi, że impedio znaczy „wstrzymuję“ niż „przeszkadzam“ (o ile to nie zmieni myśli tekstu), lub w podobnych warunkach, że sequor = ścigam kogoś niż: postępuję za kimś; zależy mi bowiem na zmniejszeniu wysiłku psychicznego ucznia, który ma zapamiętać wyraz, gdy tymczasem różnica składniowa znowu by raczej sprawę skomplikowała. Tam, gdzie trudności usunąć się nie dają, pocieszymy się, że zwalczanie ich jest również celowe.

Dyktowanie słówek bywa powszechnie praktykowane w kla-

⁴⁾ Kilka zagadnień z zakresu metodyki języka łacińskiego.

sach niższych. Wyższe, zwłaszcza w gimnazjum dawnego typu, przenoszą punkt ciężkości z pracy szkolnej na domową.

Uczeń używa słownika czasem dla lekcji bieżącej, częściej przy tzw. lekturze prywatnej, obowiązkowej i nadobowiązkowej. Słownika używa ponadto w pracy szkolnej podczas tzw. lekcji pod kierunkiem, dziś dość często spotykanych, dalej podczas zadań szkolnych. Wertowanie w słownikach dużych, ciężkich i nieskładnych nie będzie nigdy ulubioną czynnością uczniów — na to żadna metoda nie znajdzie rady; że fakt wypisywania natrafi zawsze na pewien opór psychiczny — to także wiemy, jednakże pewne przygotowanie ucznia może i w tej dziedzinie pracę ulepszyć i ułatwić, a tym samym uczynić ją strawniejszą dla naszych wychowanków.

Po pierwsze trzeba tu będzie uczyć młodzież powoli a systematycznie, jak używać słownika i na to poświęcić po kilkanaście minut na kilku po sobie następujących lekcjach, krótko mówiąc, trzeba będzie ucznia do słownika zbliżyć, oswoić go z nim.

Młodzieży zagranicznej oddają świetne usługi słowniki do poszczególnych autorów, u nas jest ich mało; rolę ich zastępują poniekąd umieszczone na końcu pewnych „wyborów“ indeksy, bardzo chętnie przez młodzież używane. Brak nam także większej ilości komentowanych wydań szkolnych, które tak często, prócz licznych innych walorów kształcących, oddają uczniowi i tę przysługę, iż wyjaśniając dane miejsce, upewniają go, iż dobre dla wyrazu znalazł znaczenie.

Im mniejszą ilością dobrych pomocy naukowych rozporządza nasza młodzież, tym większym obowiązkiem nauczyciela jest rozbudzenie w niej wspomnianej już aktywności i zmysłu filologicznego, który z pewnością w licznych tych trudach przyjdzie mu z pomocą.

Jakakolwiek byłaby praca nauczyciela, jakkolwiek kształcić będzie i rozbudzać umysł ucznia — w pewnym momencie zostawiamy go samemu sobie. Jego praca domowa, to chwila, w której musi okazać cierpliwość, dobrą wolę, wysilek. Toteż niech do tej pracy zasiądzie również zbrojny we wskazówki nauczyciela. I tu, jak w pracy szkolnej, będzie dlań punktem wyjścia nie spis słówek, lecz tekst i przekład, zdanie i jego treść; słownik niechaj leży otwarty; zajrzeć do niego należy, gdy zapomniał znaczenia wyrazu lub coś się w treści nie zgadza, uczyć się jednak słówek, tj. odpytywać samego siebie, ma uczeń dopiero na samym końcu.

Dla urozmaicenia oraz pogłębienia pracy domowej ucznia nad słówkami należy znaleźć też pewne sposoby: można np. dawać krótkie zadania domowe, mające na celu powtórzenie słówek, np. mały liścik do przyjaciela (wyrazy tylko znane), albo dwa czy trzy zdania tak skomponowane, aby występowały w nich właśnie zadane słówka. O ileby to okazało się za trudne, może nauczyciel sam zdania takie, nadające się do przekładu, podyktować.

Ponieważ uczniowie zazwyczaj kontrolują swoją wiedzę słówkową w ten sposób, że zakrywają jedną stronę równania i tę powtarzają z pamięci patrząc równocześnie na stronę drugą, przeto praktycznie będzie przyzwyczajając ich do pisania owych równań dokładnie pod sobą tak, aby po zakryciu jednej części (obojętne: polskiej czy łacińskiej), część druga znalazła się w równym szeregu.

Dobrze jest też zwracać uwagę uczniów na pismo, jego wyrazistość i staranność; wiem od uczniów, że wielu z nich korzysta nie z własnego słowniczka właśnie dlatego, że własnoręcznie napisanym słówkom mniej ufają i widok ich jest mniej miły niż widok porządnie, równo wydrukowanych słówek w preparacji lub podręczniku.

Przechodzę z kolei do omówienia ostatniego momentu pracy nad słówkami i równocześnie objaśnienia trzeciej zasady psychologicznej, przyświecającej nam w nauczaniu słówek.

Gdyby nawet dzięki szczególnie szczęśliwym okolicznościom nauczyciel nabrał przekonania, że 100% uczniów w jego klasie spełnia sumiennie swój obowiązek ucząc się stale zadanych słówek — rezultat tj. trwała znajomość tychże okaże się mimo wszystko niemożliwą, jeśli nie będziemy słówek ciągle powtarzali. Powtarzanie ciągle, uparte, egzekwowanie systematyczne i staranne jest w równej mierze koniecznością dydaktyczną jak wynikiem samego systemu nauczania języka; bez utrwalania w pamięci ucznia żadanego skarbcza leksykalnego żadna nauka języka nie da się pomyśleć.

Powtarzanie powinno również odbywać się drogą pewnych łączy i zespołów; zestawiając podczas pytania wyrazy w grupy takie, z jakimi zetknął się ucząc się słówek po raz pierwszy, ułatwiamy mu przypomnienie przez kojarzenie. Można również stwarzać i inne grupy według różnych zasad, np. grupy tematowe w rodzaju horreo — horror — horridus; laudo — laus — laudator — laudatio; fateor — fabula — fatum — infans itd. Można

również odpytywać znane słówka w grupach znaczeniowych⁵⁾ powiedzmy wszystkie wyrazy oznaczające stosunki religijne, pokrewieństwo, wojskowość, przedmioty użytku codziennego itd. Aby uczeń dobrze je pamiętał, należy mu polecić poprzednio zbieranie takich wyrazów, osobno, w słowniczku. To odpowiada zmysłowi kolekcjonerstwa u młodszych chłopców.

W celu powtórzenia pewnej większej ilości słówek można też np. raz lub dwa razy w ciągu okresu urządzić konkursy ze słówek. Zadaje się wówczas chłopcom pewną ilość słówek do powtórzenia i przeznaczają się na ten cel dłuższy okres czasu, następnie w oznaczonym dniu można przepytąć uczniów, notując wyniki w tej formie, w jakiej określa się wyniki sportowe. Ten sposób emocjonuje chłopców i pobudza ich ambicje. Ładna jest także, a stosowana być może na tzw. lekcjach zastępczych, zabawa w inteligencję, oczywiście na słówkach łacińskich.

Nakoniec jeszcze uwaga dotycząca problemu powtarzania słówek, szczególnie na niższym stopniu nauczania ważna. Wszelkich słówek powtarzanych nie należy traktować równorzędnie, pamiętajmy, że ani one ani nauka gramatyki nie jest tu celem sama w sobie, gdyż przed uczniem stanie niebawem rzecz niezmiernie trudna: autor i jego głębsze zrozumienie. Uczeń ma przynieść do lektury gotowy zapas wyrazów. Jakże to mają być wyrazy? Program mówi o słówkach łaciny klasycznej. Krüger⁶⁾ wyróżnia wśród słówek trzy kategorie, najważniejszych, ważnych i mniej ważnych. Podręczniki klas niższych powinny być z punktu widzenia słówek tak ułożone, aby możliwie unikały słówek mniej ważnych, tj. prawie nie występujących w późniejszej szkolnej lekturze, często zaś podkreślały i powtarzały te, które wszyscy uważamy za bardzo ważne, jako że w późniejszej lekturze są co krok spotykane. W nowym, czteroklasowym gimnazjum podręczniki będą mogły dopiero wówczas w tej dziedzinie spełnić swój cel, jeżeli przy wyborze czytanek w I i II będą się liczyć z lekturą w II półroczu klasy trzeciej i czwartej. Całość winna uwzględniać lekturę klasycznych liceów.

W ten sposób bowiem i podręcznik i wszelaka opierająca się na nim praca klas niższych, a więc i praca nad słówkami, jest kursem przygotowawczym, pomyślanym celowo i rozumnie, pozostającym w organicznym, ścisłym związku z pracą dalszą.

⁵⁾ Zalecane gorąco przez Ölsnera, Der vierjährige Lateinunterricht.

⁶⁾ Methodik des Altsprachlichen Unterrichts.

NAUKA JĘZYKA ŁACIŃSKIEGO W KL. III W ŚWIELE ANKIETY

napisał

MARIAN GOLIAS

Już po raz trzeci, na obszarze Kuratorium Lwowskiego, stopniowo po ukończeniu każdej nowej klasy stosuje się ankietę w sprawie nauczania przedmiotów szkolnych w gimnazjum ogólnokształcącym. Obecnie, tj. w czwartym roku dokonanej reformy mamy za sobą doświadczenia i obserwacje nad programem klasy III.

Ankiety przeprowadzono też i w zakresie nauki języki łacińskiego, a opracowanie jej ukazuje się w organie Polskiego Towarzystwa Filologicznego, dostępnym wszystkim filologom. Tam (Eos-Kwartalnik Klasyczny r. 1935, str. 337—348) starałem się, przy sposobności omawiania ankiety, przeprowadzonej w związku z nauczaniem łaciny w kl. II, przedstawić, jaką wartość ma ankieta w takiej chwili, jak obecna, a teraz po doświadczeniach nad klasą III pragnę uzupełnić swoje uwagi w tej sprawie. Okazuje się mianowicie, że sytuacja na polu praktyki zmieniła się i to w kierunku dodatnim, zapewne z wielu powodów, ale może i wskutek zainteresowania szerokich kół nauczycielskich problemami dydaktyki, obudzonego pracą przy odpowiedziach ankietowych.

Ankieta w sprawie nauczania języka łacińskiego w kl. III w r. szk. 1935/36, którą zamierzam omówić, zawiera podobnie jak w kl. II część ogólną obejmującą 4 pytania i część szczegółową, odnoszącą się do nauczania gramatyki z 3 pytaniami, do ćwiczeń językowych z 3 pytaniami, do lektury czytanki w I półroczu z 1 pytaniem, do lektury wypisów łacińskich (II półrocze) z 3 pytaniami i do nauki kultury z 1 pytaniem.

Rolę podręcznika omawiają 3 ostatnie punkty, a więc razem 17 pytań. Będą one wszystkie powtórzone w niniejszym opracowaniu w odpowiednich miejscach.

Odpowiedzi nadeszło 84. Są to wypowiedzenia indywidualne, przeważnie opracowane gruntownie; niektóre są wcale obszerne i zawierają odpowiedzi ilustrowane szczegółowym protokołem.

Pytanie 1: Czy materiał przepisany przez program dał się wyczerpać? Jeśli nie, jakie są tego przyczyny?

Materiał wyczerpano w 74 gimnazjach, a w 2 z dodatkiem

„łatwo“ Nie wyczerpano 2 razy, a z trudnością 5 razy, z dodatkiem „na ogół“ 2 razy.

Zatem twierdzić można, że materiał kl. III jest ilościowo dobrze dobrany. Tylko w 2 wypadkach przeniesiono materiał pierwszego półrocza na początek II. W 6 gimnazjach materiał powtórzono.

Powody, dlaczego materiału nie wyczerpano lub dokonano tego z trudnością względnie „naogół“, są następujące: niechęć uczniów (?), materiał za obszerny (2 razy), wina programu (2 razy), wina podręcznika (1 raz).

Pytanie drugie: Czy korelacja z językiem polskim dała zapowiedziane przez program korzyści w nauce języka łacińskiego?

Zagadnienie korelacji wciąż jeszcze nastrocza pewne trudności, jak to widać z odpowiedzi w tej sprawie. O korzyściach mówią w 57 zakładach, o braku korzyści w 2. Poza tym tj. w 24 gimnazjach spotykamy rozmaite wahania; w 10 gimn. piszą, że korzyści są małe, w 7, że mniejsze w stosunku do języka polskiego niż do historii, raz, że mniejsze są w stosunku do historii, poza tym odosobnione wypadki mówią, że korelacja jest w kl. III luźna lub rzadka, w 2 gimn. zaznaczają, że jest jej mniej niż w kl. II, a raz wypowiedziano się, że istnieje mała możliwość korelacji.

A zatem między 57 zakładami, które widzą korzyść z korelacji, wśród których kilka odpowiedzi (4 gimn.) podkreśla wielkie korzyści i podaje bardzo ciekawe przykłady korelacji, a 2 wypadkami, gdzie nie widzi się żadnej korzyści, znajdujemy wielką jeszcze rozpiętość różnic zdania w tej sprawie.

Próbki proponowanej korelacji: Opis bitwy maratońskiej, a Ujejskiego Maraton; romanizacja Galii, a dzisiejsze hasła włoskie w wojnie abisyńskiej; idee państwowe Cezara i Augusta, a współczesne idee dzisiejszego państwa; nauka o zdaniu w języku polskim, a systematyka składni zdań łacińskich; charakterystyka postaci ludzkich będąca przedmiotem ćwiczeń w mówieniu a materiał czytanek łacińskich w II półroczu.

Pytanie trzecie: Czy nauczyciel rozporządzał odpowiednimi pomocami naukowymi, które mu ułatwiały realizację programu? Jakże to były pomoce?

Pomocy naukowych używano wszędzie z wyjątkiem kilku zakładów, gdzie to uzasadniano brakiem ich (3 gimn.) lub faktem, że podręcznik zawiera dostateczną ilość ilustracyj (5 gimn.). Do

pomocy naukowych zaliczano prócz znanych ilustracyj i map, zestawionych w opracowaniu ankiety dla kl. II (Eos Kwartalnik Klasyczny r. 1935 str. 339) modele i odlewy gipsowe, często prace uczniów. W jednym wypadku nauczyciel sięgał poza wypisy polskie, uzupełniając naukę kultury podręcznikami historii starożytnej lub podręcznikiem Szczepańskiego względnie Terlikowskiego-Szczerbańskiego. Do pomocy naukowych zaliczano słusznie słowniki, posiadane w trzech zakładach w większej ilości. W jednym zakładzie ilustrowano autora kompletem pism w oryginale.

Pytanie czwarte: Czy wyniki nauczania dały się osiągnąć? Z jakim nakładem pracy a) ucznia, b) nauczyciela?

W znacznej większości, bo w 72 gimn., wyniki osiągnięto; wyraźnie zaznaczono, że ich nie osiągnięto w 3 gimn., przy czym tylko w jednym podano, że powodem tego jest niewydatna praca uczniów, a usprawiedliwiono ich ciągłymi zajęciami pozaszkolnymi. W granicach tych dwóch krańcowych stanowisk, z których negatywne, liczbowo nieznaczne (3), nie ma większego znaczenia, znajduje się jeszcze kilka odcieni ważniejszych: u większości uczniów osiągnięto wyniki (4 gimn.), w przeważnej części materiału (3 gimn.), nie zupełnie (1 gimn.). Ważne w tej sprawie jest inne wynurzenie. W 13 gimn. oświadczone, że nakład pracy nauczyciela i ucznia był normalny, a w 2 gimn. praca była mniejszą niż w klasach niższych. Uważając jednak te wypadki za szczęśliwy zbieg okoliczności np. zdolnej klasy lub faktu rzadkiego niestety, że ten sam nauczyciel prowadzi uczniów od kl. I lub, że opanowanie gramatyki języka polskiego dawało lepsze oparcie dla filologa, trzeba jednak wobec tych wynurzeń skonstatować, iż wysilek nauczyciela i uczniów był wielki, jak to z naciskiem podkreślono w 35 wypadkach. Wszędzie uderzano na trudności, które nastroczają się przy nauce składni. Niestety materiału tego już dalej zredukować nie można, bo jest zbyt ważny. Można tylko udoskonalić formy pracy. I tu zachodzą dwie możliwości: podręcznik przedstawi zjawisko w formie najprostszej, usunie inne trudności jak treści i słówek, koncentrując uwagę na nowym zjawisku, doda konieczne ustępy dla powtórki, natomiast nauczyciel powinien tu postępować ściśle indukcyjnie, wychodząc od materiału łacińskiego, bez stwarzania przedwcześnie definicji, notować w zeszycie składniowym przykłady naprzd, dopiero zamykając partię, dawać określenia, ćwiczyć zjawisko na znanych przykładach najpierw łacińskich, potem w tłumaczeniach

polsko-łacińskich¹⁾. Opanowanie składni, np. coniugatio periphrastica pass wymaga gruntownego rozumienia i powtórzenia strony biernej; przy wyjaśnianiu abl. absol. trzeba wyjść od zwykłego abl. instrumenti²⁾. Zastępowanie go zdaniem pobocznym i wyjaśnienie jego istoty zostawić na koniec i potraktować tę składnię jako zwykłą parafrazę każdego określenia w zdaniu, występującego bądź w formie słowa, bądź zwrotu lub zdania pobocznego. Jeśli zaś wcześniej nauczymy rozumieć i tłumaczyć określenie, np. vir magnae virtutis przez „mąż dzielny“ lub zwrotem „mąż wielkiej dzielności“ względnie zdaniem pobocznym „mąż, który odznaczał się wielką dzielnością“, a równocześnie nauczymy łacińskie określenia wyrażone zdaniem (np. si forte consuli obviam venimus) tłumaczyć słowem lub zwrotem (spotkawszy się z konsulem), to i przy abl. absol. (Augusto vivo) oddamy całkiem łatwo tę składnię prócz zwrotu („za życia Augusta“) zdaniem („gdy żył August“)³⁾. Zamęczenie zamianą po łacinie abl. absol. na zdanie poboczne lub odwrotnie, zamiana gerundium na gerundivum jest ze stanowiska głównego celu nauki języka łacińskiego w obecnej szkole niepotrzebne.

Na koniec wreszcie, jeśli mimo wszystko nauka nie daje wyników, to jest dla nas wskazówką, że selekcja nie została dość

¹⁾ W niemieckiej literaturze dydaktycznej sprawa nauki języka łacińskiego przybrała w ostatnich latach radykalny zwrot przez odrzucenie tłumaczeń z języka niemieckiego na język łaciński. Hasłem nowego kierunku jest „lateinisch-deutsche Lehrweise“. Wyrobiło się bowiem przekonanie u najmłodszych dydaktyków, że taka metoda będzie rekompensatą znacznej redukcji godzin przeznaczonych dotychczas na naukę języka łacińskiego, por. H. Klenk, Die lateinisch-deutsche Lehrweise im Anfangsunterricht eines Gymnasiums w Neue Wege zur Antike H. 12, 1936, str. 12. U nas ceni się zarówno obie metody pracy łacińsko-polską i polsko-łacińską, a nie brak nauczycieli, którzy nawet większą wartość przyznają metodzie polsko-łacińskiej na stopniu elementarnym. Jest to może raczej nawykiem tradycyjnym bez uświadomienia sobie wielkich zalet tkwiących w tej metodzie, na które zwrócił uwagę ostatnio W. Stach, Hinübersetzen im Lateinunterricht der Unterstufe w Neue Wege zur Antike H. 12, 1936, str. 26, por. Oelsner, Der vierjährige Lateinunterricht str. 22, uw. 1.

²⁾ Zob. Rubenbauer-Hofmann, Lateinische Schulgrammatik auf sprachwissenschaftlicher Grundlage 1929, str. 150 i Fehrlé-Pfeiffer, Lateinische Grammatik 1935, II str. 80. Bliżej o tym pisze W. Kroll, Die wissenschaftliche Syntax im lateinischen Unterricht 1925, str. 50 i 51.

³⁾ Por. W. Jäkel, Zielsetzung und Methode der Satzlehre im Lateinischen w Neue Wege zur Antike H. 12, 1936, str. 43.

ściśle przeprowadzona, że w klasie znajdują się elementy niepożądane. Ułatwianie zaś za wszelką cenę jest grzechem dydaktycznym wobec młodzieży uzdolnionej; jest też grzechem pedagogicznym, bo i charakter i intelekt wyrobić się mogą tylko w trudnościach, byle do wieku młodzieży dostosowanych.

Pytanie piąte: Czy uczniowie nabyli biegłości w deklinacji i konjugacji? Jeśli nie, jakie są tego przyczyny?

Jakkolwiek postawiono już tezę, że dla lektury najważniejszy jest zasób słówek (zob. Auerbach Problem zasobu wyrazów w języku łacińskim, Kwart. Kl. 1933, str. 95), mimo to nie wolno zapominać, że najlepsze opanowanie fleksji, zdobyte przy pierwszym poznawaniu gramatyki, nie wystarcza, lecz potrzeba ciągłych ćwiczeń i powtórzeń. Temu celowi służyć mają ustępy czytanek, nie zawierające nowego materiału gramatycznego. Lecz i to samo nie wystarcza, gdyż w ten sposób powtarza się i ćwiczy tylko małą część materiału. Musi co roku nastąpić powtórka całego przerobionego materiału. Nie można zaś liczyć, aby młodzież równolegle z pracą szkolną sama powtarzała materiał, bo tu potrzebne są w klasie pewne wyjaśnienia o naturze syntetycznej i konieczność egzekutywy. Trzeba jednak na tym stopniu nauki zwrócić uwagę, jako szczególnie organizacji pracy domowej, że uczeń powinien przy opracowaniu lekcji w domu sam kontrolować i odświeżać wiadomości znane ale zapomniane. Pouczenie o tym winno mieć miejsce kilkakrotnie w roku przy organizowaniu lekcji cichej (uczenie się pod kierunkiem).

Jeśli tedy ankieta przynosi wiadomość, że w 52 wypadkach nauczyciele konstatują opanowanie materiału, a tylko w 2 stwierdzają wyniki negatywne, przy czym reszta odpowiedzi stwierdza rozmaite stopnie pośrednie jak względne opanowanie (2), średnie (1), w przeważnej części (4), na ogół (6), więcej w deklinacji niż w konjugacji (4), z pewnymi brakami (4), to wynik pozytywny bez bliższych określeń tj. 52 odpowiedzi uważać należy za trochę nieścisły. Tym bardziej budzi pewną nieufność fakt, że jednak postulat powtórki, główny warunek opanowania materiału uwzględniono tylko w 6 wypadkach. Ale też być może, że niektórzy o powtórkach zapomnieli osobno wspomnieć. Dlatego należy w przyszłości w pytaniach ankiety gdzieś przypomnieć konieczność powtórek, które trzeba wyróżnić w dwóch formach: powtórki po przerobieniu partii i po przerobieniu całości.

Jako ciekawy wynik w tej sprawie warto zanotować, że w 4 wypadkach podano, że biegłość w tej sprawie osiągnięto bardzo znaczną. Interesujące by było wiedzieć, wśród jakiej okoliczności osiągnięto ten rezultat.

Pytanie szóste: Jak i kiedy odbywało się w II półroczu utrwalanie wiadomości z morfologii i systematyzowanie wiadomości ze składni?

W pierwszym półroczu kl. III kończy się nauka morfologii i przygodnego poznawania składni. Zachodzi zaś odtąd potrzeba utrwalania morfologii, której całość w pojęciu zakreślonym przez program wyczerpano, i potrzeba systematyzowania tej partii gramatyki, którą można było traktować dotychczas przygodnie, tj. składni. Uczniowie kl. III po ukończeniu I półrocza mają do pewnego stopnia pojęcie o całości morfologii, poznanej systematycznie, więc wiedzą coś o systemie deklinacyjnym i koniugacyjnym, potrzeba tylko zachodzi, aby to, co poznano dawniej, tj. w kl. I i II, nie wypadło z pamięci, lecz odświeżane było wiadomością zawsze żywą i stosowalną w każdej chwili. Stąd słuszny postulat programu utrwalania morfologii. Wszelkie utrwalanie polega na powtórce materiału i ćwiczeniu w klasie. Zatem niepotrzebne tu są jakieś zapiski, o których niekiedy w ankiecie mowa. Ponieważ zaś z drugiej strony lektura w miejsce propedeutycznej (tj. czytanek) staje się lekturą samoistną, praca nad językiem nie musi stanowić integralnej części lekcji. Nie powinno się rzeczami już znanymi zajmować ucznia, chyba że jest w planie powtórka materiału gramatycznego. Szczegół gramatyczny, mniej znany, można potraktować chwilowo ogólnym określeniem, a wrócić do niego na osobnej lekcji. Jeśli taki winien być tok pracy, to trudno sobie wyobrazić, żeby w związku z lekturą mógł ktoś indukcją ustalać jeszcze zjawiska składniowe i notować je w klasie, a o tym mówią niektóre odpowiedzi ankiety. Jak zaś często i kiedy ma odbywać się to utrwalenie, określają nam to wskazówki programu na str. 226: „w odstępach czasu, które z uwagi na wylaniające się podczas lektury potrzeby i niedomagania nauczyciel uzna za wskazane“. Zatem zależnie od uznania nauczyciela. Jedni też poświęcają na utrwalenie i systematyzowanie jedną godzinę tygodniowo, inni dwie na miesiąc, inni czynią to co pewien czas, a inni co lekcji powtarzają morfologię, a co pewien czas składnię, inni wreszcie czynią to stale przy starej lekcji. Niektórzy robią to przy nowej lekcji.

Nastąpiło tu w odpowiedziach złączenie dwóch zadań, utrwa-

lania morfologii i systematyzowania składni, a wypowiedziano się głównie o utrwalaniu morfologii. Jakkolwiek ostatecznie przyjąć można w tej sprawie wiele form pracy, to jednak utrwalanie morfologii bezwzględnie co dnia na tym stopniu nauki nie jest już pożądane. O częstotliwości tej pracy stanowić winien stan wiedzy ucznia.

Jeśli zaś w myśl wskazówek programu utrwalanie morfologii odbywać się może na lekcjach w całości lub częściowo na ten cel przeznaczonych, to systematyzowanie składni odbywać się powinno raczej na lekcjach całkowicie temu celowi przeznaczonych. W ankiecie jasno nie postawiono nigdzie kwestii, jak zrozumiano i dokonywano systematyzowania składni.

Systematyzowanie jest to powtórka materiału poznanego przygodnie celem nie tylko utrwalenia go, lecz także ujęcia w system. Jest to zatem zestawienie materiału znanego w porządku podyktowanym myślą o całości i wzajemnym ustosunkowaniu elementów. Jeżeli np. uczeń poznał szereg zdań pobocznych w konjunktywie, to dopiero przy zestawieniu wszystkich tych zdań zrozumie, jaka jest funkcja konjunktywu w zdaniach pobocznych. Uczeń wiedział, że „a b y“ należy tłumaczyć przez *ut* i w zdaniach zamiarowych właściwych i dopełniających. Przy zestawieniu tych zdań, więc przy systematyzowaniu wystąpi dopiero jasne pojęcie zdań zamiarowych w funkcji okolicznika i dopełnienia. Systematyzowanie pozwoli np. zestawić spójniki zdań zamiarowych i uzupełnić przez mniej często występujące. Nie zaszkodzi przy tym przy okazji o tych zdaniach coś powiedzieć o formie łączności bezpośredniej, aby rzecz oprzeć na podstawie rozwojowej.

Na pytanie, kiedy ma się wykonywać to systematyzowanie, odpowiedź niełatwa. Nie może to być czynność przygodna, bo w pojęciu systematyzowania leży planowość. Trzeba ilość materiału obliczyć i zastanowić się, ile go można przerobić na jednej lekcji, a potem już zastanowić się, ile trzeba będzie lekcji przeznaczyć na ten cel, aby materiał wyznaczony przez program wyczerpać. Trudno to z góry i szczegółowo określić, gdyż to jest zmienna zależna od wielu czynników.

Sama praca systematyzowania składni winna wychodzić od materiału zebranego w zeszytach składniowych, opierać się na podręczniku gramatyki, zawierającym całość zjawiska, aby już odtąd mogli uczniowie sami w podręcznikach orientować się i posługiwać się nim, czy to gdy sami będą odczuwali potrzebę wskazówek, czy to gdy nauczyciel ich tam odeśle.

Oczywista też, że wyników systematyzowania nie należy zapisywać do zeszytów składniowych, jak to w kilku wypadkach działo się. Notatki składniowe winny być ukończone z początkiem II półrocza kl. III.

Pytanie siódme: Czy uczniowie przyswoili sobie materiał leksykalny? Jeśli nie, co było tego przyczyną?

Wedle relacji ankiety słówka opanowano w 59 gimnazjach, przy czym raz zaznaczono, że bez trudu, raz, że całkiem dobrze, raz dodano, że rozszerzono ilość słówek ze względu na formacje perfectum. W 14 wypadkach zaznaczono, że opanowanie jest niezupełne lub słabe, a w 5 gimnazjach określono je słowami „na ogół” lub „w większej części”, przy czym w 2 wypadkach nie umiano wyjaśnić przyczyn, w 3 tłumaczono to brakiem sumienności uczniów. Bliżej dotyczą istoty rzeczy ci (6), którzy tłumaczą to brakiem czasu na powtórki. Zaledwie w 2 wypadkach na 84 mówiono o specjalnej pracy powtórek dokonywanych w formie łączenia w grupy etymologiczne⁴⁾.

Pytanie ósme: Czy uczniowie uczyli się zdań wzgl. ustępów na pamięć?

Uczenie się na pamięć ma swą uznaną wartość jako jedno z ważnych ćwiczeń językowych, dlatego jest powszechnie stosowane. Jeśli w klasie II 4 nauczycieli, jak to wykazała ankietą z poprzedniego roku, przyznało się, że nie zadają memorowania, w obecnym roku tylko jeden nauczyciel nie uprawiał tego ćwiczenia językowego. Są jeszcze 2 wypadki zadawania memorowania „celowo” rzadko; w pierwszym usprawiedliwiono to tym, że

⁴⁾ Sprawę słówek, która stanowiła temat prac w Ognisku Lwowskim w r. szk. 1935/36, omawiają wyczerpująco dla naszych stosunków artykuły R. Schächterówny, Nauczanie słówek w czteroklasowym gimnazjum, Eos-Kwartalnik Klasyczny 1936, z. 2, str. 239 i B. Pastuszczyn, Nauczanie słówek łacińskich w gimnazjum nowego ustroju, Przegląd Klasyczny 1936, str. 321. Zestawienie wyników referatów i dyskusyj w formie tez podaje Eos-Kwartalnik Klasyczny 1936, z. 2, str. 263. Zagadnienie to przedstawia ze stanowiska praktycznego doskonały artykuł A. Clausinga pt. Methodisches zum Vokabellernen und zur Wortschatzübung w Neue Wege zur Antike H. 12, 1936, str. 59 i nast.

Dużo wartościowych uwag znajdujemy u F. Zeichnera, Vom Wesen und Wert des lateinischen Arbeitsunterrichts auf der Unterstufe w Neue Wege zur Antike, H. 7, 1929, str. 11 i u A. Oelsnera, Der vierjährige Lateinunterricht, 1931, str. 32 i nast.

memorowanie uczy bezmyślności (?), w drugim, że memorowanie „nie przedstawia żadnego interesu dla nabycia wiedzy“ (?).

Pytanie dziewiąte: Czy prowadzono w klasie rozmówki po łacinie?

Drugie ważne ćwiczenie językowe, rozmówki łacińskie, które właściwie polegają na odpowiedziach uczniów na pytania postawione przez nauczyciela ewent. także ucznia, są stosowane powszechnie. W obecnym roku tylko jeden nauczyciel oświadczył, że nie stosuje ich; poza tym jeden stosuje rzadko, bo zdaniem jego są one za trudne dla uczniów, jeden stosuje je częściej dopiero przy lekturze wypisów.

W kl. III miały te rozmówki, ściśle mówiąc pytania łacińskie, cel dwojaki: były środkiem ćwiczeń językowych jako doskonała forma podejścia do języka ze strony naturalnej, więc cenną formą metody bezpośredniej, a równocześnie stanowiły dobrą formę ujmowania treści w głównych punktach, urozmaicającą powtórkę. Ustosunkowanie się nieprzychylnie do rozmówek nie może być rzeczowo uzasadnione. Jest to tylko raczej wyraz uprzedzenia dla nowości dydaktycznych, których rzeczywiście może było w ostatnich czasach za dużo⁵⁾.

Pytanie dziesiąte: Ile było zadań szkolnych?

Ilość zadań waha się od 15 do 4 rocznie. Często (w 17 gimn.) powtarza się liczba 8 zadań, rzadziej (w 13 gimn.) liczba 6. Najczęściej (w 27 gimnazjach) urządzi się zadań 7. Na tę liczbę zgodziła się Grupa lwowska na konferencji z dnia 8 lutego 1936, poświęconej zadaniom szkolnym. W myśl referatu dr Lubomirowicza uchwalono w tej sprawie następujące tezy:

1. Ilość zadań piśmiennych szkolnych powinna wynosić co najmniej 7 w kl. II, w kl. III i IV, tj. w okresie pierwszym 3 zadania, w drugim 2 i w trzecim 2; w kl. I dwa zadania, oba w okresie trzecim.

2. W kl. I, II i pierwszym okresie kl. III będą to przekłady polsko-łacińskie; w drugim okresie kl. III będą to przekłady polsko-łacińskie i łacińsko-polskie na przemian. W kl. IV tylko przekłady łacińsko-polskie.

3. Przy zadaniach łacińsko-polskich pożądane są co naj-

⁵⁾ Por. O. Morgenstern, *Vom Lateinlernen*, 1922, str. 21 i E. Bruhn, *Altsprachlicher Unterricht*, 1930, str. 123.

mniej dwa tematy, a praca trwać powinna o ile możliwości przez czas dwóch lekcji.

4. Pożądane jest, aby na terenie każdej szkoły nauczyciele języka łacińskiego uzgodnili z neofilologami system znaków stosowanych przy poprawianiu zadań.

Pytanie jedenaste: Jak postępowano przy opracowaniu nowej lekcji?

Odpowiedzi na te pytania są dwojakiego rodzaju. Jedne wyróżniwszy w lekcji nowej jako główny moment, może niesłusznie na tym stopniu nauki, rozumienie ustępu czytanki mówiły tylko o tym rozumieniu, podając przeważnie nazwę swej metody lub ogólniejsze określenia. Drugie przedstawiły szczegółowo postępowanie, a w 2 wypadkach zawierały protokół lekcji nowej.

Jeśli więc chodzi o zrozumienie tekstu, większość nauczycieli posługuje się metodą kombinująco-analizującą⁶⁾, a tylko mała mniejszość (9) nie zna, względnie jej nie uznaje. Przeważnie w odpowiedziach, które szczegółowo rzecz potraktowały, pierwszym momentem lekcji nowej było nawiązanie do treści ustępu poprzedniego, o ile ustęp w nowej lekcji stanowił ciąg dalszy treściowo lekcji starej, albo nawiązywano do tytułu ustępu, wprowadzając w ten sposób najogólniej w treść tego, co ma być przedmiotem lekcji nowej. Po odczytaniu tekstu przez nauczyciela i po momencie zastanowienia się uczniów nad tekstem przeczytanym następowało ujęcie bezpośrednie. Potem pracę o charakterze kombinującym uzupełniano analizą wyjaśniającą słówka nieznane i zjawiska gramatyczne⁷⁾. Nie zaznaczono jednak dość wyraźnie, że wyjaśnienie zjawisk gramatycznych, choćby tokiem indukcyjnym, należało na tym stopniu nauki opierać już na podręczniku gramatyki, a zjawiska składniowe wciągać do notatek składniowych. Po tłumaczeniu następowało przeważnie odczytanie tekstu już zrozumianego z właściwą intonacją, logiczną i estetyczną. W 10 wypadkach byli nauczyciele tego zdania, że czytanie ucznia powinno następować już po odczytaniu tekstu przez nauczyciela, a więc przed zrozumieniem tekstu. A w kilku wypadkach nauczyciel najpierw wyjaśniał materiał leksykalny, potem gramatyczny, a potem przystępował do przekładu, posługując się metodą bezpo-

⁶⁾ Zob. M. Golias, O metodę rozumienia tekstów łac. w szkole, *Kwartalnik Klasyczny* 1934, str. 16 i nast.

⁷⁾ Zob. Program nauki w gimnazjach państwowych (Biblioteka Oświaty i Wychowania, t. 2), str. 233.

średniego ujęcia tylko czasami jako próbą, co jednak moim zdaniem winno być mieć miejsce już w kl. I, a nie dopiero w kl. III. Za rzadko odzywa się w odpowiedziach w tym punkcie troska o zorganizowanie pracy domowej, co winno być integralną częścią lekcji nowej.

W kilku wypadkach przeziara nieorientowanie się w problemie, jeśli postępowanie przy lekcji nowej określono jednym słowem, że nową lekcję tłumaczono tylko z uczniami średnimi lub słabymi. Widocznie nie zrozumiano, że praca nad lekcją nową jest problemem bardzo złożonym i wyznajmy, bardzo trudnym. W kilku wypadkach nie odróżniono lektury czytanki od lektury wypisów, twierdząc, że tu nie ma różnicy.

W ogólności lekcja nowa w pierwszym półroczu kl. III zawierać winna takie same momenty dydaktyczne, co w poprzednich latach i półroczach z tą tylko różnicą, że wobec poznania już większości zjawisk fleksyjnych i składniowych, oczywiście mam na myśli zasadnicze zjawiska, można więcej operować metodą ujmowania tekstu bezpośrednio, którą jednak mimo wszystko wspierać będzie często analiza i wyjaśnienia gramatyczne i rzeczowe. Do tej części lekcji wrócimy jeszcze, zastanawiając się nad problemem lekcji nowej przy lekturze wypisów i dlatego przystąpimy najpierw do pytania trzynastego: Jakie momenty dydaktyczne zawierała lekcja nowa przy lekturze wypisów?

Zupełnie słusznie podniesiono w odpowiedziach ankiety, że w lekcji nowej przy lekturze wypisów występować winna większa samodzielność uczniów, którzy znając już najważniejsze zjawiska gramatyczne potrzebują mniej wskazówek. Główną przeszkodą w rozumieniu tekstów średnio łatwych będą braki w znajomości słówek. W dalszej konsekwencji wypowiadają się nauczyciele za tym, aby więcej do głosu przychodziła strona rzeczowa lektury i w myśl programu udzielają, względnie żądają tylko niezbędnych wyjaśnień językowych, koniecznych do zrozumienia tekstów. Jeśli zaś w dwu wypadkach nauczyciele przyznają, że im w nowej lekcji najwięcej chodzi o gramatykę, mamy tu niestety dowód, że nie uwzględniono wskazówek programu podanych na str. 226 (początek ust. 3-go). Można jeszcze przypuścić, że te dwa głosy są wyrazem specjalnego przekonania, iż tak można postępować w klasie przejściowej między lekturą czytanek a wypisów. W ostatniej klasie będzie zapewne inaczej. W kilku wypadkach zaznaczono,

że różnicy nie ma w postępowaniu przy nowej lekcji w obu półroczach. Z tym zgodzić się nie można z uwagi choćby na to, że przecież główną część lekcji nowej w pierwszym półroczu stanowiła nauka morfologii, względnie składni, których w II półroczu nie ma.

Na ogół przeważa zdanie, że postępowanie przy nowej lekcji w II półroczu jest inne. Jedni modyfikują je o tyle, że odrzucają czytanie nauczyciela jako pierwsze wprowadzenie do nowego tekstu; ktoś usamodzielnia ucznia, organizując pracę w ten sposób, że poleca uczniowi przygotować słówka w domu i zaczyna nową lekcję od odpytywania ich, a potem przeprowadza tłumaczenie. Tak jednak postępować można dopiero w kl. IV „po szeregu prób, przeprowadzonych w klasie pod kierunkiem nauczyciela” (zob. program str. 228). Ale i przeciwnie stanowisko jednego z nauczycieli, aby w klasie pisać słówka przy opracowaniu nowej lekcji, jest niewłaściwe jako nieekonomiczne. Lekcja winna być w klasie wspólnie z uczniami przygotowana, a uczniowie powinni nieznane słówka, ale już w klasie wyjaśnione, w domu zapisać.

Reasumując obraz nowej lekcji pod kątem różnicy w postępowaniu w I i II półr. przy lekturze wypisów, pragnę jeszcze dodać. Podobnie jak przy lekturze czytanki tak i przy lekturze wypisów ustęp jest albo rozpoczęciem zagadnienia albo kontynuacją. Przy rozpoczęciu zagadnienia, np. przy ustępie wypisów IV. 1, (mam na myśli podręcznik Viri illustres), podobnie jak przy lekturze czytanki np. ust. XX, należy poddać krótkiej analizie tytuł ustępu, co nas ogólnie zorientuje, że mamy przed sobą temat historyczno-polityczny względnie historyczno-kulturalny. Ale w II półr. więcej czasu poświęcimy takiej orientacji, choćby dlatego, że więcej mamy go do dyspozycji.

Przerobienie 6 wierszy lektury wypisów jako minimum jest na ogół łatwiejsze niż 6 wierszy lektury czytanek.

Nauczyciel i na tym stopniu nauki odczytuje tekst⁸⁾, przy czym części tekstu mogą być już większe. Po ewentualnym jeszcze czy-

⁸⁾ Por. G. Rosenthal, *Lebendiges Latein* 1924, str. 31 i E. Bruhn, *Alt-sprachlicher Unterricht* 1930, str. 31. Warto przytoczyć argumenty, które w tej sprawie podaje Lisco (*Vom Arbeitsunterricht in den alten Sprachen* w *Neue Wege zur Antike*, H. 1, wyd. II, str. 13): Zasluga Rosenthala jest podkreślenie konieczności, że należy się zapoznawać z językiem obcym tak jak z ojczystym drogą naturalną, słuchem. Dlatego głośnie i logicznie poprawne odczytanie nowego zdania a na wyższym stopniu nauczania kilku

taniu cichym, względnie zastanowieniu się, następuje ujęcie bezpośrednie, które przeważnie przy tekstach z Cezara i Neposa daje więcej materiału, niż w ustępach czytanki o tekście sztucznym, o stałej ilości i przewadze nad treścią elementów formalnych, nieznanach, tj. słówek i zjawisk gramatycznych. Uczniowie, zaprawieni do ujęcia bezpośredniego przez ubiegłe cztery półroczna nauki, obecnie, o ile i selekcja odbyła się ściśle a praca celowo i metodycznie, rozumieją tekst szybko. Jak po tym ujęciu przy lekturze czytanki, tak i przy lekturze wypisów następują zabiegi usuwające pozostałe niezrozumienia; tylko jeśli ich tam jest więcej i są natury językowej, tu jest ich i mniej i są natury stylistycznej, historyczno-kulturalnej i antykwarycznej. Możliwe też, że przy lekturze wypisów uda się przeczytać i zrozumieć więcej tak, że w pewnych momentach lektura przybierze tempo pracy kursorycznej. Z tym trzeba się liczyć i nie można przy partiach łatwych zabijać interesu rzeczowego i zainteresowania przez dawanie zbytecznych wyjaśnień formalnych. Wogóle ma prawo na pierwszy plan wysuwać się treść, do której przede wszystkim odnosić się powinna rekapitulacja.

Pytanie dwunaste: Jakie momenty dydaktyczne zawierała lekcja stara przy lekturze wypisów?

Przypatrzmy się bliżej sprawie starej lekcji⁹⁾. Program wy-

zdań jest pierwszym i najwyższym obowiązkiem nauczyciela, a jeśli ustęp przedstawia większe trudności, nie należy unikać nawet kilkakrotnego czytania. Wszyscy przecież wiemy, jak bardzo ułatwia nam zrozumienie myśli głośna lektura, kiedy odpowiednie łączenie i oddzielanie wyrazów, tempo i rytm, natężenie i barwa głosu stwarzają niezliczone możliwości, aby myśl zdania czy ustępu mogła wystąpić jasno jako zrozumiana całość.

⁹⁾ Wiele argumentów przemawia przeciw przecenianiu starej lekcji, a przede wszystkim to, że pod względem przyrośtu w sztuce rozumienia i tłumaczenia tekstu posiada ona małą wartość, a także i dlatego, że żąda się starej lekcji w formie czystej reprodukcji i najczęściej występuje tu ubóstwo i monotonia form dydaktycznych. Dużo rozważnych a nowoczesnych uwag poświęca sprawie starej lekcji Mirtyński w broszurce pt. Kilka zagadnień z zakresu metodyki języka łacińskiego (str. 9). Najpostępowsze zdanie jego stanowi zdanie: „tłumaczenie wtórne stosować można wyjątkowo, ale i wtedy nie można wymagać go w postaci doskonałej i mechanicznie biegłej”. Tymczasem ankieta wykazuje, że jeszcze obecnie mówi się o tłumaczeniu wzorowym, czy doskonałym. Na str. 19 swojej rozprawki podaje Mirtyński, czym zdaniem jego wypełniona powinna być lekcja stara. Zasadniczo na jego wywody zgodzić się można, tylko trzeba żądać, aby wyróżnił dwa typy lekcji starej. Jeśli bowiem przyjmujemy inny obraz lekcji nowej

rażnie poucza (str. XXV), że materiał przerabiać ile możliwości należy w innych związkach i w nowym układzie i zastosowaniu. Innymi słowy program nie życzy sobie reprodukcji niepożądanej z powodów dydaktycznych, gdyż nowe formy i nowe związki lepiej wzmacniają zapamiętywanie materiału, a także z powodów psychologicznych, gdyż reprodukcja wytwarza monotonię i bierność. Nie znaczy to jednak, żeby lekceważyć wszelką reprodukcję, tylko że stosować ją trzeba rzadko. Reprodukcją np. jest pożądane i polecane ćwiczenie językowe w formie memorowania ustępów i zdań. Ale niedobrze może dziać się tam, gdzie nauczyciel jako jedyny cel i moment dydaktyczny podał „powtórzenie lekcji z poprzedniej godziny“. Przypuścić tu można, że odpowiedź tę sformułowano za ogólnie.

Reprodukcją jest powtórka tłumaczenia, która do niedawna była stałą i główną częścią lekcji starej. Nie pójdziemy tak daleko, jak radzi Walter Popp (*Die Methode des fremdsprachlichen Unterrichts* str. 179 i nast.), który zupełnie odrzuca powtarzane tłumaczenie, ale stosować ją będziemy nie tylko jako ważny środek egzekutywy, kontroli pracy domowej, ale i jako moment dydaktyczny, około którego obracać się może cenna dyskusja uczniów. Zarzucimy tylko tak zwane wzorowe tłumaczenia.

Reprodukcją będzie żądanie, aby uczeń podał myśl ustępu. Ale więcej żywości, zainteresowania i aktywności wytworzy się w klasie, jeśli użyjemy innych form przy powtórce materiału np. analizy (treści lub formy ustępu), dyspozycji lub pewnych syntez.

Weźmy pod uwagę ustęp XII De Gallia. Na pytanie „Przedstawić rolę Druidów w Galii“ uczeń odpowie reprodukcją, podając myśl tekstu za myślą i da dowód, że rzecz zadaną opracował i opanował. Przy pytaniu „Jaką władzę mieli Druidowie“ klasa musi dokonać, oczywiście po chwili namysłu, który po tego rodzaju pytaniach jest konieczny, pewnej syntezy, aby dać odpowiedź, że ta władza była religijna i sądownicza. Podobnie więcej pracy, ale nie ponad siły, dokonać muszą uczniowie przy odpowiedzi na pytanie „Jaki dać tytuł rozdziałowi trzeciemu tego ustępu“. Praca reprodukcyjna wystąpi, jeśli każemy uczniowi wymienić powody, dlaczego Druidowie nie spisywali swej nauki;

przy lekturze czytanki, a inny przy lekturze wypisów, w konsekwencji przyjmując musimy, że lekcja stara, będąca ściśle związana z lekcją nową przybierze dwojakie formy. Zachodzić powinna różnica między starą lekcją czytanki a starą lekcją przy wypisach.

praca syntetyczna będzie potrzebna, gdy te przyczyny polecimy nazwać terminami nowoczesnymi (przyczyny społeczne i psychologiczne). Zadanie analityczno-stylistyczne będzie: „Zestawić wyrażenia z życia wojskowego w ustępie IV Neposa“ (in suam potestatem redigere, classem comparare, expugnare, classem appellere, copias deducere, copias educere, castra facere, aciem instruere, proelium committere, conflagere, dimicare, in aciem producere, profligare, opes prosternere). Pracą syntetyczną będzie pogrupowanie ich i odpowiedź na pytanie, dlaczego autor pojęcie walki wyraża po kolei słowami proelium committere, conflagere, dimicare, bello persequi.

Tego rodzaju formy podejścia czy do treści, czy języka nie mogą być czymś improwizowanym, lecz muszą być obmyślane i przygotowane przez nauczyciela w domu.

Godzimy się wszyscy na to, aby zaczynać lekcję starą od ujmowania treści oczywista różnymi formami, co też stwierdzić możemy jako praktykowane u większości odpowiadających na ankietę.

Drugim momentem, który jednak, jak to wyżej podniosłem, nie musi się stale i bezwzględnie powtarzać, jest praca nad utrwaleniem wiadomości językowych w formie pytań łacińskich, stawianych przez nauczyciela lub ucznia, tłumaczenia łacińsko-polskie, oczywista z myślą o przećwiczeniu jakiegoś specjalnego zjawiska językowego lub podkreśleniu ważnej myśli lub faktu poznanych w ustępie. Prawie wszystkie odpowiedzi w ankiecie domagają się tych ćwiczeń językowych, ale wprost błędem będzie, jeżeli ktoś pragnie na lekcji starej przy lekturze wypisów tylko utrzymywać zjawiska gramatyczne, jak to głosi jedna odpowiedź.

Słusznie podkreślono ważność z kolei kontroli pracy domowej. Potem w myśl odpowiedzi ankietowych winno nastąpić czytanie tekstów starej lekcji. Nie charakteryzowano bliżej tego czytania, które, jeśli nie ma stać się formalnością bezwartościową, winno spełniać pewne wymagania dydaktyczne. Jeden uczeń powinien odczytać całą lekcję, Ten sam lub inny winien przetłumaczyć całość. Tego wymaga racja logiczna: nie przerywać myśli; tego wymaga racja pedagogiczna: niech uczeń będzie przygotowany do występu samodzielnego, dłuższego, za który bierze odpowiedzialność i ponosi konsekwencje. Przy czytaniu przestrzegać postulatów, czytania wyraźnego, a przede wszystkim akcentowania logicznego. Błędy czytania winny być również, jak błędy tłuma-

czenia, przedmiotem krytyki i dyskusji, w której ma brać udział cała klasa.

W związku z samym tłumaczeniem zauważyć należy, o czym już była wyżej mowa, że nie zawsze musi się dochodzić do przekładu¹⁰. Odczytanie tekstu, poprawne ortofonicznie i logicznie, może zamykać starą lekcję, będąc często dowodem, że uczeń pracę swoją domową wykonał należyście. W każdym razie wymaganie t. z. przekładu wzorowego, tu i ówdzie pokutujące, jest jakimś nieporozumieniem. Kto tu ma być wzorem, czy nauczyciel, czy najlepszy uczeń, czy gotowy przekład, jak uczeń ma go opanować, czy ukradkiem notować, czy oficjalnie ma się mu go podyktować — to wszystko, w tej czy w innej formie wykonane, jest w sprzeczności z dzisiejszymi nakazami dydaktyki.

Nie wchodzę bliżej w rozważanie postulatów dobrego przekładu. I w odpowiedziach ankiety nie omawiano tej sprawy jako naogół dość znanej i ustalonej. Dotknę na końcu sprawy dyskusji w związku z przekładem ucznia, często chaotycznej i niecelowej. Jeśli przy opracowaniu przekładu na lekcji nowej należy uwzględnić zgłaszane poprawki uczniów w formie lepszych pomysłów, w starej lekcji to już winno odpaść, a dyskusja powinna się toczyć w 3 kierunkach¹¹):

1. Czy w przekładzie nie wystąpiły błędy niezrozumienia myśli tekstu?

2. Czy czegoś nie opuszczono?

3. Co wyrażono źle po polsku?

Ankieta dowodzi, że w praktyce nie odczuwa się często faktu złożoności lekcji czy to starej czy nowej z wielu momentów dydaktycznych. Stąd szczerza zresztą w 4 wypadkach odpowiedź, że pytania 12 i 13 są niezrozumiałe. Z drugiej zaś strony spotykamy się też z doskonałym zrozumieniem kwestii i podaniem szczegółowej i bogatej analizy lekcji, parę razy z protokołem.

W kilku wypadkach zamiast momentów dydaktycznych lekcji starej podano jej cele, na które też zgodzić się można. Jako cele najczęściej wymieniają odpowiedzi ankiety utrwalenie i pogłębienie przerobionego materiału i kontrolę pracy domowej. Dobre uświadomienie sobie tych celów i zastosowanie ich w formie,

¹⁰) Por. A. Oelsner, *Der vierjährige Lateinunterricht* 1931, str. 48 i W. Kranz, *Die neuen Richtlinien für den lateinisch-griechischen Unterricht am Gymnasium* 1926, str. 79.

¹¹) Por. E. Bruhn, *Altsprachlicher Unterricht* 1930, str. 29.

jak to poleca program, „możliwie zawsze w innych związkach i w nowym układzie“ jest bardzo cenne i uchroni nas od zarzutu, że „lekcję starą nauczyciel, nawet najlepszy, bagatelizuje, że jej struktura i tok są raczej dziełem przypadku, aniżeli namysłu i świadomie działającej woli“ (Mirtyński, tamże, str. 13).

Trafnie podniosły odpowiedzi jako ważne cele egzekutywę i kontrolę pracy domowej. Jest to sprawa ogromnie ważna, ale i bardzo trudna. Jeśli, jak to słusznie zauważono, egzekutywa odbywać się winna właściwie przez obie części lekcji, to jednak podczas lekcji starej winna być intensywniejsza tak ze względów dydaktycznych, aby nauczyciel mógł się przekonać, jaki skutek ma jego praca, by mieć wskazówkę, czy wolno dalej posuwać się w materiale, by wreszcie dokonać koniecznej selekcji uczniów, ale i ze względów pedagogicznych, aby wyrabiać obowiązkowość, dokładność i samodzielność uczniów.

Zależnie zaś od celu wyznaczonego sobie przy lekcji starej praca może więcej lub mniej być zespołowa. Przy kontroli pracy domowej musi się rzecz traktować jednostkowo; przy egzekutywie można jej nadać formę więcej zbiorową, ale z uwagą zwróconą na upatrzone jednostki; przy utrwaleniu i pogłębieniu materiału dbać trzeba jak najbardziej o współpracę wszystkich uczniów. Tyle w sprawie celów starej lekcji, podniesionych przez wielu w ankiecie.

Pytanie czternaste: Jak postępowano z czytanką polską?

Na pytanie to odpowiedzi są na ogół zgodne. Lektura czytanki polskiej stanowiła pracę domową, ale w wielu wypadkach uzupełniał ją w klasie nauczyciel przez ponowną lekturę partyj trudniejszych. Tylko w 2 gimn., zawsze odczytywano ustępy polskie w klasie. Niepożądana jest tutaj zasada, aby przeznaczano stale jeden dzień w tygodniu na samą naukę kultury; żądamy przecież, aby od drugiego półrocza kl. III na pierwszym planie znajdowała się nauka kultury. W kilku wypadkach sięgał nauczyciel poza podręcznik używając innych jeszcze pomocy naukowych.

Trzy ostatnie pytania odnoszą się do roli podręcznika. Ponieważ na 84 odpowiedzi tylko dwie odnosiły się do podręcznika Vir bonus, a reszta do Viri illustres, uwzględniam na razie ten drugi podręcznik.

Pierwsze z tych pytań brzmi: Czy podręcznik nie

był za trudny? Jeśli tak, które ustępy przedstawiają szczególne trudności? a) w czytance, b) w wypisach.

51 głosów uznało go za nietrudny, a 7 za na ogół nietrudny. Za zdecydowanie trudny w całości uznało 5 głosów, za trudny w niektórych ustępach 6 głosów, a za specjalnie trudne uznano (15 gł.) ustępy 1—3 wypisów.

Za odpowiedni pod względem rozmiarów w czytance i wypisach uznało podręcznik 35 głosów, za za szczupły 20 głosów. Zwrócono kilka razy uwagę, że część I jest za obszerna, a część II za szczupłą. Dla 6 nauczycieli książka w całości jest za obszerna.

Najwięcej uwag wypowiedziano odnośnie do roli podręcznika w związku z ostatnim pytaniem ankiety: Jakie zmiany byłyby w nim pożądane? W odpowiedziach znajduje się wiele rozumnych propozycji. Niektóre uwagi podają szczegóły zebrane życzliwie i tak kompletnie, jak to tylko praktyka może zrobić. Są też uwagi ogólne, zasadnicze. Zjawiają się jednak żądania, które dowodzą albo zupełnej nieznajomości programu albo lekceważenia go. Autor jednej odpowiedzi żąda np. w czytance łacińskiej opowieści: mitologicznych, jak gdyby nie czytał na str. 94 programu, że ustępy łacińskie mają być osnute na tle życia Rzymian i Greków i mają zaznaczać z wielkimi wydarzeniami z dziejów Rzymu. Tenże sam recenzent radzi wbrew programowi przenieść *consecutio temporum* do klasy III. Ale w większości wypadków życzenia i uwagi są realne. Najpierw będąc konsekwencją stanowiska zajętego w odpowiedziach poprzednich domagają się usunięcia ustępów za trudnych, a w konsekwencji przekonania, że podręcznik w drugiej części jest za szczupły, radzą go rozszerzyć tekstami z *Neposa* lub *Cezara*. Energicznie domagają się ściślej-szego związku ustępów polskich z łacińskimi, a usunięcia tych, które wcale się nie łączą z łaciną.

Ponadto ogólnym życzeniem jest, aby znikły preparacje, jako zbyt ułatwiające pracę szkolną, a uniemożliwiające wprowadzenie w użycie właściwego słowniczka. Częste jest też żądanie zaopatrzenia wypisów w mapy i plany; życzenie, aby czytanke, która jest raczej za obszerną, rozszerzyć jeszcze o ustępy przeznaczone do powtórki materiału, jest trudne do spełnienia. Życzeniem także jest nauczycieli, aby teksty łacińskie zaopatrzyć w sentencje w toku ustępów lub na końcu.

Jak w roku ubiegłym tak i obecnie stwierdzić można, że an-

kieta była potrzebna i że spełniła swoje zadanie. Doszedłszy do rąk nauczycieli w czas, mogła pobudzić do zastanowienia i przemyślenia tego, co miało być materiałem czy formą pracy, aby pod koniec roku dojrzeć mogło niejedno owocem dobrych wyników, a zarazem ujęte w odpowiedzi mogło nam dać poznać rzeczywistość szkolną.

W świetle ankiety okazuje się, że są jeszcze problemy, które wymagają dalszego jeszcze rozważania i dyskusji. Do nich należą sprawa utrwalenia morfologii, systematyzowanie składni, sprawa niejednakowego traktowania lektury czytanki i wypisów i problem starej lekcji.

Miejmy nadzieję, że i te problemy, rozważane i przedyskutowane czy to na terenie Zespołu względnie Grup, czy to w formie artykułów w naszym organie, doprowadzą do wyświeatlenia sprawy, a tym samym do udoskonalenia naszej praktyki. A to będzie nagrodą dla tych nauczycieli, którzy mimo nawału pracy całorocznej, a jeszcze wzmożonej pod koniec roku szkolnego, poczuli się do obowiązku odpowiedzieć na ankietę i tym dołożyli cegiełkę do dzieła, jakim jest budowa naszego szkolnictwa.

FRANCISZEK SMOLKA

JESZCZE JEDNO OGNISKO KULTURY HELLENISTYCZNEJ: DURA-EUROPOS

(Odczyt wygłoszony na posiedzeniu lwowskiego Koła T-wa Filologicznego
5 listopada 1936.)¹⁾

Było to w roku 1920, gdy kapitan Murphy, głównodowodzący angielskich oddziałów w Sepoys, odkrył całkiem przypadkowo w płn.-zach. zakątku starożytnego miasta w pobliżu fortyfikacji, ruiny świątyni, ozdobione interesującymi freskami. Rychło ustalono, że te freski ozdabiały mury jakiejś świątyni, która w ostatnim okresie dziejów starożytnych była poświęcona czci 3 palmireńskich bóstw wojskowych: Bel, Aglibol i Yarhibol.

O tym odkryciu zameldował kapitan Murphy pani Gertrudzie Bell, kierownicze Instytutu Archeologicznego w Iraku, właśnie w chwili, gdy bawił tam sławny amerykański egiptolog, James Breasted. Miss Bell poprosiła go o udanie się do Dury i zbadanie fresków. Gdy Breasted przybył tu, natrafił na chwilę, gdy angielskie oddziały już opuszczały miasto, tak że miał on zaledwie jeden dzień na badania. Mimo to zdołał przez ten dzień porobić szkice i sfotografować freski, zdjąć plan świątyni, o ile to było możliwe bez kopania, sporządzić zarys miasta i jego fortyfikacji. Następnie Breasted miał na temat odkrycia odczyt we francuskiej Akademii Inskrypcji i to zgromadzenie zadecydowało bezzwłocznie przedsięwziąć odkopywania na miejscu, które w międzyczasie znalazło się w obrębie mandatu francuskiego. Belgijski archeolog, Franciszek Cumont, został zamianowany dyrektorem ekspedycji naukowej, której umożliwiono pracę w Durze na 2 lata. Jego robotnikami byli żołnierze francuskiej Legii cudzoziemskiej, wśród której było wielu Rosjan. Wiele interesujących przedmiotów wydobyto na światło dzienne, a rezultaty odkopywań opublikował Cumont w dwu obszernych tomach, które się ukazały w Paryżu 1926. Niestety ani francuska Akademia Inskrypcji ani rząd syryjski nie miały dość funduszy na kontynuowanie pracy.

Gdy już było wiadomym, że żadne nowe fundusze nie przypłyną ze źródeł francuskich i syryjskich na kontynuowanie odkopywań w Durze, spróbował Rostowcew w porozumieniu z Cumontem postarać się o potrzebne pieniądze w Ameryce. Dzięki gorącemu poparciu prof. Jamesa R. Angella, prezydenta uniwersytetu w Yale zdołał Rostowcew zebrać potrzebne kapitały i odtąd odkopywania w Durze były prowadzone przez członków tegoż uniwersytetu ze współudziałem franc. Akad. Inskrypcji.

Lubo Dura nie może się równać z Palmirą pod względem ważności, niemniej możemy całkiem słusznie oczekiwać tu obfitego materiału, który pozwoli rozwiązać problemy o bardzo wielkiej doniosłości.

Miasto to było zajęte przez około sześć wieków, tj. od roku mniej wię-

¹⁾ Por. M. Rostowcew: *Caravan Cities*, Oxford 1932, oraz wydawnictwo: *Excavations at Dura-Europos* (dotąd 5 tomów).

cej 280 a. C. do 256 p. C., stopniowo przez Macedończyków, Partów i Rzymian. Zostało zburzone i opuszczone w połowie III w. p. C.

Ważną dla historyka rzeczą jest pozyskać informacje o cywilizacji, historii i konstytucji Partów. Warunki życia Partów są dotąd jeszcze nieznane, lubo to możemy już ustalić niewątpliwie, że były one ogromnie różniczkowane: inne w Indiach, inne w Persji, a jeszcze inne w Mezopotamii. Dura, która była miastem Partów przez blisko 3 wieki, nie może dać nam klucza do rozwiązania tych wszystkich problemów, ale umożliwiła nam sformułowanie ich i w przyszłości pomoże nam niewątpliwie rozwiązać przynajmniej niektóre z nich.

Podczas gdy okresy: macedoński i partyjski w Mezopotamii są wciąż okryte mgłą tajemnicy, to okres rzymski, jeżeli już nie w Mezopotamii, to przynajmniej w Syrii jest elementem bardziej dotykającym. A jednak właśnie tu widzimy, iż nasza znajomość jest niekompletna i możemy tu zapytać, czy dość zrobiono, by ta nasza znajomość spotęgowała się. Wpływ Rzymu jest oczywisty w Syrii, ale czy był on równie silny nad Eufratem?

Odkopywania Cumonta pozwoliły nam sformułować te problemy, a także pozwoliły mieć nadzieję, że z pomocą losu i systematycznych studiów Dura przysporzy nam wiele cennego materiału dla studiów nad wymienionymi zagadnieniami.

Bez wątpienia odkopywania Cumonta wykazały, że Dura nie dostarczy nam prawdopodobnie pierwszorzędných dzieł w dziedzinie architektury, rzeźby czy malarstwa, ani nie da nam mnóstwa złota i srebra w postaci biżuterii ani płyt złotych i srebrnych, ani nawet dokumentów o wybitnej politycznej doniosłości. I nie ma się czemu dziwić. Wszak Dura nie była nigdy miastem wielkim ni bogatym ani nie była ważnym ośrodkiem życia politycznego; była małym miastem prowincjonalnym na granicy dwóch cywilizacji: greckiej i partyjskiej. Piaski pustyni zachowały nie tylko to, co ziemia zachowuje normalnie w innych miastach starożytnych, tzn. kamienie, metale, wyroby gliniane, ale także drzewo, tkaniny, skórę i papier a między innymi rzeczami także teksty na pergaminie i papirusie.

Przekonaliśmy się na Egipcie, jak cennymi są takie resztki a specjalnie teksty papirusowe, bo one to sprawiły, że tego kraju przeszłość poznaliśmy lepiej aniżeli jakiegokolwiek innej części świata starożytnego. Losy Seleucji, Dury i Palmiry, trzech miast karawanowych, znamiennych swą hellenistyczną i rzymską kulturą, są bardzo różne; ich topografia i pomniki właśnie obecnie stopniowo się wyjaśniają. I tak Seleucja wyrosła jako kombinacja miasta karawanowego i wielkiego portu rzeczno-górnego; Dura skombinowała się jako stacja handlu karawanowego i fort graniczny, podczas gdy Palmira wyróżnia się jako największe centrum karawanowe rzymskie w pustyni syryjskiej.

Co się tyczy Dury i Palmiry, zebrano już wiele materiału pożytecznego, ponieważ w Durze przystąpiono w roku 1926 do odkopywań systematycznych, podczas gdy Palmira stała się świeżo przedmiotem więcej lub mniej systematycznych badań, rozpoczętych przez prywatną ekspedycję duńską. Fortece dla ochrony drogi karawanowej nad Eufratem musiały leżeć nad brzegami tej rzeki od czasów najdawniejszych, Dura zaś musiała być jedną z nich; jej nazwa, wspólna wielu aryjskim miastom fortecznym, wzięta jest od wyrazu asyryjskiego: dūru, co oznacza fort albo miasto.

Nasza pierwsza wiadomość o Durze sięga wstecz do roku 280 a. C., kiedy to Nikanor, generał Seleukosa, zbudował fort oraz kolonię żołnierzy macedońskich tamże i nadał jej macedońską nazwę „Europos“.

Gdy się zastanowimy nad powodem, który to sprawił, staje się rzeczą oczywistą, iż Dura-Europos nie mogła stać sama jedna nad brzegami Eufratu; musiała ona być jedną z łańcucha macedońskich kolonii fortecznych, wzniesionych zarówno w celu ochrony drogi nad Eufratem jak i punktów, przy których rzekę można było najłatwiej przekroczyć. Ta droga była niesłychanie ważna dla Seleukidów, jako władców Iranu z jednej a Azji Mniejszej z drugiej strony. Stąd to Seleukidowie naturalnie starali się nie tylko o to, by droga ta była zupełnie bezpieczna i wolna od napadu nomadów, ale i o to, by ją zhellenizować i najeżyć greckimi fortami oraz koloniami. Tą drogą założono Durę i z tej przyczyny założyciel jej załudnił ją żołnierzami, którzy byli równocześnie bogatymi właścicielami gruntów.

Dura więc zrazu nie była niczym więcej jak tylko fortecą i rolniczą osadą, przez którą przechodzące karawany zatrzymywały się króciutko w obrębie murów miasta.

Taki był stan rzeczy w wieku III i z początkiem wieku II a. C., kiedy to Seleukidowie byli potężni i gdy stale kontrolowali Mezopotamię i Iran. Odebranie Ptolemeuszom Fenicji i Palestyny przez Antiocha III musiało przynieść pewne zmiany. Ważniejsze zmiany zaszły wraz ze zmianą sytuacji na Wschodzie, w Mezopotamii i Iranie a w szczególności ze zmartwychwstaniem Iranu oraz tworzeniem się i gwałtownym rozwojem monarchii partyjskiej. Ale tu znów nasze wiadomości są niekompletne i jednostronne, ponieważ wszystkie nasze informacje czerpiemy naprzód z greckich a następnie rzymskich — a więc wrogich — źródeł.

Grecy i Rzymianie patrzyli na Partów jak na barbarzyńców, lekko powleczonej pokostem kultury greckiej. Partyjskie tradycje historyczne zostały tylko okolicznościowo wyzyskane przez Pompeiusa Trogusa, który wspomina o nich w związku z zamiarami i osobistością Mityrdatesa W. Podobnie archeologia zupełnie zapomniiała rzucić wiele światła na Partów jakby na przekór wielu ruinom pałaców i fortec, które istnieją dotąd.

Wszelako niedawno temu zainteresowano się więcej Partami i ich następami Sasanidami w następstwie zwrócenia uwagi na partyjską warstwę ruin i stąd pomnożyły się informacje archeologiczne o nich. Dzięki temu uczony Andrae pracuje w Ashur, starannie odkopując warowny pałac Partów. Naukowa ekspedycja uniwersytecka w Michigan kopie w ruinach Seleucji i starannie rejestruje swoje odkrycia z epoki partyjskiej. Na obszarze Iranu okolicznościowe odkrycia Sir Aurelego Steina, Sarrego i Herzfelda rzucają od czasu do czasu nieco światła na partyjską epokę dziejów Iranu. Ale to dopiero początki tak, że państwo Partów jest dla nas ciągle jeszcze zagadką. Niemniej muszą być brane w rachubę fakty, bo niemożliwą jest rzeczą eliminować Partów z dziejów świata starożytnego. Historycy greccy i rzymscy a specjalnie Tacyt i Cassius Dio, przedstawiają Partów tendencyjnie jako państwo słabe, nękane wewnętrznymi sporami, załudnione przez barbarzyńców, wrogów kultury helleńskiej i rządzone przez niekulturalnych królów, okrutnych, słabych i bojaźliwych.

W III w. a. C. widzimy, że Partowie byli w stanie zjednoczyć obszar

Iranu i częściowo zrekonstruować państwo perskie. Widzimy, że żaden ze zdolnych królów, potomków Seleukosa, nie miał powodzenia w walkach z Partami; przeciwnie: Partowie stale rozszerzają swoje obszary; część Indii wpadła w ich ręce, wszystkie obszary irańskie inklinują ku nim; Partowie stale wyciągają ramię ku zachodowi, a w II połowie II w. a. C. cała Mezopotamia jest w ich posiadaniu.

Można by tu operować argumentem, że stało się to dlatego, iż Seleukidowie byli słabi i zajęci gdzie indziej; ale tu trzeba przypomnieć, że Rzymianie pod wodzą Pompejusza, Krassusa czy Antoniusza nigdy nie zdołali podbić Partów mimo wielkiej waleczności wodzów.

I tu wysuwa Rostowcew niezmiernie interesującą koncepcję: Skoro Partowie — powiada on — mogli stawiać tak skuteczny opór, musieli chyba być potęgą kulturalną o strukturze silnej lubo zmiennej oraz o specjalnie twórczej kulturze własnej, której jednak rysów nie znamy. Stąd to studiowanie systematyczne ich ruin jest rzeczą pierwszorzędnej wagi. Z końcem wieku III i z początkiem II a. C. Partowie rozszerzali się dalej ku zachodowi. Mezopotamia dostawała się w ręce Partów część za częścią. Około lat: 140—130 a. C. dolna Mezopotamia już należała do Partów i była w ich posiadaniu przez szereg wieków. Jakiś czas z końcem II lub z początkiem I w. a. C. Dura była częścią królestwa Partów a zarazem siedzibą silnego garnizonu.

Późniejsze lata II wieku i początkowe wieku III nie były szczęśliwym okresem dla Dury. Bieg wypadków był wciąż niepewny, a wojny z Syrią prawie nie ustawały; Partowie gorączkowo pragnęli podbić Syrię, ale hellenizm stawał nieugięty opór atakom.

Hellenizm na pewno nie byłby się oparł atakom Iranu, gdyby Rzym, spadkobierca tradycji Seleukidów i potężny obrońca helleńskiej kultury w Syrii, nie był mu pospieszyl z pomocą. Pierwszym krokiem Rzymian było: zniszczyć królestwo Mitrydata nad Morzem Czarnym i położyć kres irańskiej ekspansji w Azji Mniejszej. Przy przyłączaniu Syrii celem Pompejusza było: wznieść tamę przeciwko fali Iranu, która próbowała ten kraj zatopić. Rezultatem tej decyzji były długie i okrutne wojny, z którymi łączą się nazwiska Krassusa i Antoniusza. Klęska i śmierć Krassusa a następnie niepowodzenia Antoniusza stwierdziły jasno, że w okolicach nad Eufratem nie można niczego zdziałać siłą, a Rzymianie przyszli tu po to, by po prostu stwierdzić, że podbój Partów był zanadto kosztownym i skomplikowanym przedsięwzięciem, żeby je państwo mogło wziąć pod rozwagę. Z drugiej strony Partowie musieli uznać, że Rzym nigdy nie odstąpiłby im Syrii. Faktycznie żadne państwo nie mogło liczyć na to, że zdobędzie trwałą kontrolę nad całą Syrią i Mezopotamią, a oba uznawały potrzebę pokoju nad Eufratem, gdzie ześrodkowały się handlowe interesy, żywotne dla obu. Stąd nieodzowną rzeczą stał się kompromis, który August dość jasno zrealizował. Stąd to dyplomaci zdołali dokonać tego, czego nie potrafili wodzowie. Oni dali bodziec do wznowienia handlu karawanowego przez Eufrat i powrócili do wiekowych stosunków, które stale trwały między Syrią a Iranem.

Co się działo w tym czasie z Durą?

Wiemy, że gdy Rzymianie zdobyli to miasto 164 p. C., Dura pozostała fortem partyjskim z silnym garnizonem, z partyjskim generał-gubernatorem na czele, który kontrolował życie miasta. W następstwie tego Dura, mimo że jej ludność była macedońska i mówiła w dalszym ciągu po grecku, stawała się coraz bardziej irańska. Równocześnie mieszkańcy Dury zaczęli się semityzować, ponieważ większość kobiet była pochodzenia semickiego.

Jednakże kultura miasta pozostała grecką ze słabą domieszką irańską a nie grecko-semicką.

Okres rządów Partów był dla Dury okresem największej pomyślności. Pierwotnie była Dura przypuszczalnie czymś więcej aniżeli seleukidzkim a później partyjskim fortem granicznym, fakt, na którego karb należy kłaść jej rysy wojskowe, jej wielkie mury i jej cytadelę. Z chwilą założenia Palmiry Dura z prostego fortu zaczęła się przeradzać w punkt odjazdu głównej ruty karawanowej od Eufratu do Palmiry. Rzut oka na mapę wskazuje, że Dura jest najbliższym punktem skrzyżowania nad Eufratem, a jeżeli ponadto była ona — jak mamy powód przypuszczać — najbardziej na północ wysuniętym fortem nad Eufratem, będącym własnością Partów, przeto było rzeczą naturalną, że Partowie wysyłali drogą na Durę większość karawan z Palmiry, przeznaczonych dla Mezopotamii i Iranu, a następnie przyjmowali u siebie karawany, wracające do Palmiry.

Garnizon w Durze był odpowiedzialny za bezpieczeństwo dróg, prowadzących na zachód, południe i wschód poprzez Eufrat i już sam ten fakt wystarczał, by skłonić kupców karawanowych do przejazdu przez Durę a nawet do zatrzymywania się w niej przez czas dłuższy lub krótszy. W następstwie tego wzrastały bogactwa Dury.

Badanie jej ruin wykazuje, że w I w. p. C. Dura musiała być miastem wielkim i bogatym. Jej wszystkie najlepsze budynki religijne pochodzą z tego czasu. Dobrze znanym jest fakt, że mądra polityka pokojowa na Bliskim Wschodzie, którą przyjęli August i jego następcy, zmieniła się z początkiem II w. p. C. Ważną jest rzeczą podkreślić dobitnie fakt, że Trajan był tym, który świadomie obalił Augusta politykę kompromisów i zgody na Bliskim Wschodzie i zawrócił od dyplomacji do strategii, do wojen podbojowych w miejsce negocjacji i traktatów. W tym względzie Trajan poszedł za przykładem Cezara i Antoniusza, ponieważ, podobnie jak tamci, był prawdopodobnie przekonany o możliwości podbicia Partów.

Trajan potrafił czasowo oderwać Mezopotamię od Partów i przekształcić ją w prowincję rzymską. Jedną z jego armii zajęła na pewno Durę-Europos, bo jeden z legionów zbudował łuk triumfalny na drodze karawanowej blisko Dury. Ruiny tego łuku zostały odkopane i zbadane przez ekspedycję naukową uniwersytetu w Yale. Fragmenty małej inskrypcji łacińskiej mówią nam, że łuk ten zbudowano na cześć Trajana. Nic dobitniej, jak to, nie może zaznaczyć wojskowej ważności Dury.

Atoli Mezopotamia nie pozostała długo prowincją rzymską, ponieważ wybuchały ciągle powstania zarówno tam jak i w cesarstwie, które przeszkadzały Trajanowi w rzeczywistym podboju Partów. Lecz Trajan niebawem umarł, a jego następca, Hadrian, powrócił do Augustowej polityki na Bliskim Wschodzie. W rezultacie tego przede wszystkim Mezopotamia a następnie Dura zostały zwrócone Partom.

Pierwsza wojna rzymska przeciw Partom od czasów śmierci Trajana została poprowadzona przez Luciusa Verusa, brata Marka Aurelego i zawdzięczała swój pełny sukces zdolnościom Avidiusa Cassiusa, późniejszego pretendenta do tronu rzymskiego. Wojna doprowadziła do podboju północnej Mezopotamii, a z nią padła i Dura.

W roku 165 p. C. Dura przestała być twierdzą partyjską, opanował ją silny garnizon rzymski. Ale lubo państwo Partów było w drgawkach śmiertelnych, ani Severus ani jego dynastia nie potrafili go podbić definitywnie. Sprawy weszły w stan taki, że Rzym zatrzymał jedynie północną Mezopotamię. Mimo wszelkie wysiłki nie potrafili podbić Mezopotamii południowej, a po śmierci Septimiusa Sewera polityka ta spotkała się z całym szeregiem niepowodzeń. Jego następcą, Caracalla, został zabity przez własnych żołnierzy podczas wojny z Partami, a Aleksander Sewerus z biedą uszedł z życiem przed pierwszym królem z dynastii Sassanidów: Ardashirem.

W okresie wiecznie wznawianych wojen Dura stale zyskiwała na ważności jako rzymski ośrodek wojskowy, tracąc równocześnie swoje znaczenie jako miasto karawanowe.

Odkrycia wykazały, że Dura, która otrzymała silny garnizon bezpośrednio po podboju, tj. 165 p. C., zaczęła się stawać ważnym punktem skupiającym dla wojsk rzymskich przy wyprawach przeciw Partom. Bo też była ona bez wątpienia najsilniejszą twierdzą na południowej granicy rzymskiej Mezopotamii i leży na zwykłej drodze pochodu rzymskich armii w dół Eufratu ku Ktezyfontowi, stolicy Partów.

Liczne wojny, anarchia i niepokoje zagroziły Rzymowi na wschodzie utratą nie tylko Mezopotamii ale i Syrii. Nowa potęga Sassanidów w Persji była silniejsza i bardziej żywotna aniżeli partyjska monarchia Arsakidów; stąd ataki na cesarstwo rzymskie zaczęły się stawać coraz częstsze i energiczniejsze. Wielkie podniecenie zapanowało w Durze, gdy rozpoczęły się perskie inwazje, kierowane przez Ardashira, pierwszego króla perskiego z dynastii Sassanidów oraz jego następcy Shapura. W Durze zakotłowało wtedy. Nigdy przedtem nie została ona zagrożona podbojem przez takich nieprzyjaciół. Teraz miała ona odegrać rolę punktu wypadowego dla wypraw o charakterze agresywnym. To jest powód, dla którego stare fortyfikacje Dury, odziedziczone po Partach, a zniszczone przez trzęsienie ziemi w r. 160 p. C., lubo utrzymane i nieco odnowione, nigdy nie zostały odbudowane ani zmodernizowane.

Niebezpieczeństwo perskie zbudziło rzymski garnizon w Durze z apatii. Dokonano wielkich wysiłków przy odbudowywaniu fortyfikacji jak tylko można było najrychlej w ciągu lat 238—250.

Nieco później aniżeli w połowie III w. nastąpił nowy potężny atak perski, prowadzony przez króla Szapura. Ten ostatni zajął całą Syrię i posunął się naprzód tak daleko jak Antioch. Podczas tej inwazji padła Dura i została chwilowo zajęta przez Persów.

Cesarz Walerian zorganizował kampanię w celu oswobodzenia Bliższego Wschodu, a gdy ta zakończyła się katastrofalnie jego wzięciem do niewoli w roku 260 pod Edessą, wówczas niekoronowany król Palmiry: Odenath rozpoczął jako sprzymierzeniec cesarstwa rzymskiego wojnę prze-

ciw Persom. Zwycięstwa mogły skusić Odenatha w tym kierunku, by się uważać za następcę Arsakidów. Szczęśliwe czasy Dury w okresie krótkiego powodzenia Palmiry są ciemne. Nie wiemy, jak długo Persowie byli w posiadaniu miasta, które całkowicie spłądowali a częściowo zburzyli. Nie wiemy również, czy Odenath podczas swego zwycięskiego pochodu w dół Eufratu zajął miasto i odbudował niektóre pomniki. Świątynię bóstw palmireńskich oraz kilka zabytków przy głównej bramie odbudowano na pewno po czasach Aleksandra Sewera. Z drugiej strony nie odkryto w Durze żadnych monet ani żadnej inskrypcji po roku 256 p. C. Ta restauracja i reokupacja trwały oczywiście niezbyt długo. Po zwycięstwie Aureliana nad Zenobią i po stłumieniu przez tegoż cesarza rewolty w Palmirze żołnierze rzymscy już nie zajęli Dury. Pozostała jako *res nullius* między państwem rzymskim a perskim.

Odkrycia dokonane w Durze dają nam tak określone wyobrażenie o swoistym, różnorodnym i skomplikowanym życiu twierdzy partyjskiej, że dziś możemy je jasno widzieć z jej garnizonem umieszczonym wysoko na stoku cytadeli, z jej komendantem rezydującym w pałacu fortecznym niby w orlim gnieździe położonym między Eufratem a drogą karawanową. Naprzeciw zaś, na szczycie reduty żyli sobie prawdopodobnie: gubernator cywilny i jego sztab w wielkim i pięknym pałacu. Setki suplikantów przychodziły doń, a ten wysłuchiwał ich prośb, siedząc na wielkim dziedzińcu u bram swej rezydencji. W czasach pokojowych gubernatorowie partyjscy spędzali czas podobnie jak ich dzisiejsi następcy, uczując w pałacu, urządzając wyścigi przez pustynię na starannie utrzymanych koniach, polując na lwy, dziki, sarny, gazy, zające i inną zwierzynę.

Wyżsi dostojnicy rzadko odwiedzali miasto, a mieszkańcy Dury rzadko chyba mieli sposobność oglądania króla. Wszelako Partowie z Dury różnili się mało od swoich rządców dzieląc z nimi tę samą dolę i poświęcając swoje życie tym samym przyjemnościom i zajęciom.

Ich sąsiedzi w mieście byli członkami starej grecko-macedońskiej kolonii, którzy zachowali swoje pierwotne nazwiska, wiele ze swoich starych tradycji, swój własny język i prawny kodeks. Niegdyś byli oni właścicielami dóbr, a teraz stali się kupcami. Handel karawanowy wzbogacił ich. Abstrahując od języka, którym mówili, przestawali być Grekami, a stawali się typowymi Lewantyńczykami. Ich żony były Semitkami, dzieci napół-Semitami, ich bóstwa jedne były pochodzenia partyjskiego, inne wschodniego, kilku było semickich bogów z północy, kilku arabskich bogów z południa, wreszcie inne — irańskie. Nadawali im wprawdzie imiona greckie, ale zaniedbali zrobić ich Grekami.

Nie wiemy nic, czy dużo przyznano im w dziedzinie samorządu. Jest rzecz prawdopodobną, że, podobnie jak inne macedońskie kolonie królestwa Partów, np. Seleucja nad Eulajosem (starożytna elamicka Suza), zatrzymały one pewną dozę samorządu z własną konstytucją, własnymi urzędnikami, własnym senatem. Bez wątpienia były one ściśle ograniczone do zajmowania się własnymi drobnymi sprawami lokalnymi i to pod czujnym okiem wojskowego gubernatora partyjskiego.

Macedończycy żyli w dobrobycie, zapominając całkiem o swej ojczy-

źnie i stawali się lojalnymi poddanymi filhelleńskiego króla Partów, którego władzę woleli od władzy sąsiadów zachodnich: Rzymian.

Taką była Dura Partów.

Teraz musimy zbadać, za jakie innowacje w mieście są odpowiedzialni Rzymianie, bo gdziekolwiek pograży się łopata, wychodzą na jaw ślady tych nowych władców. Już wyżej powiedziano, że w epoce rzymskiej głównym zadaniem Dury było staranie się o pomieszczenie dla rzymskiego garnizonu, jako jednej z baz wojskowych podczas licznych wojen z Partami. Stąd pierwszą troską było, żeby Rzymianie mogli się w Durze zainstalować wygodnie i trwale. Tym się więc tłumaczy, że Rzymianie stopniowo przekształcali większą część płn.-zach. połowy miasta na obóz wojskowy.

Naturalnym przypuszczeniem byłoby szukać tego czworoboku dla ćwiczeń wojskowych w sąsiedztwie świątyni, tj. na wschód w kierunku fortyfikacji. Wszelako takie umieszczenie nie bardzo da się pogodzić z topograficznym planem tej części miasta. Sercem tego rzymskiego obozu wojskowego było praetorium. Jest to piękny budynek, typowy dla obozów rzymskich. Ślady takich budynków zostały odkopane wzdłuż granic wojskowych rzymskiego cesarstwa.

Monumentalne wejście z 4 bramami, regularne tetrapylon prowadzi do dziedzińca praetorium. Dziedziniec jest otoczony 3 rzędami kolumn. Wschodni portyk otwiera wstęp do szeregu sal. Z dziedzińca prowadzi monumentalna sklepiona droga do wysokiego przedsionka. Ponad drzwiami tej bramy znajdował się długi napis łaciński, który mówi o jej zbudowaniu w czasach Karakalli w roku 211 p. C. Po obu stronach przedsionka są terasy ze schodami prowadzącymi do góry. Stąd przemawiali oficerowie do żołnierzy, tu zasiadali jako sędziowie, tu wedle wszelkiego prawdopodobieństwa generałowie udzielali posłuchań zagranicznym posłom. Naprzeciw głównego wejścia jest piękna duża sala.

Centralna sala przedsionka była bez wątpienia świątynią w praetorium, gdzie oddawano cześć bogom wojskowym, cesarzom i sztandarom. Dwie sale na prawo i lewo od tej świątyni mogły należeć do wyższych oficerów, podczas gdy 2 sale w rogach budynku były biurami wojskowej administracji. W jednej z nich odkryto ciekawy napis malowany o wielkich literach, zawierający sakralną formułę: S. P. Q. R.

W budynku odkryto wiele rzeźbionych, malowanych i wydrapanych napisów, które wskazują, że niejeden legion maszerował przez Durę w swej drodze do królestwa Partów i że wiele oddziałów po kolei stało tu garnizonem. Przyszłość okaże, jak kwaterowali rzymscy żołnierze garnizonu: czy w specjalnych barakach czy w domach prywatnych. Wszelako wiemy dołądnie, że jedną z pierwszych rzeczy, którą rząd zrobił dla żołnierzy, było zbudowanie łazienek. Jedną z nich odkryto niedaleko praetorium, drugą w pobliżu głównej bramy, trzeciej miejsce określił Hopkins. Jeżeli się weźmie pod uwagę obwód, w jakim je wybudowano, to były one — zdaje się — bardzo zbytkowne, bo zostały zaopatrzone we wszelkie ostatnie rzymskie innowacje, w wodę gorącą i zimną, w centralne ogrzewanie z posadzkami opartymi na pilastrach, a ściany zaopatrzone w rury gliniane, przez które krążyło gorące powietrze. Sala do rozbierania się,

która przypuszczalnie służyła też jako wojskowa sala klubowa, była ozdobiona freskami. Jeszcze bardziej niezwykłym jest sposób, w jaki sobie dawali radę z konieczną dostawą opału. Do ogrzewania wody używano oczywiście drzewa, bo zachowały się całe zwały popiołu tuż przy budynku i stąd możemy wnosić o wielkich ilościach drzewa, którego używano także na cele budowania.

Głównym obowiązkiem rzymskiego garnizonu była ochrona dróg karawanowych oraz dróg strategicznych prowadzących przez Durę. Główny punkt w systemie fortyfikacyj dla ochrony drogi eufratowej był przypuszczalnie w obrębie i dokoła na pół zrujnowanej cytadeli, podczas gdy dla ochrony drogi palmireńskiej znajdował się na pewno przy głównej bramie. Gdy cesarz Julian przeciągał obok Dury po nieudanej kampanii przeciw Persom, na próżno marzył o odzyskaniu panowania rzymskiego nad Eufratem; Dura było już wtedy ruiną, a w tę szczęśliwą ongiś osadę zaczęła się wdzierać pustynia.

OCENY I SPRAWOZDANIA

G. Przychocki, *Il contributo della Polonia liberata agli studi riguardanti Roma antica e la civiltà Latina* (Gli studi Romani nel mondo, vol. II [1935] str. 193—221).

W maju r. 1934 wygłosił Prof. Przychocki z ramienia Polskiej Akademii Umiejętności odczyt w „Istituto di studi Romani” w Rzymie i odczyt ten p. t. „Il contributo della Polonia liberata agli studi riguardanti Roma antica e la civiltà Latina” wydany później w II t. „Gli studi romani nel mondo” jest treścią rozprawy, którą tu omawiamy. Autor postanowił zobrazować twórczość filologów polskich na polu badań nad filologią łacińską we wszystkich jej dziedzinach. Zadanie nie było łatwe, gdyż zarówno w swym odczycie, jak i w drukowanej rozprawie musiał autor być bardzo zwięzłym i nie mógł na scharakteryzowanie każdej pozycji poświęcić tyle czasu i miejsca, ile by chciał: miał przecież do omówienia tyle tak różnych pozycji, gdyż jego sprawozdanie obejmowało piętnastolecie pracy filologów polskich (1918—1933), pracy, która mimo licznych, a tak dobrze nam filologom znanych trudności, była jednak bardzo bujna i bardzo różnorodna.

Jak więc uporał się Prof. Przychocki z tymi trudnościami? Jego rozprawa zaczyna się od wstępu, w którym autor nawiązuje do tradycji przeszłości, do owych czasów, kiedy „Polonia apud Italos scholastica” była bardzo liczna i mówi o dzisiejszych formach współpracy między nauką polską a włoską. Wspomina dalej o ogniskach ruchu naukowego w Polsce, a więc o Polskiej Akademii Umiejętności, o jej współpracy z innymi instytucjami naukowymi i o uniwersytetach, które z natury rzeczy skupiają wokół siebie ruch naukowy. Nie pomija też autor założonego w r. 1931 przez Prof. Zielińskiego „Societas linguae Latinae usui internationali adaptandae” i widzi w tym nawrót do świętych tradycji przeszłości, kiedy to cyverońska łacina, jaką niegdyś mówili Polacy, budziła podziw u obcych.

Te wywody autora można uważać za wstęp do właściwego tematu. Autor podzielił go sobie na pewne części według następujących działów: 1) Terytorium państwa rzymskiego (str. 194—195), 2) Historia rzymska (str. 196—198), 3) Ustrój (str. 198—199), 4) Religiozologia (str. 199—200), 5) Sztuka (str. 200—203), 6) Literatura (str. 203—217), 7) Język (str. 217—219). Celowo pominął autor jeden dział, t. zn. studia nad prawem rzymskim odwołując się do odpowiedniego referatu Prof. Kutrzeby (por. str. 198).

W części pierwszej poświęconej, jak zaznaczyłem, pracom dotyczącym terytorium państwa rzymskiego, wspomina autor prace Bieńkowskiego, Piotrowicza, Gąsiorowskiego, Jamki i Gumowskiego, których autorowie zajmują się monetami, naczyniami, statuami itp. pochodzenia rzymskiego, znalezionymi na ziemiach polskich oraz drogami handlu rzymskiego, biegnącymi po terytorium dzisiejszego państwa polskiego. Jest tu też wzmianka o książce J. B. Daniewskiego „Swewowie Tacyta czyli Słowianie zachodni w czasach rzymskich“, Warszawa 1933. W części drugiej omawiającej badania Polaków nad historią rzymską powołuje się autor na prace takich badaczy, jak Piotrowicz, Markowski, K. Zakrzewski, Serejski, Wałek-Czernecki, Morawski, Popławski, Schnayder i Gumowski. Tak tu jak i gdzie indziej nie ogranicza się autor do podania nazwisk autorów i tytułów ich prac, lecz również omawia zwięźle, ale wyczerpująco tematy, jakie w nich poruszyli i rezultaty, do których doszli. Jeżeli chodzi o część trzecią, w której jest mowa o pracach nad ustrojem i organizacją państwa rzymskiego, to dominujące stanowisko zajmują tutaj prace Zmigrydera-Konopki; obok nich stoją też prace K. Zakrzewskiego i Piotrowicza. W zakresie religioлогии omawia autor przede wszystkim prace Prof. Zielińskiego i Popławskiego. W dziale piątym dochodzą do głosu prace z zakresu archeologii, których ilość jest dość duża. Na czele stoją rozprawy ś. p. Prof. Bieńkowskiego, uczonego, którego działalność naukowa sięga daleko wstecz poza rok 1918, Prof. Przychocki jednak stosownie do założenia swej pracy ogranicza się do wymienienia i omówienia tylko tych prac, które ukazały się od chwili wskrzeszenia niepodległego państwa polskiego. Ale nawet z tego okresu jest pokaźna ilość prac prof. Bieńkowskiego. Oprócz niego autor wymienia i omawia szczegółowo prace K. Michałowskiego, Gąsiorowskiego, Starczuka, Bulasa, Bulandy, Cybulskiego, Oki, Gostkowskiego, Jareckiego, Stygera i swoje własne. Przechodząc do działu szóstego obejmującego prace z zakresu historii literatury łacińskiej, zajmuje się Prof. Przychocki najpierw dziełami, które ogarniają całość historii literatury łacińskiej: należą tu oczywiście: „Historia literatury rzymskiej“ Morawskiego, której zakończenie przypada na okres omawiany przez Prof. Przychockiego, tegoż autora „Zarys historii literatury rzymskiej“ oraz Popławskiego „Literatura rzymska“ w I tomie „Wielkiej Literatury powszechnej“ (wyd. Trzaska, Ewert i Michalski). Potem przychodzi kolej na prace szczegółowe: autor podkreśla, że u nas poezja łacińska cieszy się wielką wziętością i że prace z tego zakresu są liczniejsze niż prace nad prozą. Trzyma się tu Prof. Przychocki następującej kolejności: prace dotyczące Lukrecjusza (Krokiewicza, Chodaczka, Popławskiego i Zielińskiego), Katulla (Śmiałka, Sajdaka, Hammera, Oki i Jusa), Horacego (Oki, Sinki, Smereki, Zielińskiego, Popławskiego, Pilcha, Schnaydera), Owidiusza i Propertcjusza (prace Oki, samego autora, Popławskiego i Krókowski), satyry rzymskiej (prace Krokiewicza i Seligi). Osobno omawia autor dramaty rzymskie: dział ten jest jedną z głównych domen pracy samego autora, tak że śmiało można powiedzieć zmieniając słowa pisarza rzymskiego: „in Gustavo Przychocki circaque eum comica et tragica studia sunt“. Prof. Przychocki wydał cały szereg prac z zakresu dramatu rzymskiego i to zarówno tragedii jak i komedii. Jeśli chodzi o komedie, to — pomijając prace mniejsze — syntezą badań autora jest obszerna i wyczerpująca monografia o Plaucie („Plau-

tus", Kraków 1925), z zakresu tragedii opublikował autor szereg prac i przyczynków, które są wstępem do wydania fragmentów tragików i historii tragedii rzymskiej, nad którą autor właśnie pracuje. Na polu dramatu wymienia Prof. Przychocki jeszcze prace Turyna, Krysiniełówny i Landmanówny. Prace dotyczące Wergilusza omawia autor oddzielnie i uznajemy całkowicie powody, dla których to uczynił. Na temat tego poety pojawiło się u nas wiele prac, których ilość wzrosła jeszcze w związku z obchodzonym w r. 1930 dwutysiącleciem urodzin wieszczki mantuańskiego. Autor wymienia przede wszystkim prace wchodzące w skład zbiorowych publikacji wergiliańskich, jak „Commentationes Vergilianae“, wydane przez Akademię Umiejętności, „Księgę Wergiliuszową“ wydaną przez Koło Filologiczne Słuch. Uniw. St. Batorego i „Eos“ z r. 1930 (r. 33). Ale nie pomija autor i innych prac wergiliańskich wydanych niezależnie od wspomnianych publikacji, jak np. Zielińskiego „Virgilio e la tragedia della maternità“ Milano 1931, „L'apoteosi d'Erice“ (Bolletino dell' Associazione per gli studi mediterranei 1931), Sinki „Nasz przyjaciel Maro“ Kraków 1930, J. Kowalskiego „De Didone Graeca et Latina“ Rozpr. Wydz. Filol. P. A. U. LXIII, 1 (1929), W. Ogrodzińskiego „P. Vergilius Maro“ Lwów 1933 i wiele innych.

Przy omawianiu prac dotyczących prozy rzymskiej trzyma się autor porządku chronologicznego zaczynając od Warrona a dochodząc do autorów III i IV w. po Chrystusie (prace Chodaczka, Popławskiego, Zielińskiego, samego autora, Seligi, Piotrowicza, Rappaporta, Maykowskiej, Hammera, Smerki, Turyna, Pilcha, Sinki, Witkowskiego, Kowalskiego, Morawskiego i Se-rejskiego). Osobną podgrupę stanowią prace Elzenberga i Prof. Zielińskiego nad filozofią rzymską.

Dział studiów nad językiem łacińskim jest reprezentowany głównie przez prace Otrębskiego i Safarewicza, oprócz tego wymienia autor rozprawy Jareckiego i Busego. Do tej grupy dołączył też autor przegląd prac dotyczących studiów językowych w starożytności (prace Jareckiego i Strzeleckiego) i życia pośmiertnego antyku. Tego ostatniego tematu celowo nie rozwinął autor szerzej wychodząc ze słusznego założenia, że trzeba by na to poświęcić specjalny referat, jako że większość filologów polskich zajmuje się również wpływem literatur klasycznych na literatury nowożytne, a zwłaszcza polską. Ograniczył się więc tylko do podania dwóch przykładów ilustrujących żywotność literatury łacińskiej w dawnej Polsce: jednym jest słynne wyrażenie z „Pana Tadeusza“ „mój przyjaciel Maro“ będące dowodem popularności poezji wergiliuszowych w Polsce, drugim chęć anektowania Owidiusza do grona poetów polskich i lokalizowania grobu tego poety w Polsce, którą to kwestię sam autor metodycznie zbadał i przedstawił w rozprawie „Grób Owidiusza w Polsce“ (Prace Tow. Nauk. Warsz. Wydz. I Nr. 8, Warszawa 1920).

Tak przedstawia się układ i treść pracy Prof. Przychockiego. Trzeba podkreślić, że właśnie takie a nie inne ugrupowanie materiału przez autora okazało się w skutkach bardzo dobrym: mamy wykład logiczny i przejrzysty, bardzo konsekwentnie przeprowadzony. A przy tym potrafił autor temat pozornie tak suchy przedstawić w sposób ciekawy i interesujący tak, że rzecz czyta się z prawdziwą przyjemnością. Jeszcze jeden szczegół zasługuje moim zdaniem na podkreślenie: chociaż materiał, jakim zajmował się

Prof. Przychocki w tej pracy, był bardzo obfity, zestawienia są bardzo dokładne: zostało omówione około 250 prac i 60 autorów. Naprawdę — trudno byłoby wymienić pracę łacynistyczną z okresu 1918—1933, której by autor nie uwzględnił.

A jak zostały scharakteryzowane omówione prace? Prof. Przychocki liczył się z tym, że jego rozprawa jest w pierwszym rzędzie przeznaczona dla zagranicy: nie wdawał się więc w krytykę tych prac poprzestając na obiektywnym podaniu treści danej rozprawy i podkreśleniu rezultatów, do jakich doszedł jej autor; czasem scharakteryzował jakąś pracę wyraźnie dodatnio, nigdy żadnej nie poniżył. Jak przed chwilą zaznaczyłem, rozprawa Prof. Przychockiego była pisana i przeznaczona głównie dla zagranicy i temu celowi w zupełności uczyniła zadość. Ale jest ona również bardzo wartościowa i dla nas Polaków: dzięki niej bowiem każdy — zwłaszcza z młodszej generacji filologicznej — może łatwo poinformować się, jakie tematy nasi uczeni omawiali, do jakich doszli rezultatów, a przede wszystkim pozwoli ustrzec się błędowi, polegającego na mimowolnym niecytowaniu właśnie prac polskich. Należało by tylko życzyć sobie, by ktoś (a może sam Prof. Przychocki, który ma wszak za sobą również szereg prac z zakresu hellenistyki) dał nam i obcym podobny obraz prac polskich na polu hellenistyki.

W. STRZELECKI

Ulrich Wilcken: *Urkunden der Ptolemäerzeit*. II. Band 1. Lieferung. Berlin und Leipzig 1935. Str. IV + 89.

Marzenie młodych lat sędziwego dziś papirologa ziszcza się. „Dies Werk, das ich einst in ahnungslosem Jugendmute unternommen habe“, dzieło życia, będące ostatnim wyrazem nowoczesnej krytyki tekstu, przyobleka się w realne kształty. Po okazałym (o 676 stronach) tomie I, który ujrzał światło dzienne w roku 1927, przysła kolej na tom II, którego zeszyt 1 właśnie zamierzamy omówić.

Z przedmowy wynika, że tom ten obejmie dokumenty z Tebaidy, pochodzące z dawniejszych odkryć, rozprószone w najrozmaitszych zbiorach. Ze względu na dzisiejsze opłakane stosunki wydawca możliwie skraca się w swoich komentarzach; wyjątek stanowi tzw. proces Hermiasa, gdzie i wstęp i komentarz są nieco obszerniejsze. Tom II obejmie poza kilku tekstami z III w. a. C. prawie same dokumenty z wieku II. Wśród tych ostatnich dadzą się wyróżnić 2 grupy: I. Akta choachitów (nr 160—190), akta pastorów Amenofisa (nr 191—193), akta paraschistów (nr 194—197); do tej więc grupy wejdą przede wszystkim dawne papirusy turyńskie, paryskie i leideńskie. Grupa II obejmie przekazy, pokwitowania i inne akty królewskiego banku w Tebach. Są to dawne papirusy z Luwru, które wydał Revillout, oraz wydane 1886 przez Wilckena „Aktenstücke aus der kgl. Bank zu Theben“. Zakończeniem tomu będą Miscellanea tj. kilka tekstów różnej natury.

W zeszycie 1, który na razie mamy przed sobą, na pierwszy plan wybija się wspaniałe odkrycie aktów choachitów, które, znalezione w pewnym grobowcu tebańskiej nekropoli, drogą kupna dostały się do muzeów w Turynie, Paryżu, Leiden, Londynie, Berlinie i Wiedniu.

Swoją editio princeps zawdzięczają te teksty papirologom tej miary

co Peyron, Brunet de Presle, Revillout, Letronne i Reuvens. Pojawienie się ich w tych czasach, w których się pojawiły, było zdarzeniem epokowym. Ale od tego czasu ileż się zmieniło, ileż olbrzymich kroków naprzód zrobiła nauka a w szczególności krytyka tekstów! Czyż się więc dziwić uczonemu tej miary, co Wilcken, że, chyląc czoła przed autorytetami owych czasów i nie nie ujmując ich zasługom, w interesie nauki i z obowiązku swego, jako uczonego, postawił sobie jako jedno z zadań swego pracowniczego żywota przyodziać te czcigodne pomniki przeszłości w nową szatę? Postanowił przeprowadzić w tej dziedzinie — jeżeli się tak można wyrazić — remont kapitalny. Propedeutykę w tym zakresie miał już za sobą, bo wiele z tych tekstów przeszło przez jego ręce w latach 80-tych ubiegłego stulecia. Zdawał sobie dobrze sprawę z tego, ile na rewizji lekcji i na krytycznym ustaleniu tekstu zyskuje cały szereg gałęzi wiedzy, od gramatyki w najszerszym znaczeniu zaczawszy. I faktycznie dał nam po prostu całkiem nową rzecz. Tym samym stworzył trwałą podstawę do badań w każdej dziedzinie, która się opiera na wydanych w nowej szacie tekstach.

Ale nie dość na tym. Zaatakował także tradycyjną interpretację całego szeregu miejsc i podważył niejedną — zdawało się — niewzruszoną dogmat. A uczynił to tak, jak potrafi zrobić tylko Wilcken. Jeszcze raz poddaje rewizji ustalone już — zdawałoby się — fakty i próbuje dojść do nowych wyników, a równocześnie stwarza bodźce do dalszych badań. I w iluż wypadkach jego wywody przekonywujące, pełne erudycji, oparte na rozległym czytaniu, jego sąd wytrawny, dokazujący tego, że nawet w sprawach, w których nie jest fachowcem, (wtedy wyraża swój sąd zawsze skromnie i z zastrzeżeniami), czytelnik daje się prowadzić na pasku jego wywodów z pełnym zaufaniem. Zgodnie ze swą taktyką nigdy nie cofa się przed tym, żeby się przysiąc do tego, że ongiś popełnił omyłkę.

Nie dziwnego, że z okazji gruntownej i wnikliwej rewizji tekstów poczynił w wielu miejscach wprost rewelacyjne odkrycia natury rzeczowej.

Ale co mnie tu rozwódzić się nad tymi zasługami, mnie, który nie jestem godzien rozwiązać rzemyska... Posłuchajmy, jakie w tej sprawie jest zdanie Francuza Jougueta, który w swym wydaniu ostraków greckich z Elefantyny¹⁾ pisze tak: „Leur interprétation n'offre plus aujourd'hui de problème bien compliqué. Sans doute en parlerions — nous autrement si les travaux d'Ulrich Wilcken n'avaient en ce domaine comme en tant d'autres apporté l'ordre et la clarté dans une masse de documents ar dus et rebutant“.

Na poparcie tego, cośmy powiedzieli wyżej, omówimy pokrótce papi-rusy, zawarte w tym zeszyście.

Nr 151. Skarga Areusa, skierowana do króla.

Jest to tzw. *ἔντευξις* czyli skarga, którą wylacza wobec króla niejaki Areus, będący wioślarzem floty królewskiej. Skarga skierowana jest przeciw niejakiemu Kefalonowi, który usiłował go w sposób gwałtowny pozbawić przydzielonej mu kwatery. W zakończeniu skargi, czyli w tzw. *petitum*, prosi Areus o przekazanie tej sprawy prawdopodobnie epistatesowi. (Tekst uszkodzony.) Co nam konkretnego przynosi ten papirus? I ten papirus

¹⁾ Por. Raccolta di scritti in onore di Ulrico Wilcken nell' occasione del suo LXX anno. (Aegyptus XIII, str. 443.)

stwierdza, że tzw. *σταθμός* czyli prawo do kwatery nie jest związane nie-
rozdzielnie ze stanowiskiem klerucha, bo ani słowem nie jest nigdzie wspo-
mniane, jakoby Areus był kleruchem. I Areus faktycznie nim nie był, bo
należy do załogi okrętowej, dla której o przydziale tzw. *κλήροι* nie słyszymy.
O ile tedy okręt nilowy gdzieś się zatrzymywał dłużej czy krócej, miał Areus
prawo do kwatery ale nie do działu gruntu.

W związku z uszkodzonym tytułem urzędnika, któremu sprawa ma
być oddana do rozpatrzenia, wysuwa Wilcken pytanie, czy rzeczywiście
należy w miejscu zdefektowanym wstawić wyraz: *ἐπιστάτην*? Bo skoro
miejscem zamieszkania Areusa jest właściwie okręt, to co by to był za
ἐπιστάτης? Może wśród zarządu marynarki był taki urzędnik, ale o tym
nie wiemy. Czy nie należałoby tu uzupełnić raczej: *ποροστάτην* tj. tytułem
urzędnika, który istniał w intendancji armii lądowej? Ale to na razie
hipoteza.

Nr 153—155 są interesującym przyczynkiem do starożytności sakralnych
z uwzględnieniem najnowszych badań. Są to 3 pokwitowania sprzedaży wy-
pisane na tabliczkach drewnianych z lat 255—254. Obiektami kupna są tu:
ἱθιοταφείων, godność profety i wreszcie należąca do tego *ἱθιοταφείων* połowa
tzw. *δωρεάτα γῆς*. Kupującymi są tzw. *ἱθιοβουκοί*. Podczas gdy do nich na-
leżało dotąd karmienie i opieka nad żyjącymi ibisami, świętymi ptakami
boga Thoth, to teraz wraz z objęciem profetii należy do nich troska o kult
zmarłych ibisów. Należytość uiszcza się w kasie królewskiej, bo król
jest tym, który te obiekty sprzedaje. Te tabliczki były ongiś pierwszymi
dowodami na to, że w epoce ptolemejskiej król sprzedawał pewne urzędy
kapłańskie. W międzyczasie nowe szczegóły przyniosły nam pap. Tebt. I
5, 6, 88 i Elef. 14. Jak to już wykazał Rostowcew w GGA. 1919 str. 817/18
były to urzędy kapłańskie przynoszące zyski, które król nadawał w drodze
sprzedaży licytacyjnej. W naszym wypadku chodzi o urząd, który dotąd
piastował niejaki Dorion, zalegał z opłatami wobec króla, skutkiem czego
jego urząd uległ konfiskacie a następnie sprzedaży, albo też może po jego
śmierci urząd automatycznie przeszedł w ręce króla. Uderza jednak fakt,
że Dorion, który jest określony jako *τοπαρχήσας*, a więc urzędnik państwo-
wy, posiadał profetię i *ἱθιοταφείων*, jakby wynikało z tekstu. To twierdzenie
odrzuca Otto w „Priester und Tempel“ I 249 A. 3 i daje wyjaśnienie, które
stoi w sprzeczności z brzmieniem tekstu. Możliwym jednak tu wyjaśnienie
inne, dla którego punktem wyjścia może być aorystyczna forma: *τοπαρχή-
σας*. Wtedy wyniknie, że Dorion nie jako aktywny urzędnik lecz
już jako człowiek prywatny nabył te 3 obiekty. Ale niezależnie od tego
dokument nasz jest ciekawym przyczynkiem do problemu wzajemnego prze-
nikania się ras w Egipcie, w szczególności egipcjanizowania się Greków.
Przecież to objaw niesłychanie charakterystyczny, że w czasach Fila-
delfa, kiedy to Grecy możliwie z daleka trzymają się od Egipcjan, Grek
nabywa godności egipskie. Dziś już jesteśmy w posiadaniu paraleli do tego
faktu w pap. Michig. Zen. 9 verso. „So sind — powiada Wilcken — die
hier beobachteten Einzelfälle interessante Symptome jener eben in dieser
Toleranz liegenden Schwäche der griechischen Kulturpolitik, die den Sieg
des Hellenismus hier in Aegypten ebenso wie in Asien verhindert hat, ja
schliesslich sogar zum Siege des Orientalismus geführt hat.“

Obecnie nieco więcej miejsca poświęcimy pierwszej z 3 wymienionych tabliczek tj. tabliczce pod l. 153. Tu mamy tekst dokumentu papirusowego przeniesiony na tabliczkę drewnianą jako duplikat dokumentu wygotowanego w 2 egzemplarzach. Stwierdzić trzeba, że tekst tej tabliczki nie jest skrótem tekstu wewnętrznego. Nad tym tekstem pracował Wilcken już w roku 1886/7.

Jak pojmować to *ιβιστομαίον*, o którym mowa w dokumencie? Czy nabywca jego miał być równocześnie *ιβιστάριος*? Tak pojmował rzecz Preisigke w pap. Strassb. II 91, gdzie określił ich jako „Ibismumienarbeiter“. Wniosek mylny. Oni kupili tylko ten cmentarzyk świętych ibisów, który był uważany za święte miejsce, niejako za appendix do świątyni Thotha. Wicę nabyli tylko cmentarz wraz z należną do tego profetią, z czym związane były pewne emolumenta.

Jak ostrożnym trzeba być przy określaniu czasu napisania papirusu w braku danych, wykazały papirusy pod l. 156 i 157. Jest to pokwitowanie na zapłacone zaległości podatkowe z roku 259 a. C. Owóż Reuvens i Leemans kładli czas powstania tego dokumentu na rok 56 a. C. Dziś nie ulega wątpliwości, że nr 156 jest to akt z III w. a. C. zarówno ze względu na pismo jak i treść. Chodzi tu o nadzwyczajną daninę wprowadzoną przez Filadelfa, tzw. *ἀπόμοιρα*²⁾. Istnienie zaległości i nieporządków w jej płaceniu tłumaczy Wilcken tym, że wykonanie tego rozporządzenia natrafiało w pierwszych latach na trudności i opór.

Ciekawe szczegóły dotyczą zachodzącego tu terminu technicznego: *δογμασθήs*. O znaczeniu jego poinformowały nas dopiero pap. z Hibeh. W swoich „Ostraka“ I 361 przypisywał mu Wilcken całkiem inną rolę, mianowicie przerachowywanie daniny *ἀπόμοιρα* z winnic, składanej zasadniczo w naturze, na pieniądze. Wtedy jeszcze nie znał Wilcken wywodów Reuvensa, który mu wyznaczył badanie sort pieniędzy (*essayeur de monnaie*) Ci *δογμασται* zostają w ścisłym związku z *τραπεζίται* z tą społeczną różnicą, że gdy ci ostatni są Grekami, tamci są z reguły Egipcjanami.

Nr 157. Sprawozdanie z robót pańszczyźnianych z roku 242/1 a. C.

Peyron w roku 1826 na podstawie pisma i ortografii kładł ten dokument na koniec epoki ptolemejskiej wzgl. na początek epoki rzymskiej a tak samo Letronne. Jeszcze Bouché-Leclercq 1906 mówi o tym papirusie „romaine ou fin de l'époque ptolémaïque“; na koniec epoki ptolemejskiej kładł go jeszcze w roku 1898 Viereck w Bursians Jahresber. 98, III, str. 172. Natomiast Wilcken już 1890 w swoich *Tafeln zur griech. Palaeographie* przypisał go wiekowi III a. C.

Revillout dał wprawdzie tekst ulepszony, ale za to w komentarzu uznał błędnie *ναύβια* jako wynagrodzenie za pracę. Wilcken już w „Ostraka“ I 259 wykazał, że jest to miara przestrzeni.

Co się tyczy treści, jest to meldunek jakiegoś urzędnika do ojkonoma *τοῦ Περὶ Θήβας τόπων* w sprawie wykonania prac kanałowych w 6 roku rządów Euergetesa I (?). Że były to prace pańszczyźniane a więc bez wynagrodzenia — to stwierdza choćby nasz tekst.

²⁾ Nie od rzeczy będzie nadmienić tu, że tą daniną zajmuje się także jedno z ostraków, nabyte przez Uniwersytet warsz. i opublikowane przez Jerzego Manteuffla.

Z w. 17 tego tekstu wynioskował Peyron, że Grecy znali już kreskę między licznikiem a mianownikiem przy ułamkach zwyczajnych; za jego zdaniem poszli: Gardthausen i Wattenbach. Dopiero Wilcken wykazał już 1884 w *Hermesie* 19, 291, że ta rzekoma kreska ułamkowa — to znany znak równania, który stoi zamiast wyrazu *γίνεται*.

Z w. 30 wynika, że Egipcjanie, którzy zostali przyjęci do helleńskiego wojska krajowego jako tzw. *στρατευόμενοι Ἕλληνες* i jako tacy „awansowali” na Greków, byli wolni od prac pańszczyźnianych.

Na podstawie tegoż papirusu wyjaśniło się, dlaczego rolników, *γεωργοί* pociągnięto do robót pańszczyźnianych dopiero po 1 Payni; ta data bowiem zbiega się z początkiem wylewów Nilu. Dopóki ich nie było, tak długo pozwalano rolnikom pracować na polach, ale z chwilą wylewów stawali się oni bezrobotnymi, więc powoływano ich do robót pańszczyźnianych. W taki sposób powstały ongiś piramidy, które wykonała ludność wyzyskująca okres bezrobocia.

Nr 158 — to znany pap. Sachinis, zawierający rachunki z wydatków gospodarstwa domowego, prawdopodobnie z roku 244/3 a. C.

Bawiąc 1926 w Atenach mógł Wilcken osobiście przestudiować go w oryginale, wiele rzeczy poprawić i uzupełnić. Jest to tzw. *λόγος* czyli rejestr wydatków prowadzony z dnia na dzień. Są ich 2 rodzaje: 1) wydatki na utrzymanie dzienne, 2) wydatki na płace miesięczne i inne rzadsze wydatki.

Wydawca Revillout, idąc za lekcją Eggera i czytając w A. 51 *συμμάχου* zam. *ὀπλομάχου* (jak odczytał Wilcken), stworzył — jak pisze W. — „eine phantasievolle Konstruktion“. Wiersza 31 — przyznaje W. lojalnie — nie udało mu się odczytać podobnie jak i jego poprzednikom. W komentarzu do w. 59/60 koryguje W. na podstawie Mayera I 449 tłumaczenie wyrazu *πλόσσια*; nie oznacza to bielizny, którą się ma na sobie, lecz ubranie wzgl. bieliznę, które idą do prania.

Nr 159. List Timoksenosa. Autor listu poleca oddawcę jego opiece Moschiona, żeby mu nie stała się żadna krzywda a to ze względu na wybitne stanowisko zarówno jego brata jak ojca. Dotąd wszystko w porządku. Atoli końcowe zdanie listu zostało źle zrozumiane przez poprzednich wydawców a to na podstawie błędnego odczytania ww. 14 i 16. Dawniejsi wydawcy przyjmowali, że owemu oddawcy listu dano obok listu jeszcze jakieś *σύμβολον*, przez które rozumiano jakiś znak rozpoznawczy czy coś podobnego. Według Wilckena natomiast cały zwrot końcowy oznacza, że oddawcy ma być dostarczone **pokwitowanie** na 5 drachm. Wobec tego treść listu przedstawia się nam w innym świetle. Okazuje się, że to nie jest żaden „list polecający“, jak myślał Letronne, którego w błąd wprowadził styl listu. Końcowe słowa z dodatkiem *καί* = także nasuwają myśl, że ów oddawca otrzymał poza tym jakieś gospodarczej natury zlecenie, przy wykonaniu których będzie mu potrzebna ewentualnie pomoc Moschiona. Tym się też tłumaczy chłodny ton ze strony autora listu względem oddawcy. Nie widzi więc tu W. ani śladu tej „familiarité amicale, qui règne dans le billet de Timoxène“; przeciwnie brak nawet choćby formuły: *καλῶς ἂν ποιήσαις* czy innej podobnej; Timoxenos przemawia do Moschiona prawie że brutalnie: *φρόντισον* i *ἀποδοθήτω*. Na dobitkę brak i na początku i na końcu

tzw. formula valetudinis. Co więcej: jak dalece brak tu tonu serdeczności — tego najlepszym dowodem jest to, iż prośba o ewentualną opiekę umotywowana jest względem na wybitne stanowisko jego krewnych a nie względami na stosunek autora listu do oddawcy. We wspomnianych wyżej wierszach 14—16 czytał Letronne słowa następujące: 'Ἀπεδόθη τὰ δ' αὐτῷ καὶ τὸ σύμβολον τῶν ἐμῶν i uzasadniał to w swoim komentarzu. Ale jego wyjaśnienie nie mogło zadowolić Wilckena, zwłaszcza że proponowana lekcja: τὰδε ma się odnosić do listu, mimo że już raz było powiedziane na początku, iż list ten oddano osobie X. do doręczenia Moschionowi. Po co więc drugi raz stwierdzać to przy końcu listu? Z tą chwilą było już Wilkenowi jasnym, że dotychczasowy tekst był błędny i zaraz przyszło mu na myśl, że tu pewnie ma być: ἀποδοθήτω δ' a zaraz potem zorientował się, że τὸ σύμβολον — to pokwitowanie. Koniekturę jego w zupełności potwierdził odszukany katalog Passalacquy.

Przechodzimy obecnie do tego, co stanowi clou tego zeszytu, do tzw. aktów choachitów (nr 160—190), z których w I zeszycie opracowane są jedynie 3 pierwsze. Należą one do wielkiego odkrycia papirusów greckich i demotycznych, dokonanego 1820 w tebańskim grobowcu pewnej rodziny choachitów.

Przede wszystkim prostuje tu W. błędną lekcję Peyrona: χολχότης na χοαχότης a następnie prostuje informację, jakoby do choachitów należało obwijanie zwłok przepaskami. Lekcja: χοαχότης jest zupełnie zrozumiała, pochodzi od dobrych greckich wyrazów: χοαί i χέω i oznacza tych, którzy składają libacje za zmarłych. Poza tym mają oni wogóle opiekować się kultem zmarłych, a więc obok owych libacji odprawiają także modły i inne ofiary. Za te funkcje otrzymywali oni tzw. alimentacje, wśród których rozróżnia się: *λογεῖται* i *καρπεῖται*. Tak więc pretensje prawne z tego tytułu mogli oni sprzedawać, darowywać lub przekazywać w spadku. Nie ulega wątpliwości, że byli oni zorganizowani w korporację.

Dla stanowiska choachitów ważną rzeczą jest to, że mieli do czynienia tylko z zabalśmowanymi mumiami, które więc już przestały być nieczystymi i nosiły już niejako cechy boskości. Choachici stali zatem nieporównanie wyżej od tzw. *παρασχισταί*. Choachici należeli do duchowieństwa niższego. Z procesu Hermiasa z choachitami zdobyliśmy cenne informacje o kolegiach: choachitów i taricheutów. Przede wszystkim rozgraniczył on dokładnie funkcje choachitów i taricheutów i pierwszych wyniósł wysoko ponad drugich.

Poznanie zaś papirusów demotycznych sprostowało jeszcze jeden szczegół: oto uderzało to, że te same osoby, które w greckich tekstach określane są jako *χοαχῶται*, w tekstach demotycznych określane są jako „*παστοφόροι* Amona z Opet na zachód od Teb”. Dawniej obie te kategorie kapłanów identyfikowano; tak czynili: Brugsch, Revillout i Spiegelberg. Dopiero Griffith rozstrzygnął, że są to dwa całkiem różne urzędy kapłańskie, które nieraz były sprawowane równocześnie przez te same osoby. A zatem mamy tu do czynienia z szeroko rozgałęzioną kumulacją 2 kapłańskich urzędów. Ten pogląd w ustnej rozmowie podzielał również Sethe.

Tzw. proces Hermiasa.

W procesie tym, którego przebieg możemy śledzić na tle aktów przez

lat blisko 10, tj. od roku 126/5—117/16, oskarżycielem jest Hermias, syn Ptolemeusza, ἡγεμὼν ἐπ' ἀνδρῶν z Omboi, oskarżonymi zaś grupa choachitów z Horosem na czele. Spór obraca się dokoła sprawy posiadania pewnego domu w Diospolis Wielkiej, co do którego twierdził Hermias, że należy do niego z tytułu dziedzictwa po przodkach, podczas gdy oskarżeni na podstawie kontraktów kupna roszczą pretensje do jego posiadania dla siebie.

Ojciec Hermiasa podczas wybuchu narodowego powstania w początkach panowania Ptolemeusza V Epifanesa (co doprowadziło nawet do czasowego oderwania Tebaidy od państwa Lagidów) ruszył wraz z innymi żołnierzami z Teb ku południowej granicy kraju, a po odbiciu Tebaidy nie wrócił już do Diospolis. Tym się tłumaczy, że syn jego, Hermias w czasie walk przebywa blisko granicy południowej w Omboi, gdzie dosłużył się rangi pułkownika piechoty. Poza domem spornym miał Hermias w Diospolis jeszcze inne domy, które określa również jako *προγονικά* a także grunt o 20 arurach. W każdym razie dom będący w procesie ongiś należał do rodziny Hermiasa a więc był *προγονική*. Jak więc wyjaśnić, że dom ten potem dostał się w ręce choachitów? Otóż z kontraktów demotycznych wynika, że w pierwszej połowie II w. sporny dom znalazł się w rękach pewnej tebańskiej rodziny, której poszczególni członkowie sprzedali części tego domu w latach 50-tych choachitom. W jaki sposób rodzina a w szczególności Hermias przyszedł do posiadania domu — tego nie wiemy. Revillout domyśla się, że ten dom posiadał w czasie walk rewolucyjnych, gdy jego ojciec zaraz w początkach zamieszek opuścił Teby na zawsze. Mało jasną jest sprawa, czy owa rodzina miała prawo do wzięcia domu w posiadanie czy nie. Revillout przyjmuje, że byli oni krewnymi Hermiasa, ale dowodów na to brak. Zresztą czy ten stosunek pokrewieństwa był aż tak bliski, że uprawniał ową rodzinę do zajęcia domu a następnie do sprzedania go? Bo to jest faktem, że w latach 50-tych czwarta generacja owej rodziny sprzedała ten dom rodzicom oskarżonych choachitów. Otóż ważną jest rzeczą, że Hermias odmawia tego prawa owej rodzinie i wytacza sprzedawcy domu proces przed chrematystami. Możliwe, że ta rodzina wykorzystując zamieszki bezprawnie wzięła dom w posiadanie. Ale możliwe też, że nowy rząd uznał dom Ptolemeusza za *ἀδόσποτον*, jako taki skonfiskował i sprzedał na licytacji. Przez dalsze częściowe sprzedaże i dziedziczenia ostatecznie cały dom mógł się dostać w posiadanie oskarżonych.

W zakończeniu swych uwag ogólnych podnosi jeden szczegół charakterystyczny: Hermias nigdy nie zwraca się w swojej sprawie do sądu lecz stale do urzędników administracyjnych. Nie przesądzając fachowego rozstrzygnięcia pobudek tego faktu, pozwala sobie W. (zresztą skromnie bardzo) wyrazić zdanie, że przyczyną tego było odczuwanie przez Hermiasa słabych stron jego sprawy.

A teraz przejdziemy pokrótce 3 pierwsze akty tego procesu.

Nr 160. Skarga Hermiasa do epistatesa Heraklejdesa. Rok 119 a. C.

Z w. 36 wynika, że w roku 49 uzyskał Hermias to, że strateg wydal archifylakitesowi Hermogenesowi rozkaz, aby mu dom zwrócono. To też nastąpiło, ale ledwo Hermias wrócił do Omboi, choachici wbrew wyrokowi znowu usadowili się w jego domu.

Nr 161. Protokół rozprawy przed epistatesem Ptolemeuszem.

Miejsce Heraklejdesa zajął niebawem nowy epistates Ptolemeusz. Z tą chwilą Hermias wniósł nową skargę do Ptolemeusza jako sędziego po koju. Przyszło do rozprawy i oto pap. 161 jest właśnie jej protokołem.

Petitum Hermiasa zawiera 2 żądania: 1) zmusić choachitów do opuszczenia domu; 2) wydać orzeczenie, iż oni siłą wtargnęli do jego domu i w nim umieścili zwłoki.

Błędnie więc żąda Hermias od epistatesa rozstrzygnięcia w sprawie karnej, bo to nie leży w kompetencji jego lecz stratega. Toteż z w. 66 dowiadujemy się, że żądanie Hermiasa zostało oddalone, bo nie mógł przedłożyć żadnego *τεκμήριον* na to, że dom sporny należał do jego przodków, a on go prawnie odziedziczył.

Nr 162. Protokół rozprawy przed epistatesem Heraklejdesem.

Po dłuższej przerwie wystosował Hermias w roku 117 nową skargę do epistratega Tebaidy Demetriosa. Ale choachici nie stawili się na rozprawę. Taki sam był skutek, gdy tę skargę przekazano strategowi Hermiasowi. Wtedy zdecydował się nasz Hermias poprosić stratega o przekazanie tego sporu epistatesowi Heraklejdosowi.

Tym razem istotnie doszło do rozprawy i oto mamy jej protokół.

Nauczony postępowaniem swoich przeciwników Hermias przedłożył obecnie aż 7 dokumentów, ale wśród nich brak najważniejszego tj. tego, któryby wykazywał, że dom należał bądź do niego bądź do jego przodków. Więc i tym razem Hermias przegrał i... dał już za wygraną.

Na marginesie tego procesu warto poruszyć 2 sprawy natury drobniejszej.

Oto z w. 25 kol. II wynika interesujący fakt, ważny z punktu widzenia zdobywania przez Egipcjan coraz to większych wpływów przez społeczne „podciąganie się“. Oto niejaki *Tatās* Egipcjanin wymieniony tu jest jako przyboczny lekarz króla.

Drugi szczegół, który wynika z w. 32 kol. II, ważny jest z punktu widzenia kompetencji strategów egipskich. Uwagę na to zwrócił już Gerhard. Chodzi o to, że strateg Hermias zarządzał równocześnie trzema sąsiadującymi ze sobą powiatami: Latopolites, Pathyrites i Perithebas.

Zważywszy więc, że w „Urkunden der Ptolemäerzeit“ dał nam Wilcken doskonały wzór, jak należy wydawać papirusy według najnowszych wymogów naukowych, a dawniej już dał w swoim Zarysie papirologii jej doskonałe podstawowe compendium, możemy go słusznie nazwać, skoro już nie twórcą, to prawodawcą papirologii.

Niech i polskie czasopismo filologiczne złoży — choć spóźnione — hommagium dostojnemu Jubilatowi.

F. S.

Jerzy Manteuffel: Trzy ostraka ze zbiorów warszawskich. (Odb. z Przeglądu Historycznego 1936.).

Gorliwy szerzyciel kultu papirologii w Polsce, znany wydawca papirusów warszawskich, obdarzył nas świeżo ciekawym przyczynkiem z tej dziedziny, którego tytuł podałem w nagłówku. Lubo ostraka nie mogą — oczywiście rzecz — w zasadzie mierzyć się swoją doniosłością z papirusami, to jednak papirolog polski powita z radością wiadomość, że i w tej dziedzinie zrobiliśmy krok pierwszy, że już i my mamy skromniutką kolekcję egipskich

skorupek. Co więcej: na IV Międzynarodowym Kongresie Papirologów we Florencji świat naukowy został o tym poinformowany przez autora ustnie, a w czasopiśmie „Aegyptus“ XVI (1936) w specjalnym artykule pt. „Die neue Warschauer Ostrakasammlung“.

Ta kolekcja — to część dawnych zbiorów prof. A. Deissmanna z Berlina. Nabyto ją w roku 1934 z zasiłku F. K. N. Sprawę zakupną poparli: prof. Zieliński i dyr. St. Michalski. Zbiór obejmuje 121 ostraków i 5 etykietek mumiowych. W tej liczbie mieści się 109 ostraków greckich a 12 koptyckich; wśród pierwszych 18 sztuk pochodzi z epoki ptolemejskiej, 1 z czasów Augusta, część z I—II w. p. C., kilka z III w., dwa z epoki bizantyńskiej (w. VI/VII).

Ze względu na treść można wśród nich wyróżnić 4 grupy: 1) pokwitowania opłat w gotówce i w naturze 2) listy w sprawach gospodarczych 3) wykazy imienne i rachunki 4) zawiadomienia o zgonie.

Trzy ostraka reprodukowane osobno, którymi autor zajmuje się szczegółowo, pochodzą z II w. a. C. i zawierają pokwitowania opłat: 1) *τεταρτη μελλισσοσυργίας*, 2) *ἐκτη ἀκρο(δρῶν)*, 3) *εἰς λό(γον) τελω(νικῶν)*.

Wszystkie trzy zalicza autor do okresu ptolemejskiego na podstawie obserwacji czysto zewnętrznej, opierając się na kryteriach Wilckena zastosowanych przezeń w Griech. Ostraka aus Aeg. u. Nubien I str. 15.

Pierwsze ostrakon wspomina o 41 roku panowania jakiegoś króla; przyjmując jako czas pisma drugą połowę II w. a. C., umieszcza je autor w roku 129 a. C. czyli w czasach Ptolemeusza VIII. Mówi ono o opłacie 5 drachm w srebrze jako równoważniku $\frac{1}{4}$ zbiorów pszczelarza z roku 130 a. C.

Szczególne wartości tego pokwitowania polega na poświadczeniu istnienia podatku *μελλισσοσυργία*. Dotąd nie był on bezpośrednio poświadczony ani w papiirusach ani w ostrakach, ale jego istnienia domyślał się już Wilcken, Grdz. str. 252 na podstawie Tebt. 5, 138 i n., gdzie *μελλισσοσυργοί* zaliczeni są do tzw. *ὀποτελεῖς*. Najdonioślejszym rezultatem odkrycia jest możliwość stwierdzenia, że hodowla pszczół w okresie Ptolemeuszów nie była objęta monopolem państwowym; natomiast pszczelarze płacili podatek wynoszący $\frac{1}{4}$ wartości ich rocznego zbioru.

Z Archiwum Zenona dowiedzieliśmy się, że za Filadelfa prowincja Fayum produkowała miód w wielkich ilościach. Rostowcew doszedł na podstawie Lond. Inv. 2029, 11 do wniosku, że pszczelarze byli uzależnieni zarówno od państwa jak i od domeny. W pap. Zen. Cair. III 467 użalają się oni na wysokość podatku płaconego na rzecz skarbu państwa.

Drugie ostrakon pochodzi z Teb; daty brak, ale przypuszczalnie będzie tu II w. a. C. Mówi ono o *ἐκτη ἀκροδρῶν* w wysokości 700 dr. jako $\frac{1}{6}$ wartości plonu z drzew owocowych. Podatek uiszczono tu w drachmach miedzianych. Istnienie tego podatku dla Syeny i Teb poświadczane jest już w „Ostraka“ Wilckena.

O sadach owocowych i najrozmaitszych gatunkach szlachetnych drzew w prowincji Fayum sporo wiadomości zachowało się w korespondencji Zenona. O dużym ogrodzie owocowym w Filadelfii czytamy w Lond. Inv. 2313. Opłaty od ogrodów i winnic wprowadził Filadelf. Opłata ta należy do grupy

t. zw. *ἀπόμνημα*, którą pobierano od właścicieli winnic w naturze, od owoców — w gotówce.

Trzecie ostrakon pochodzi z Teb z II w. a. C. Tekst dotyczy prawdopodobnie pokwitowania z odbioru sumy 1460 dr. uzyskanej przez dzierżawcę podatków w ciągu 1 miesiąca.

Ważnym jest to ostrakon z tego powodu, że z epoki Ptolemeuszów nie są znane żadne ostraka, które by zachowały bezpośrednie pokwitowania z wpłacania sum uzyskanych z dzierżawy podatków. Pierwsze tego rodzaju ostrakon opublikował Wilcken w swoim zbiorze pod l. 1598, ale ono pochodzi z II w. po Chr.

A zatem dał nam autor ciekawy przyczynek do historii gospodarczej Egiptu, prawdziwe *γέρας ὀλίγον τε φίλον τε*, które stworzyło sposobność z jednej strony wykazania rozległego odczytania w papirusach i skorupkach a z drugiej strony wydobycia ważnego stwierdzenia w ciągle jeszcze płynnej sprawie egipskich monopolów państwowych.

F. S.

Alina Chodaczek, *De Prisciani Lydi 'Solutionum' capite VI*, Leopolii Polonorum 1936, pp. 42, Acta Seminarii Philologici II Univ. Io. Casimirianae Leopoliensis curante Georgio Kowalski.

Prof. Jerzego Kowalskiego *Quaestiones hydrographicae* (omówione w Eos XXXVI 3) mają coś z natury Hezjodowego Oceanu: Jak on był ojcem wszystkich rzek i źródeł na ziemi, tak księga uczonego lwowskiego zawiera selki tematów, czekających opracowania, i podniet, wskazujących kierunek rozwiązania licznych problemów. Podobną „nasiennością” odznaczają się zresztą i dawniejsze jego prace o Dydonie greckiej i rzymskiej i o początkach retoryki greckiej. Toteż łatwo domyślić się, że w kierowanym przez niego Seminarium filologicznym wre praca twórcza, bo odnosząca się do tematów, opracowywanych po raz pierwszy. Prace magisterskie idą zwykle — *ad acta*; dysertacje doktorskie, objęte obecnie przymusem druku, znalazły schronienie w *Acta Seminarii Philologici II Univ. Leopoliensis*, których pierwszy zeszyt wyszedł bez wymienienia nakładcy, jakby jego imię nie różniło się od tego, *quo curante* wychodzą te *Acta*. Jeżeli tak jest, to przykład zbiorów prac polonistycznych, wydawanych przez kierowników seminariów w Krakowie, Warszawie, Poznaniu, Lwowie, Wilnie nakładem (czy „z zasiłkiem”) Funduszu Kultury Narodowej, Kasy Mianowskiego itp., powinien oddziaływać i na te Akta seminarium filologicznego, o ile tamci nakładcy dadzą się przekonać, że naukowe rozwiązywanie problemów filologicznych, w języku dostępnym całemu światu filologicznemu, jest pomnażaniem kultury nie tylko narodowej ale i ogólnoludzkiej...

Tyle o nowej kolekcji prac filologicznych i jej inspiratorze i wydawcy. Przechodząc do pierwszego zeszytu, przynoszącego dysertację doktorską p. Aliny Chodaczek, córki znanego Apulejańczyka, od razu zaznaczamy, że tak przez wybór aktualnego tematu (Pozydoniusz!), jak przez ścisłą metodę jego opracowania w nienagannej łacinie i bezsprzeczne rezultaty, chlubnie on świadczy zarówno o szkole jak o jej uczniu, młodocianej *doctrix philologiae*. Z tytułu nie każdy się od razu domyśli, że idzie tu o owego Nowoplatonika, który po zamknięciu „pogańskiej” Akademii w r. 529 wyemigrował z innymi profesorami do Persji i tu znalazł chwilowe schronienie u króla

Chosroesa. Król ten wymieniony jest w tytule pisemka, zachowanego jedynie w starym przekładzie łacińskim jako *Solutiones eorum de quibus dubitavit Chosroes Persarum rex*, a wydanego w r. 1886 przez Bywatera w berlińskim *Supplementum Aristotelicum* vol. I pars 2.

Przyjęcie Pryscjana między Arystotelików tłumaczy się tym, że jak to widział Bywatter, część hydrologicznego rozdziału VI opiera się na Meteorologii Arystotelesa. Pryscjan powoływa się w tymże rozdziale kilkakrotnie na stoika Pozydoniusza. Otóż autorka przez porównanie solucyj Pryscjana z odpowiednimi partiami i zdaniami z Seneki *Naturales Quaestiones* (I. III), Pliniusza *Naturalis historia* (I. II), Strabona *Geografii* i Arystotelesa *Meteorologii* rekonstruuje opuszczony przez Senekę wywód o początku morza i jego naturze, udowodniwszy, że reszta hydrologii Seneki i pokrewne miejsca wymienionych autorów pochodzą wprost lub pośrednio z Pozydoniusza. Drobne różnice, zachodzące bądź to w porządku argumentów, bądź w wyborze przykładów, bądź w objaśnieniu zjawisk, objaśnia autorka równie subtelnie, jak ostrożnie i przekonywująco, tak że ostateczna konkluzja nie może się spotkać z żadnym zarzutem. A brzmi ona: Pozydoniusz oparł się w części hydrologicznej swej Meteorologii na Meteorologii Arystotelesa w ten sposób, że jedne jej wywody przejmował, opatrując je pewnymi dodatkami, inne zwalczał i zastępował innymi. U Arystotelesa, jak u Seneki, brak ustępu o działach wody złączonej z ogniem, ustępu, który ma Pryscjan wspólnie z Pliniuszem, obaj z Pozydoniusza. Zresztą cała hydrologia Pozydoniusza, zachowana u Seneki, Pliniusza i Pryscjana powtarza tak wiernie naukę Arystotelesa, zachowując porządek i dyspozycję poszczególnych aporyj, że wygląda na komentarz do pisma Arystotelesowego.

Zgadza się to z praktyką Nowoplatoników, którzy od Porfiriusza w w. III do Symplicjusza, Filoponosa i Dawida w w. VI wypełniali swe wykłady i pisma głównie komentarzami do Arystotelesa. Z wywodów autorki wynika, że archegetą ich na tym polu był Pozydoniusz, który według najnowszych badań przestał być autorem rzekomego komentarza do Tymeusza Platńskiego. Pryscjan skorzystał z jego komentarza do Meteorologii Arystotelesa, postępując zgodnie z praktyką kolegów.

Wobec ścisłości i ostrożności wywodów autorki jedynie objaśnienie z Pozydoniusza (str. 33—35) Pryscjanowej wersji o dwóch jeziorach palestyńskich, z których jedno tak jest słone i gęste, że nie żywi ryb i nie pozwala się niczemu zanurzać, a drugie rodzi asfalt, nie trafia mi do przekonania. Także akcentowanie u Pozydoniusza roli opatrności w zjawiskach natury (str. 28—30) wypadło trochę za silnie, skoro to była wiara wszystkich (nie tylko starszych) stoików; natomiast stosunek Pozydoniusza do Eratostenesa (str. 12) wymaga zamiast ogólnikowej wzmianki choćby jednego dłuższego zdania, ilustrowanego rezultatami, osiągniętymi już w geografii. Wreszcie w tekście Pryscjana (str. 8 rozprawy) *primo* należało rozwiązać w *porthmo*, pamiętając, że *or* pisano skrótem, a lukę zamiast dwiema gwiazdkami wypełnić (ze Strabona) przydawką *Sicelico*. Recenzja całego tekstu *Solutiones* Pryscjana po Bywaterze przyszlaby łatwo autorce, mającej, prócz Arystotelesa, inne miejsca równoległe. Takie poprawki według „źródła” są pewniejsze od wszelakich innych.

T. SINKO (Kraków)

Stanisław Lenkowski, *Z życia i kultury antyku*; tom I, Lwów 1934, str. 255; tom II, Lwów 1935, str. 274; tom III, Lwów 1936, str. 357 (Biblioteka Filomaty 10, 15, 16), wszystkie tomy bogato ilustrowane.

Popularyzacja kultury antycznej w Polsce zrobiła w ostatnim dziesięcioleciu wielki krok naprzód, co jest w dużej mierze zasługą prof. Ryszarda Ganszyńca, redagującego i wydającego szereg wydawnictw popularnych z zakresu literatury, sztuki i kultury starożytnej. Wśród nich w ramach Biblioteki Filomaty wyszły trzy tomiki Stanisława Lenkowskiego pt. *Z życia i kultury antyku*. Autor, z zawodu filolog klasyczny, pisuje popularne artykuły w periodykach polskich. Najlepsze z nich pojawiają się w czasopiśmie „Wiedza i życie”. Z tych właśnie artykułów i z dołączonych innych opowiadań powstały te trzy tomiki. Są to potoczyszym językiem napisane pogawędki na różne tematy z życia antycznego. Oto ich treść: tom I: Publicystyka w starożytności, Życie codzienne starożytnych Rzymian, Rodzina rzymska, Wychowanie i szkolnictwo w Rzymie, O pocście i liście w starożytności, Ruiny klasycznego Delos, Życie jednego miasta (Pompej), Sycylia, wyspa słońca, O muzyce antycznej, Związki zawodowe w starożytności; tom II: Książka i wydawcy w starożytności, Papirusy jako świadectwa kultury antycznej, Na gruzach wyroczni delfickiej, Ceramika grecka: jej sztuka i znaczenie, Technika szkła rzymskiego, Klasyczny taniec grecki i jego odrodzenie, Zabytki rzymskie w Prowansji, Kultura rzymska w Afryce, Sport w starożytności, O kulturze przedhelleńskie; tom III: 1400 lat ustawodawstwa Justiniana, Venus w rzeźbie greckiej, Duch i rozwój rzeźby greckiej, Doła pisarza w Rzymie starożytnym, Malarstwo w starożytności, Narodziny powieści, Numizmatyka grecka i jej znaczenie, Duch i rozwój architektury klasycznej, Kultura miast Azji Mniejszej, Starożytne teorie państwa, Poślowie i Bibliografia. Jak większość tomików Biblioteki Filomaty, tak i te trzy są bezsprzecznie bardzo pożyteczne, albowiem udostępniają szerszym kręgom publiczności w sposób łatwy i interesujący elementarne wiadomości o kulturze antycznej oraz o jej znaczeniu dla cywilizacji europejskiej. L. włożył dużo pracy, wykazał poważną erudycję i umiłowanie przedmiotu, umiał wybrać zagadnienia możliwie najbliższe życiu i odpowiednio je zakwalifikować, co niezmiennie podnosi dydaktyczną wartość jego opowiadań, a przy tym wszystkim dostarczył czytelnikowi całej masy faktów, nieznanych dotąd w polskiej literaturze popularno-naukowej.

Nie ustrzegł się jednak — jak zresztą większość popularyzatorów wiedzy — pewnych ryzykownych uogólnień i błędów. Pragnę tu zwrócić uwagę tylko na najważniejsze i to niektóre. Przede wszystkim czytelnika może razić nieszczerzy patos i z tym połączony werbalizm, jaki często spotyka się u popularyzatorów piszących w wydawnictwach Filomaty. Bo jak inaczej wytłumaczyć zdanie na str. 128 w tomie I, w którym wedle L. bogactwo i znaczenie polityczne wyspy Delos starożytny Hellen mógł sobie tłumaczyć „czarownym mitem, którego skutki religijne musiały być doniosłe”. W tym samym duchu są wywody na str. 132 w tomie I. Dalej na str. 141 w tymże tomie czytamy „Apollonowi nie starczyło już sił moralnych do obrony swego miejsca...”. Do kategorii frazesów należy też zaliczyć zdanie o Neapolu „miejscowości, obdarzonej tak doskonałym zespoleniem natury, klimatu, że tylko śmierć tę harmonię zdołała prześcinąć” (tom I, str. 142), czy o producencie afrykań-

skim, który przerzucił się „do dalekiego Lyonu, wprzęgnięty w robotę kulturalną przez niewidzialną machinę państwową (tom II, str. 113). Surowszej oceny wymagają te ustępy czy zdania, które zdradzają nieznamość przedmiotu. W tomie I na str. 139 powiada L., że marmurowe posągi Iwów z Delos są „bez żadnego stylu; pochodzą zapewne z wieku VII“. Toleruje się u filologów klasycznych, wykładających z obowiązku coś nie coś o kulturze i sztuce antycznej, zupełną nieumiejętność wyjaśniania dzieł sztuki antycznej w kwestiach dotyczących jej walorów artystycznych, nie wolno jednak tolerować braku odpowiedniego przygotowania materialnego i formalnego u kogoś, kto usiłuje popularyzować dzieła sztuki. Rażącym jest też mówienie, że miasto na wyspie Delos było zbudowane „według planu, w myśl którego ulice przecinały się systemem amerykańskim pod kątem prostym“ (tom I, str. 140), gdy do zakresu podręcznikowego należy wiadomość, przekazana nam przez Arystotelesa, że architekt i urbanista Hippodamos z Miletu, żyjący w V w. a. Chr., budował miasta wedle z góry określonego planu. A plan ten można uważać za prototyp tzw. „amerykańskich planów miast“. W tomie II na str. 103, L. mówiąc o stylu geometrycznym dekoracji greckich naczyń glinianych powiada: „Styl ten zowie się również dypłoński“. Jest to nieścisłość. Naczynia bowiem posiadające dekoracje w tzw. stylu dypłońskim są częścią (wprawdzie pod względem artystycznym najważniejszą, ale tylko częścią) wielkiej grupy naczyń dekorowanych w tzw. stylu geometrycznym. W tymże tomie na str. 262 L. powiada tak: „Mityczny Minos był również prawodawcą: podobnie jak Hammurabi lub Mojżesz“. Jak to ma rozumieć czytelnik? czy w ten sposób, że Hammurabi i Mojżesz to postaci mityczne podobnie jak Minos? A jeśli tylko Minos jest postacią mityczną, to jak można ją porównywać z historyczną osobą wielkiego prawodawcy Hammurabiego? Traktowanie na jednej płaszczyźnie wydarzeń mitologicznych i historycznych spotyka się u L. dość często. Zwroty tego rodzaju jak na str. 142 w II tomie, gdzie L. zestawia obok siebie taniec Kuretów (przed grotą, w której był ukryty Zeus), taniec rzymskich Saliów i taniec derwiszów, nie należą do rzadkich w opowiadaniach L. Tak rzeczowo jak i dydaktycznie są one niedopuszczalne. Do mniejszych usterek, których nie można pominąć milczeniem, należy objaśnienie na str. 45 w I tomie pod ryciną rzeźby Apoxyomenosa, znajdującej się dziś w Muzeum Watykańskim. Otóż nie pochodzi ona z IV w. a. Chr., lecz jest rzymską kopią o wiele później wykonaną, natomiast jej oryginał pochodził z IV w. a. Chr. W tomie I na str. 140 zamiast „peristyle t. j. kolumny“ powinno być „peristyle tj. kolumnowe krużganki“. Także opowiadanie o muzyce antycznej (tom I, str. 202 nn.) zawiera szereg nieścisłości i faktów niezgodnych z najlepszym — jak dotąd — ujęciem tego przedmiotu H. Alberta (F. Lübkers, *Reallex. d. klass. Altertums*, s. v. Musik), na co słusznie zwrócił uwagę T. Sinko (Nowa książka, I, 1934, str. 15). Są to ważniejsze błędy i przeoczenia. Nie wliczam tu bardzo licznych omyłek wynikłych z niestarannej korekty, ani też niekonsekwencji pisowni, która — jak powszechnie wiadomo — w wydawnictwach Filomaty jest zupełnie odrębna. Zapewne autor nie ponosi też odpowiedzialności za niestaraną stronę typograficzną, a zwłaszcza za układ rycin i napisy pod nimi. Mając jednak na uwadze całość pracy L., trzeba stwierdzić, że jest ona bardzo pożyteczna, nie tylko

dla uczniów gimnazjalnych i początkujących studentów uniwersytetu, ale i dla szerszych rzesz nauczycielstwa, które nie mają pod ręką odpowiedniejszej literatury w tym zakresie.

Na zakończenie chciałbym wspomnieć, iż wraz z trzecim tomem Lenkowskiego Wydawnictwo Filomaty wypuściło na rynek księgarski szereg dalszych zeszytów Biblioteczki Filomaty, a to: St. Srebrnego „Co zawdzięczamy kulturze świata antycznego“, T. M. Lewickiego „Wywczasy poety“, części III i IV, St. Kaczkowskiego „Na nutę Horacego“, oraz bezspornie najwartościowszą „Rzecz o dziejach medycyny greckiej“ umieszczoną jako wstęp (?) do zeszytu Janiny Wąsowicz, „Hippokrates i początek medycyny“, pióra R. Ganszyńca.

K. MAJEWSKI

Tadeusz Sinko, *Roma aeterna*, podręcznik łaciny dla IV kl. gimn. Książnica-Atlas 1936.

Roma aeterna jest pod względem treściowym uzupełnieniem i zamknięciem materiału zawartego w podręcznikach dla klas I—III — *Disce puer Latine*, *Tirocinium Publici*, *Vir bonus* — pod względem dydaktycznym podkładem do umiejętnego zużytkowania i zastosowania wiadomości językowych nabytych w klasach poprzednich oraz do uwypuklenia obrazu rzymskiej republiki. Założeniu swemu, aby kurs nauki łaciny obracał się — analogicznie do nauczania języka polskiego — około osi programowej, którą jest Rzym i jego kultura, został autor wierny do końca. Jak w podręcznikach poprzednich, opiera kulturę Rzymu o kulturę grecką, pamiętając o „ciągłych retrospekcjach do Hellady“. W łącznym zestawieniu materiału treściowego znajdujemy życie młodzieży i świat rzymski w jej oświetleniu (kl. I), rozwój pojęć i aktywności młodzieńca rzymskiego a w związku z tym obraz życia politycznego i społecznego, w które on wstępuje (kl. II), szkice z dziejów wybitnych mężów, charakteryzujące ogólne pojęcie *virtutis Romanae* (kl. III), wreszcie ważne karty z dziejów Rzymu jako organizmu politycznego i społecznego, ilustrujące jego wielkość ale i odsłaniające jego wady (kl. IV). W umiejętnym układzie treści czterech podręczników można dostrzec cztery niejako kondygnacje, z których jedna opiera się na drugiej, a dopiero całość daje pełny obraz oświetlający kulturę rzymskiej republiki. Jego perspektywami wstecz są drogi wiodące do Hellady, jako do źródła rzymskiej kultury, perspektywami wprzód nawiązywanie do Rzymu monarchicznego, — światło rzucane w stronę cesarstwa.

Podręcznik dla klasy IV odstępuje od przyjętej w poprzednich podręcznikach formy grupowania treści dookoła postaci, lecz zwraca uwagę na całość zagadnień, usuwając osoby na plan drugi. Autor uwypukla „wielkie sprawy Rzymu“ ujęte w grupę zagadnień obejmujących stosunki religijne, sprawę prowincji, walki wewnętrzne, reformę rolną, a wreszcie zmierzch republiki i wystąpienie Oktawiana. Na szczególne podkreślenie zasługuje wysunięcie na pierwszy plan zagadnień gospodarczych i uwydatnienie ich roli w układzie sił tworzących i burzących państwo rzymskie. Dobór tekstów oparty na Liwiuszu, Ciceronie (*De imp. Cn. Pompei*, *In Verrem*, *Ad Quintum fr.*, *De legibus*, *De officiis*, *In Catilinam*, *De lege agraria*, *In Antonium*), Salustiuszu (*B. C.*) wreszcie na *Monumentum Ancyranum*. Zwrotka

z *Carmen saeculare* — *nilhil urbe Roma visere maius* — stanowi efektowne zamknięcie grupy A.

Grupa B zatytułowana: „Wiązanka wierszy Owidiusza“ wykracza w części II poza ramy tytułu, wprowadzając bez odpowiedniego wyodrębnienia wyjątek z Wergilego *Eneidy*. Część I tej grupy zatytułowana „Legendsy greckie“ wypełniają obrazki z *Metamorfoz*. Część II pod tytułem „Legendsy rzymskie“ oparta głównie na *Fasti*; zapowiedź wielkości Rzymu zaczerpnięto z zakończenia *Metamorfoz*, wspomniany wyżej wyjątek z *Eneidy* głosi ustami Anchizesa posłannictwo Romy. Ogółem świetny dobór treści, wyjąwszy ustęp o porwaniu Sabineek zaczerpnięty z *Ars amatoria*, którego ton i intencja nie odpowiada ogólnemu charakterowi podręcznika.

Teksty zawarte w podręczniku mają język stosunkowo łatwy i dostępny dla uczniów. Wiadomości z klas poprzednich — zwłaszcza dzięki wyraźnej tendencji do wprowadzania oryginalnych tekstów autorów jak najwcześniej i jak najczęściej — są odpowiednim przygotowaniem do lektury w klasie IV.

Doskonałym dopełnieniem treściowym tekstów są *Pogadanki klasyczne*. Trafny dobór ustępów, niezwykle umiejętne wprowadzenie tego, co może rzucić światło na poruszone w tekstach zagadnienia, konsekwentne dążenie do ujmowania w miarę możliwości całości tych zagadnień sprawia, że pogadanki są w połączeniu z tekstami świetnym źródłem do poznawania „wielkich spraw Rzymu“. Są to — poza przekładem autobiografii Owidiusza — ustępy prozaiczne zaczerpnięte częściowo z doborowych dzieł naukowych nowożytnych polskich i obcych (Sinko: *Od Olimpu do Olimpi*, Zieliński: *Religia hellenizmu*, Neurath: *Antike Wirtschaftsgeschichte*, Toutain: *L'économie antique*, Heinze: *Die augusteische Kultur*), częścią z autorów starożytnych (Plutarch, Polibiusz, Cyceero, Salustiusz).

Półowę podręcznika zajmują komentarze i słowniczkę zawierające: 1) objaśnienia sytuacyjne do ust. łacińskich, 2) objaśnienia językowe i rzeczowe do ust. łacińskich, 3) słowniczek łacińsko-polski, 4) słowniczek imion własnych. Objaśnienia sytuacyjne oparte są na zasadzie, którą autor postawił przed laty (*Wskazówki metodyczne — Język łaciński — Program gimnazjum państwowego 1922*) żądając, by lekturę poprzedzało wprowadzenie w sytuację, w której jest przeżyty i odczuty dany utwór. Objaśnienia te zbliżają czytelnika do tematu zaznajamiając już to z osobami już to z czasem lub tłem akcji. Objaśnienia do wierszy Owidiusza poprzedza wyczerpujący ustęp *Główne zasady heksametru oraz Prozodia*, przy czym zaznaczyć należy, że pierwsze wiersze mają w tekście podany akcent i średniówki, następne częściowo średniówki a zawsze elizję. Ze względu na to, że wierszy jest ponad 600, należałoby może ucznia usamodzielnic i nie podawać mu do końca tego, co już sam powinien poznawać. Objaśnienia językowe i rzeczowe mają wielką zaletę, że nie przekraczają miary i prawie nie dają rzeczy zbędnych, które uczeń sam winien ująć bez pomocy komentarza. Nie ustrzegły się jednak te objaśnienia od pewnych przeoczeń. I tak na str. 113 *servi mei si me isto pacto metuerent ut te metuunt omnes cives tui* wyjaśniono „porównywa trwogę obywateli przed Katyliną z trwogą pana przed niewolnikami“. Na str. 114 fałszywa numeracja: w w. 17 z góry ma być IV 3 i nowy ustęp, a w w. 10 z dołu IV 4 nie IV 3. Trudno zgodzić się z objaśnieniem (str. 117 w. 4 z dołu) *posse pati volui* „chciałem móc umrzeć (pati

mortem)¹⁴; w takim razie musiałyby się następne słowa *nec me temptasse negabo* interpretować jako przyznanie Orfeusza do nieudalego samobójstwa. Słowniczek łacińsko-polski staranny, zaopatrzony uwagami z dziedziny słowotwórstwa i etymologii, co stanowi jego niepomiarne zaletę; należałoby jednak unikać podawania pewnych zbyt daleko idących zwrotów w rodzaju „pacies imponere morem — przyzwyczajać do pokoju”. Słowniczek imion własnych wkracza nieraz w sferę komentarza do poszczególnego miejsca. Tak np. na str. 170 — *pridie Idus Apriles* — 12 kwietnia (r. 205); takich uwag słowniczek nie może zawierać, zwłaszcza jeśli nie cytuje miejsc.

Obfite ilustracje (48) obejmują reprodukcje architektoniki i plastyki starożytnej (po największej części na podstawie rekonstrukcji) oraz szereg obrazów nowoczesnych, wśród których wyróżnia się Wyspiańskiego Apollo strzelający z łuku, podany tu jako ilustracja do mitu o Niobie.

Całość w ujęciu świetna, w opracowaniu niektórych szczegółów wymagałaby jeszcze rewizji.

REGINA SCHÄCHTERÓWNA

Dr Georg Boesch: Vom Wert des Uebersetzens ins Lateinische. (Artykuł ze zbiorowego wydawnictwa: Schulreform und Bildungsziel, nakł. Zentralinstitut für Erziehung und Unterricht w Berlinie, str. 110—117.)

Według niemieckich programów języka łac. kończy się kurs gramatyki w Untersekunda czyli w naszej dawnej kl. VI, który umożliwiać ma tzw. „Hinübersetzen” tj. przekład z j. ojczystego na j. łac. Boesch zwalcza ten program i jest zdania, że aż 6-letni kurs gramatyki jest zbyt obszerny, wlece balast zbyt duży materiał rzadziej spotykanych zjawisk gramatycznych, które wystarczy wyjaśnić, gdy się z nimi spotkamy w tekście. Wbijając w mózg in abstracto — to trud bezowocny. Dużą rolę odgrywa wprowadzenie formalne kształcenie przez gramatykę i kulturę, ale najistotniejszym czynnikiem jest lektura oryginału.

W zmaganiach się młodzieży nad opanowaniem stosunku formy do treści obcojęzycznej kształci się własny język i doskonalą się zdolność wyrażania się w j. ojczystym i innych obcych językach. W tej pracy odgrywa niepoślednią rolę wzywanie się w ducha j. łac., co ułatwia także przekład z j. ojcz. na j. łac. Proces przelewania danej treści ujętej w stałą formę w drugą formę albo stwierdzenie niemożności takiego przelania jest czynnikiem wysoce kształcącym. Nie powinno się — jak to czyni Ostermann — naginać dla celów ćwiczeń gramatycznych języka ojczystego, bo wylaniają się często dziwolągi powodujące szkody w kształceniu językowym. Kto pragnie zgłębić istotną różnicę obu języków, musi zarówno wychodzić od zagadnień obcojęzycznych jak i j. ojczystego. Doświadczenie wykazuje, że więcej cech języka łacińskiego da się przemycić do j. ojczystego aniżeli odwrotnie. Na szeregu przykładów z różnych autorów wykazuje autor, jak dosłowne wzgl. niezgodne z duchem j. ojczystego tłumaczenie zniekształca język ojczysty dając tzw. „łacińską niemczyznę”.

Gramatyka poucza, że pozornie skostniałe formy językowe są dowodem życia mowy: analogia, asymilacja i inne zjawiska wykazują niejako walkę wewnętrzną, którą język przechodzi.

Jak się ma odbywać taki przekład, aby nie był pozbawiony walorów kształcących? Uczeń ma stosować zasady zdobyte podczas lektury. Stosować

zaś zdobytą wiedzę potrafi ten, kto posiada jasne wyobrażenia, dla których szuka odpowiedniej szaty słownej. Punktem wyjścia ma być zawsze wyobrażenie — myśl a nigdy samo słowo wzgl. zdanie. W pracy początkowej wprowadzać jak najwięcej urozmaïcenia stosując transformacje, rozszerzania tekstu, dialogi, opowiadania w 1. osobie itd. aby ten pozornie martwy język ożywić.

„Nichtübersetzen in diesem Sinne ist die beste Vorbereitung für das Uebersetzen“. Od początku wzbogacać zasób leksykalny, ale wpajać przyzwyczajenie, że źródłem przywołania obcego wyrazu ma być nie słowo w j. ojczystym lecz wyobrażenie. I tak puer ma być dla pierwszoklasisty pojęciem istoty jemu równej a więc chłopaka, pędraka, dziecka, młodzieńca; campus to nie tylko pole, ale boisko, łąka, pastwisko, równina, ugór, a ager to pole, teren, zagon, rola, scheda. Analogicznie ma się sprawa ze zwrotami całymi jak bellum parare, exercitui praeesse, które uczeń już na najniższym stopniu powinien umieć wyrażać w wieloraki sposób. Takie ćwiczenia wzbogacają język ojczysty, zwłaszcza że zwroty te pochodzą z dziedziny dla ucznia nowej. Największe nasilenie pamięci w tym wieku należy wykorzystywać dla zdobycia jak największego zasobu słownictwa. Ta rzecz ważniejsza niż fleksja, boć przecież uczymy Latine legere et intellegere a nie Latine scribere. Nie wzywać: przetłumacz, lecz: jak to miejsce da się przełożyć? Nie tłumaczyć wiele lecz dokładnie i gruntownie i uwzględniać najbardziej typowe zjawiska. Autor stwierdza, że tłumaczenie z j. ojczystego w dawnej formie znikło bezpowrotnie, jednak nauczycielowi powinno się zostawić swobodę także w wyższych klasach uprawiać ćwiczenia gramatyczno-językowe i kontrolować nawet przy końcowym egzaminie.

ANTONI SKOCZYŁAS

Książki, odbitki i czasopisma nadesłane Redakcji.

1. *Revue internationale des études balkaniques*, I-ère année, tome I—II. Beograd 1934—1935. 8 nlb. + 338 + 294.

W wytwornej formie ukazał się ten tom „Studiów bałkańskich“, poświęcony pamięci tragicznie zmarłego króla Jugosławii Aleksandra I „Zjednoczyciela“, który zawiera artykuły następujące:

P. Škok et M. Budimir: But et signification des Études balkaniques. A. Meillet: Le problème de la linguistique balkanique. N. Jorga: Ragusins à Coron. S. S. Bobčev: Quelques remarques sur le droit coutumier bulgare pendant l'époque de la domination ottomane. N. Jokl: Zur Lehre von den alb.-griech. Teilgleichungen. M. M. Vasić: Colons grecs à Vinča. N. Exarchopoulos: Problèmes pédagogiques fondamentaux présentant un intérêt particulier pour les États balkaniques. P. P. Panaitescu: Un épisode des relations serbo-roumaines en 1844. Dr. Č. Truhelka: Über die Balkan-Vürükten. Kr. Sandfeld: Note de syntaxe comparée des langues balkaniques. E. Aničkov: Les romans courtois dans les Balkans. V. Čajkanović: Ein frühslavisches Märchenmotiv bei den Byzantinern. J. Ancel: L'Unité balkanique. A. Mirambel: Essai sur l'accent néo-grec et la tendance rythmique de la langue. N. Vulić: Une Nécropole antique près de Trebenište. B. Tagliavini: Miscellanea etimologica balca-

nica. E. Schneeweiss: Fremde Beeinflussungen im Brauchtum der Serbo-Kroaten. A. Soloviev: Un beau-frère du tsar Dušan. Dr S. Stefanović: Die Legende vom Bau der Burg Skutari. Th. Capidan: Le jeu aux osselets chez les Roumains, les Slaves et les Albanais. D. Kostić: Miloš Kopilić-Kobilić-Obilić. N. Pisani: Una parola greca di probabile origine macedone. N. Tolomiantz: La coopération dans les pays balkaniques. B. Konstantinović: Zur Demographie der Balkanslaven. Dr Joseph März: Der Balkan und seine Meere. C. Sforza: La vie politique dans les Balkans. Joseph Strzygowski: Balkankunst: Das Ende von Byzanz und der Anfang des Neubellenismus. Th. Zieliński: L'influence de la civilisation antique en Europe. P. Kretschmer: Sprachliche Vorgeschichte des Balkans. M. Rostovtzeff: Le vie économique des Balkans dans l'antiquité. F. Novotny: La philosophie ancienne dans les Balkans avant Jésus-Christ. Martin Nilsson: Altgriechische Religion. Jacques Zeiller: L'expansion du christianisme dans la péninsule des Balkans du I-er au V-e siècle. C. Patsch: Die römische Grenzwehr der Balkanhalbinsel an der Donau. Guglielmo Ferrero: L'empire romain et les Balkans. Charles Diehl: Constantinople au moyen âge. Dr F. Dölger: Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan. M. A. Andreeva: Dubrovnik. N. Jorga: Rapports entre l'État des Osmanlis et les nations des Balkans. Vladimir Ćorović: Die Entstehung der unabhängigen Balkanstaaten. Kalmi Baruch: Les Juifs balkaniques et leur langue. E. Schneeweiss: Allgemeines über das Folklore auf dem Balkan. S. S. Bobčev: Coup d'oeil sur le régime juridique des Balkans sous le régime ottoman. Eugène Pitard: Les peuples que les Turcs ont amenés dans les Balkans. E. Hauman: L'émancipation des peuples balkaniques. Erem Çabej: Sitten und Gebräuche der Albaner. Vladislav Skarić: L'attitude des peuples balkaniques à l'égard des Turcs. P. Skok: Restes de la langue turque dans les Balkans. V. Rosenberg: Vers le rapprochement commercial interbalkanique. Dr Zivko Topalović: La classe ouvrière dans les Balkans. Dr Sava Ulmanski: Die Landwirtschaft am Balkan.

Zakończenie tomu stanowią: Notules, Comptes rendus, Chronique scientifique, Remarques de la Rédaction.

2. Edmund Stein: *Hellenism a Judaism*. Lwów 1935. (Nadh. z Pamiętnika VI Zjazdu hist. w Wilnie, 1935, str. 509—518.)
3. Tenże: *Eros w filozofii żydowskiej*. Kraków 1935. (Odh. z Kwart. Filoz. 1935, str. 269—304.)
4. Sigurd Agrell: *Die pergamenische Zauberscheibe u. das Tarockspiel*. Lund 1936, 1—130.
5. J. Svennung: *Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache*. Leipzig-Uppsala-Haag-Paris. Str. XXXVI + 698.
6. Alina Chodaczek: *De Prisciani Lydi Solutionum capite VI*. Acta Seminarii Philologici II Univ. Leop. Fasc. 1. Leopoli Polonorum 1936.
7. Tadeusz Sinko: *Mała gramatyka łacińska*. Lwów-Warszawa 1936. Str. 142.
8. Tenże: *Roma aeterna*. Lwów-Warszawa 1936. Str. 176.

9. *Revue internationale des études balkaniques*. II-ème année. Tome I—II (3—4). Beograd, Imprimerie Minerva, 1936.

S. S. Bobčev: Notes comparées sur les Hadjis balkaniques. Karl Kerényi: Vom heutigen Stand der Illyriertforschung. P. Skok: Balkanlateinische Untersuchungen. Miloje M. Vasić: Outils de pêche. Études de vocabulaire balkanique. (avec illustration). Norbert Jokl: de Vinča (avec illustrations). Dr D. M. Kauschansky: Rechtshistorische und rechtsvergleichende Forschungen zum altserbischen und -slavischen Familienrecht. N. Vulić: Le sedi dei Triballi. Leo Spitzer: Ein Fall von Sprachmischung. Th. Capidan: Un suffixe albanais en roumain. Veselin Čajkanović: Das Rätsel von Trebenište. Henryk Batowski: Un précurseur polonais de l'Union balkanique. Mil. S. Filipović: Das Zerkratzen des Gesichts bei Serben und Albanern. A. Belić: La linguistique balkanique aux Congrès internationaux des Linguistes. Erem Cabej: Rumänisch-albanische Lehnbeziehungen. A. Caferoglu: Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d'Ayasofya (avec illustration). Carlo Tagliavini: Miscellanea etymologica balcanica. M. Budimir: Vorgriechischer Ursprung der homerischen Haupthelden. Fehim Bajraktarević: L'état actuel des études islamiques en Yougoslavie. R. Parežanin-S. Spanaćević: Der neue Balkan. Ch. Picard: La vie publique et privée dans les Balkans à l'époque antique. Rudolf Egger: Der Balkan unter Rom. Tadeusz Sinko: La littérature grecque. V. N. Zlatarski: Die Besiedelung der Balkanhalbinsel durch die Slaven. Charles Diehl: La civilisation balkanique à l'époque byzantine. Georg Ostrogorsky: Historische Entwicklung der Balkanhalbinsel im Zeitalter der byzantinischen Vorherrschaft. N. Jorga: Les Balkans et l'Empire byzantin. Ivan Sakázov: Das Wirtschaftsleben des Balkans im Mittelalter. Tadeusz Kowalski: Les Turcs balkaniques. Vlad. Dvorniković: Der kulturhistorische Geist des Balkans. Alexandre Soloviev: Aperçu historique du développement du droit dans les Balkans (jusqu'au XV-e siècle). A. H. Kober: Balkan und Europa. Kr. Sandfeld: Langues balkaniques. N. Stanarević: Economic relations of the Balkan countries. Stevan Popović: L'industrie dans les Balkans. Hermann Wendel: Vuk Stefanović-Karadžić. Chr. Vakarelski: La vie et les moeurs des Bulgares. Angélique Hagimihali: L'art populaire grec. Nafi Kansu: L'instruction publique en Turquie. Vladimir Ghidionescu: L'enseignement public en Roumanie. Ion Breazu: La littérature contemporaine en Roumanie. Ath. Ilieff: La science et la vie scientifique en Bulgarie. Skender Luarasi: La littérature moderne en Albanie. Perikli D. Mboria: La peinture moderne en Albanie. G. Oprescu: L'art contemporain en Roumanie. Sirak Skitnik: L'art en Bulgarie. Ion Muslea: Le folklore roumain. E. Peteva: L'art populaire en Bulgarie. Kosta P. Manojlović: Jugoslavische Volksmusik. Martián Negrea: La musique contemporaine en Roumanie. Stojan Djoudjeff: Le folklore musical

en Bulgarie. St. Braşovanov: La musique bulgare contemporaine. Petar Skok et Milan Budimir: Destinées balkaniques.

10. *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts*. Römische Abteilung, Band 51, 1936, 1—2.

Treść: O. Brendel: Symbolik der Kugel. G. Lippold: Herakliskos. A. Schober: Das Gallierdenkmal Attalos I in Pergamon. W. Kraiker: Die Niobide im Thermenmuseum. E. Jüngst und P. Tielscher: Vitruv über Baugrube, Baugrund und Grundbau.

11. *Wiadomości historyczno-dydaktyczne*. Organ Pol. T-wa Historycznego dla spraw nauczania historii.

Rocznik IV, zes. 1. Treść: Maleczyńska Ewa: Historia powszechna w kursie kl. II gimnazjum nowego typu. — Recenzje i Sprawozdania. — Zapiski bibliograficzne. — Kronika.

Rocznik IV, zes. 2. Treść: Popiołek Kazimierz: Realizacja nowego programu historii. Kłapkowski Wł. ks.: O korelację i podręcznik historii Kościoła. — Materiały. — Recenzje i sprawozdania. — Zapiski bibliograficzne. — Kronika.

12. Quintus Horatius Flaccus: Pieśni ksiąg czworo. Przełożył Tadeusz Feliks Hahn. Lublin 1936. Str. 143.

KRONIKA

NEKROLOGI

ANTOINE MEILLET

Dnia 23 września b. r. zmarł w Chateaufumeillant (dep. Cher) Antoni Meillet, czołowa postać współczesnego językoznawstwa indoeuropejskiego.

Urodzony w r. 1866 w Moulins udał się po ukończeniu tam średniej szkoły państwowej (t. zw. liceum) do Paryża, gdzie w École des Hautes Études (rodzaj wolnej wszechnicy) studiował filologię i lingwistykę pod kierunkiem de Saussure'a, Bréala i Haveta. W 1889 r. został docentem (maître de conférences), a w 1891 profesorem na tej wszechnicy. Od 1902—1906 uczył równocześnie w École des Langues Orientales języka ormiańskiego, jedyne, który posiadał praktycznie. W 1924 dopiero, a więc późno, został członkiem Akademii (Académie des Inscriptions et des Belles Lettres), w 1925 przewodniczącym Sekcji Filologicznej w École des Hautes Études. Cztery lata temu, na wiosnę 1932, kongestia mózgu przyprawiła go o paraliż połowy ciała. Mimo to pracował do samego końca, interesując się nowymi zdobyczami językoznawstwa i dyktując nie tylko recenzje, ale i artykuły. Funkcje lektora i sekretarza pełniła jego żona.

Rola Meilleta w językoznawstwie była bardzo doniosła, jego rola jako organizatora i twórcy językoznawstwa we Francji wręcz przełomowa. W związku z tym rozpatrzyć wypada dwie strony jego działalności.

Językoznawca Meillet uformował się głównie pod wpływem genialnego Szwajcara de Saussure'a, który w latach 80-ych, po ukończeniu studiów w Lipsku i Berlinie, działał na terenie École des Hautes Études w Paryżu. Lingwistyka francuska szła z opóźnieniem dziesiątk lat za niemiecką, a mianowicie za t. zw. szkołą nowogramatyczną, która ukształtowała się w Niemczech w latach 70-ych. De Saussure przeszczepił trwałe zdobycze tego kierunku na grunt paryski i ten fakt był decydujący dla językoznawstwa francuskiego. Nie wywarły na jego rozwój wpływu wybitne zresztą umysły, jak Michel Bréal, Victor Henry, latynista Louis Havet, iranista James Darmesteter, romanista Arsène Darmesteter i Gaston Paris. Swojskie elementy zostały dorzucone później, po 1900, przez socjologię, fonetykę, geografę lingwistyczną. Wynikiem studiów Meilleta było nie tylko wyszkolenie językoznawcze, ale i równomierne opanowanie poszczególnych grup językowych rodziny indoeuropejskiej. Tą równomiernością przypominał J. Schmidta i W. Schulzego, którzy nią tak odbijali od Brugmanna i jego uczniów. Oczywiście mimo wszystko należy stopniować: irańskie, ormiańskie, greka i słowiańskie były bez wątpienia dziedzinami, które znał najlepiej. Ale nie było języka staroindoeuropejskiego, o którymby nie ogłosił chociaż kilku drobnych artykułów (najmniej o celtyckim i albańskim). Nie mówiąc o idącej w setki, a jeśli uwzględnić działalność krytyczną, idącej w tysiące bibliografii artykułów małych i wielkich, już tytuły kilkunastu książek dają wyobrażenie o wszechstronności zainteresowań w dziedzinie indoeuropeistyki. Irańskie: *Grammaire du vieux perse* (1915; 2. wyd. 1931

wspólnie z E. Benvenistem), *Trois conférences sur les Gatha de l'Avesta* (1925); ormiańskie: *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique* (1903) oraz *Altarmenisches Elementarbuch* (1913); greka: *Aperçu d'une histoire de la langue grecque* 1913 (3. wyd. 1930); łacina: *De quelques innovations de la déclinaison latine* (1906), *Esquisse d'une histoire de la langue latine* (1928), *Dictionnaire étymologique de la langue latine* (1932, wspólnie z A. Ernout); *Traité de grammaire comparée des langues classiques* (1924, wspólnie z J. Vendrysem, 2. wyd. 1927); giermańskie: *Caractères généraux des langues germaniques* (1917; 4. wyd. 1930); słowiańskie: *Recherches sur l'emploi du génitif-accusatif en vieux slave* (1897), *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave* (1902—5), *Grammaire de la langue polonaise* (1921, wspólnie z H. Willman-Grabowską), *Grammaire de la langue serbo-croate* (1924, wspólnie z A. Vaillantem), *Le slave commun* (1924, 2. wyd. 1934 wspólnie z A. Vaillantem); gramatyka indoeuropejska: *De indoeuropaea radice *men* (1897), *Les dialectes indoeuropéens* (1908), *Les langues dans l'Europe nouvelle* (1918, 2. wyd. 1928 wspólnie z L. Tesnière'm), *Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes* (1903, 7. wyd.), *La méthode comparative en linguistique historique* (1925). Najdonioślejsze mniejsze prace ogólnojęzykoznawcze zebrane są w książce *Linguistique historique et linguistique générale* (1921; 2. wyd. 1926), której drugi tom jest w druku (wydanie jego przeznaczone było pierwotnie przez przyjaciół i uczniów zmarłego na uczczenie 70-lecia urodzin).

Jako umysł nadzwyczaj krytyczny Meillet tępił wybujałości szkoły neogramatycznej (szczególnie Hirta) i będąc przy tym eklektykiem udzielał chętnie ucha kierunkom nowym, a nawet szukał natchnienia u nauk pokrewnych. Przede wszystkim ulegał silnemu wpływowi socjologii francuskiej, kształtującej się w latach 90-ych pod przemożnym wpływem Durkheima, szkoły, która dzięki uczniom Durkheima (Maus, Huber) do dziś jest silną we Francji i wywarła wpływ już na de Saussure'a. Owocem studiów socjologicznych Meilleta była praca: *Comment les mots changent de sens*, która otworzyła językoznawcom oczy na czynniki społeczne działające przy zmianach znaczenia (punkt widzenia pomijany podówczas całkowicie na rzecz psychologizmu). Wielki wpływ wywarł także na Meilleta jego kolega studiów uniwersyteckich M. Grammont, który, chociaż fonetyk eksperymentalny, pierwszy zaczął traktować zmiany fonetyczne jako izolowane objawy zmiany całego systemu fonetycznego. Trzecim był Gilliéron, który pracami swymi opartymi na Atlasie lingwistycznym Francji wykazał, jak za pomocą geografii językowej możemy skutecznie uzupełniać historię języka i poprawiać błędy robione w tej dziedzinie. Ten eklektyzm Meilleta był zbawienny dzięki jego równoczesnemu krytycyzmowi. Nie tylko nigdy nie dał się wciągnąć we fonetykę eksperymentalną, której bezpłodność dla lingwistyki przeczuł, a nawet nie dał się uwieść kuszącym teoriom Lévy-Bruhla, mogącego studiami swymi nad umysłowością prymitywną skłonić mniej wytrawnego językoznawcę do doszukiwania się cech prymitywnych w prajęzyku indoeuropejskim lub do dzielenia języków na prymitywne i nieprymitywne. Meillet skupiał w sobie jak w soczewce wszystkie płodne teorie językoznawcze i oczyszczał doktrynę z żużlu, podobnie jak z końcem XVI w. Montaigne oczyszczał filozofię i światopogląd francuski, a później Malherbe język fran-

cuski. Wundtyzm spłynął po nim bez śladu, jak zresztą i po wielkich językoznawcach niemieckich. Meillet jednak wielkiej oryginalnej myśli mistrza swojego de Saussure'a, głębokiej myśli działającego na uboczu Baudoin'a de Courtenay nie docenił. Gdy po czterdziestu prawie latach wróciły te myśli pod nazwami fonologii, lingwistyki strukturalnej i funkcjonalnej, zainteresował się nowym, jak mu się zdawało, prądem naukowym, ale było już za późno. To, co Niemcy i Francja przeoczyły, Genewa, Praga i Wiedeń podjęły. Kuźnia myśli językoznawczej przeniosła się dziś do małych krajów Europy środkowej.

Główna zasługa Meilleta leży w rozwinięciu i udoskonaleniu metody historyczno-porównawczej młodogramatyków. W miejsce statycznej idei prajęzyka indoeuropejskiego, opartej na przesłance rozpadnięcia się prajęzyka w pewnym określonym momencie na szereg języków pokrewnych, lecz niezależnych, wysuwa pojęcie dynamiczne prajęzyka, którego rekonstrukcja odzwierciedla nam różne fazy chronologiczne. Jest to możliwe dzięki okoliczności, że poszczególne języki odrywały się od trzonu macierzystego w różnych, bardzo od siebie oddalonych okresach czasowych. Tę modyfikację poglądów młodogramatycznych można by więc określić jako uzyskanie perspektywy czasowej. Dalszą ważną innowacją było położenie nacisku na paralelizm rozwoju. Meillet chętnie wykazywał na szczegółach, jak wspólne cechy języków historycznych indoeuropejskich tłumaczą się często nie jako wspólne dziedzictwo, lecz jako wspólne innowacje. Wynikała stąd także zmiana stanowiska metodycznego: aby udowodnić, że rysy identyczne istnieją w dwóch językach pokrewnych, są dziedzictwem z prajęzyka, trzeba wprawdzie udowodnić, że rysy te nie mogły się rozwinąć niezależnie w obu grupach. Dla odтворzenia obrazu prajęzyka można więc użyć tylko części materiału nagromadzonego w wielkim compendium Brugmanna-Delbrücka. Reszta zaś należy do historii indywidualnej języków. Stąd też wykłady Meilleta nigdy nie dotyczyły gramatyki porównawczej jako takiej, lecz tylko historii poszczególnych języków na tle porównawczym. Metoda porównawcza miała służyć do wydzielenia archaizmów, tj. elementów odziedziczonych, nie mogących powstać na tle danej odrębności językowej. Zagadnienie paralelizmu rozwoju prowadziło konsekwentnie do zastosowania porównania do języków niepokrewnych, dla celów ogólnojęzykoznawczych. Zaczątki tego postępowania znajdujemy u Meilleta (szczególnie we wspomnianej już serii „Linguistique historique et linguistique générale”). Por. np. rozprawę pt. „Le renouvellement des conjonctions” lub artykuł o *perfectum*, w którym wykazuje, jak czas przeszły zastępowany bywa przez teraźniejszy dla oznaczenia stanu, wynikającego z czynności przeszłej, ten zaś nowy czas (*perfectum*) z kolei sam nabiera wartości czasu przeszłego. Jest to proces ciągły i nieodwracalny. Podstawa psychologiczna takich zjawisk ogólnojęzykoznawczych pozostała jednak Meilletowi nieznaną.

Olbrzymie są zasługi Meilleta około organizacji językoznawstwa francuskiego. Już w schyłku XIX w. miał pierwszych swoich uczniów. Jako 36-letniemu ofiarowali mu oni księgę pamiątkową. Od tego czasu czwarta już generacja językoznawcza pracuje nad wielkością lingwistyki francuskiej, a wszyscy zgrupowani byli dotąd koło Meilleta, dożywotniego sekretarza Société de Linguistique i widomej głowy tej lingwistyki. Uczniami jego są indyjniści

J. Bloch i Renou, irański Gauthiot († 1916) i Benveniste, greccy Cuny i Chantraine, łacynista Ernout, celtyści Vendryes i Sjoestedt-Jonval, germanista M. Cahen († 1926), sławista Vaillant i w ogóle wszyscy młodszy specjaliści francuscy do języków indoeuropejskich. Ale i większość lingwistów francuskich z poza dziedziny indoeuropeistyki przejęła doktrynę Meilleta. W kwestiach ogólnojęzykoznawczych uchodził dzięki swej wszechstronności za arbitra bezapelacyjnego. Uważany był za wielką sławę nauki francuskiej. Jako 40-letni został profesorem w Collège de France, jako 44-letni doktorem honorowym Uniwersytetu Berlińskiego. W dyplomie honorowym nazwany jest: „grammaticae comparatae auctor gravissimus, scriptor elegantissimus, praeceptor meritissimus, studiorum grammaticorum inter Gallos decus atque exemplum”. Był członkiem zagranicznym Akademii w Amsterdamie, Atenach, Belgradzie, Brukseli, Dublinie, Getyndze, Kopenhadze, Krakowie, Oslo, Petersburgu i Pradze oraz członkiem wielu znakomych Towarzystw Naukowych.

W Meillicie jako człowiekowi uderzały przede wszystkim dwie rzeczy: siła woli i jak gdyby zupełny brak strony uczuciowej życia. Siła woli objawiała się w gigantycznej pracy naukowej i w konsekwentnym organizowaniu lingwistyki francuskiej i obsadzaniu placówek swymi uczniami. Ukrywanie uczuciowej strony życia łączyło się może z jego nastawieniem purytańskim, jednocześnie jednak laicystycznym, oświeceniowym i radykalnym. Nawet dowcip jego był zawsze intelektualnym, a w muzyce, której poświęcał wiele czasu, dawał prym misternym konstrukcjom Mozarta. Estetycznie wyżywał się jednak przede wszystkim w prostocie i przejrzystości konstrukcji naukowej, uwypuklonej jeszcze przez styl suchy i trzeźwy. Była to natura bardzo jednolita. Pozostał sobie wiernym samemu, gdy w ciągu ostatnich lat życia, w okresie śmiertelnej choroby, szorstko odsuwał od siebie wszelkie objawy sympatii i uczucia uczniów, którzy go odwiedzali.

J. KURYŁOWICZ

L. A. CONSTANS

W Paryżu zmarł filolog-łacynista, profesor Sorbony, L. A. Constans. Syn znakomitego łacynisty i medievalisty L. Constans'a, profesora w Aix, autora znanej *Chrestomathie de l'ancien français* (Paris 1890), wydawcy *Le Roman de Thèbes* (1890), autora *Étude sur la langue de Tacite* (1893) etc., L.-A. Constans, po ukończeniu studiów, był członkiem *Ecole française de Rome* i brał udział w wykopaliskach w Afryce północnej. Jego teza *Arles antique* (1921) zapewniła mu zaszczytne miejsce wśród badaczy przeszłości prowincji rzymskiej, zwłaszcza gdy, w trzy lata później, wydał *Esquisse d'une histoire de la Basse-Provence dans l'Antiquité* (1924). Jednakże wkrótce potem poświęcił się badaniom nad podbojem Galii przez Cezara, dziełu, które zaczął już jego ojciec przez wydanie *De bello gallico* (1883 i szereg wydań następnych). Owocem tej pracy była *La Guerre des Gaules de César*, tekst i przekład francuski, ogłoszone w dwu tomach w wydawnictwach *Société Guillaume Budé* (Paris 1926). Stanowisko wydawcy (wyrażone w przedmowie do dzieła), nieco zbyt ufające wszystkiemu, co podaje Caesar, spotkało się z pewną opozycją (por. np. Carcopino w jego dziele *César*, Paris 1933, na str. 694 i n.), ale na ogół wydanie to zyskało uznanie kry-

tyki i jest, po dawnym wydaniu Kramer'a, Dittenberger'a, Meusel'a (Berlin 1913—1920), bezsprzecznie najlepsze. Dzieło swoje uzupełnił L. A. Constans w trzy lata później przez wydanie *Commentarii* z objaśnieniami (1929) i przez pracę *Guide illustré des campagnes de César en Gaule* (Paris 1930), mały tom, wygodny w użyciu i w szczęśliwy sposób pomyślany. Wkrótce potem zaczął wielkie dzieło, które pozostawił nieukończone, *Correspondence de Cicéron éditée, annotée, traduite* (pojawily się dotąd dwa tomy). Pod prasą jest również jego dzieło o Eneidzie. Nieublagana śmierć przecięła pasmo jego życia. Urodzony 17 grudnia 1891, zmarły 9 czerwca 1936, L. A. Constans nie dożył nawet lat 45.

K. JARECKI

SPRAWOZDANIE ADMINISTRATORA P. T. F.

Lista wpłat członków P. T. F. dokonanych w czasie od 1 stycznia 1935 do 1 listopada 1936: Albrecht Paweł, Łódź, 6 zł; Auerbach Marian, Lwów, 10 zł; Bałakym Michał, Lwów, 10 zł; Banaszek Dominik, Włocławek, 12 zł; Bednarowski Adolf, Lwów, 10 zł; Centralna Biblioteka Pedagogiczna, Brześć n/Bugiem, 10 zł; Biblioteka Pedagogiczna, Równe, 8 zł; Biernat Stanisław, Przemyśl, 10 zł; Biesiekierska Maria, Częstochowa, 10 zł; Borowiecki Stanisław, Przemyśl, 14 zł; Bulanda Edmund, Lwów, 20 zł; Bulas Kazimierz, Kraków, 10 zł; Buła Józef, Tarnopol, 10 zł; Chodaczek Władysław, Lwów, 10 zł; Czabanowski Marian, Gdynia, 10 zł; Dąbek Stanisław, Tłumacz, 10 zł, Dedio Stanisław, Poznań, 48 zł; Demianczukówna Bogdana, Lwów, 14 zł, Essigman-Octowski Mieczysław, Warszawa, 10 zł; Eustachiewicz Tadeusz, Poznań, 12 zł; Fedewicz Michał, Przemyśl, 6 zł; Fiutak Marcin, Leszno, 12 zł; Florowska Olga, Brody, 6 zł; Galas Piotr, Bochnia, 15 zł; Gebethner i Wolff, Warszawa, 12 zł; Gebethner i Wolff, Zakopane, 9 zł; Gładysz Bronisław, 26 zł; Górski Edmund, Katowice, 7,50 zł; Golembiowska Jadwiga, Kalisz, 8 zł; Grużewski Władysław, Lwów, 9,50 zł; Grzybowski Józef, Pszczyna (jako skarbnik Koła Śląskiego), 558 zł; Hajdamachówna Cecylia, Kraków, 20 zł; Holler Jakób, Ostrowiec Kielecki, 8 zł; Hołowaty Franciszek, Brzozów, 10 zł; Horowski Jan, Pielin, 10,50 zł; Hüttnerówna Ernestyna, Lwów, 3,50 zł; Isakiewicz Kajetan, Stanisławów, 2,50 zł; Jarecki Kazimierz, Lwów, 10 zł; Jarosch Józef, Stryj (jako skarbnik Koła P. T. F.), 92 zł; Jarzyna Julian, Sandomierz, 10 zł; Jasielski Roman, Stanisławów, 11,50 zł; Józefiak Maksymilian, Koscian, 10 zł; Kayserówna Waleria, Łódź, 10 zł; Kijko Stefan, Kamionka Strumiłowa, 12 zł; Kmiecikówna Irena, Piotrków Trybunalski, 10 zł; Kowalik Franciszek, Jarocin, 10 zł; Kronenberg Stanisław, Łódź, 10 zł; Kruszewski Klemens, Koscian, 8 zł; Krzysik Stanisław, Kalisz, 10 zł; Księgarnia „Książka” A. Mazzucato, Lwów, 1 zł; Księgarnia Michalak i Ska, Warszawa, 20 zł; Książnica Miejska im. Kopernika, Toruń, 3 zł; Kuranc Józef, Lublin, 10 zł; Kuś Andrzej, Cieszyn, 5 zł; Kusyk Szymon, Przemyśl, 5 zł; Lamparski Ludwik, Jarocin, 12,50 zł; Leśniak Jan, Lwów, 10 zł; Lewinkopf Stanisław, Łódź, 5 zł; Lubomirowicz Jan, Lwów, 2 zł; Lękawa Leon, Brody, 4 zł; Maćkow Michał, Stanisławów (jako skarbnik Koła P. T. F.), 129,50 zł; Maksymowicz Włodzimierz, Puławy, 5 zł; Moroń Wojciech, Drohobycz, 12 zł; Mikołajewski Jan, Poznań, 5 zł; Mildwurm Aleksander, Żół-

kiew, 10 zł; Münnich Józef, Kraków, 3,75 zł; Nagórzański Franciszek, Lwów, 12 zł; Nazarkiewicz Mateusz, Buczac, 10 zł; Niziołkiewicz Marian, Bydgoszcz, 6 zł; Nosal Józef, Włocławek, 10 zł; Nowak Adam, Tarnopol (jako skarbnik Koła P. T. F.), 61,40 zł; Ochrymowicz Daria, Przemyśl, 5 zł; Oleksiewicz Stefan, Przemyśl, 3 zł; Pasierb Jan, Tczew, 10 zł; Paszkiewicz Jan, Lwów, 10 zł; Pelczarski Tadeusz, Lwów, 2 zł; Pilch Stanisław, Lwów (jako skarbnik Koła P. T. F.), 62 zł; Pinińska Janina, Warszawa, 12 zł; Przygodzki Włodzimierz, Czortków, 10 zł; Przylibski Tadeusz, Dolina, 10 zł; Puchała Stanisław, Gniezno, 10 zł; Dączy Józef, Rzeszów, 10 zł; Roskosz Ignacy, Lwów, 8 zł; Roszkowski Konstanty, Sejny, 23,50 zł; Rotbaum Abraham, Siedlce, 10 zł; Rozmarynowicz Mieczysław, Kraków (jako skarbnik Koła P. T. F.), 158,50 zł; Rybski Władysław, Gostyń, 10 zł; Schleicher Joachim, Brzeżany (jako skarbnik Koła P. T. F.), 5,05 zł; Seminarium filol. klas. U. J., Kraków, 24 zł; Skorski Zygmunt, Przemyśl, 10 zł; Smerka Jan, Lwów, 28 zł; Smolka Franciszek, Lwów, 10 zł; Stachak Edward, Biała Lipnicka, 3 zł; Stawarz-Szczyrzycki St., Sieradz, 10 zł; Stefańczyk Faustyn, Włocławek, 12 zł; Stein Edmund, Warszawa, 12 zł; Sternbach Izaak, Borysław, 2 zł; Strzepa Władysław, Łódź, 10 zł; Szczerbański Mikolaj, Lwów, 4 zł; Szmyt Jan, Lwów, 9 zł; Szydelski Szczepan, Lwów, 10 zł; Synak Stanisław, Żnin, 12 zł; Ślusarz Jan, Lwów, 6,75 zł; Śmialek Wincenty, Lwów, 10 zł; Świerzowicz Michał, Sandomierz, 9 zł; Teodorowicz Jan, Wilno, 10 zł; Truszkowska Zofia, Jarosław, 14 zł; Ujda Jan, Poznań (jako skarbnik Koła P. T. F.), 108 zł; Weinberger Jakób, Warszawa, 10 zł; Wierzbicki Franciszek, Lwów, 6 zł; Wiszniewski Nikanor, Krzemieniec, 12 zł; Witkowski Stanisław, Lwów, 10 zł; Wizimirska Maria, Przemyśl, 5 zł; Wołoszański Włodzimierz, Nisko, 10 zł; Worobeć Dymitr, Miechów, 10 zł; Wrębski Stanisław, Czarnków, 10 zł; Wygonowski Stefan, Wilno, 13 zł; Zubrzycki Szymon, Tłumacz, 10 zł; Żukowski Eugeniusz, Przemyśl, 14 zł; Borowiecki St., Przemyśl (jako skarbnik Koła P. T. F.), 14 zł; Koło Wileńskie P. T. F., Wilno, 170 zł.

Gimnazjum: im. Anny z Sapiechów Jabłonowskiej, Białystok, 12 zł; państwowe klasyczne, Bydgoszcz, 18 zł; im. Czarnieckiego, Chełm, 10 zł; żeńskie, Chełmno, 12 zł; Chodzież, 12 zł; OO. Jezuitów, Chyrów, 18 zł; im. Słowackiego, Częstochowa, 2 zł; Gdańsk, 12 zł; im. Bol. Chrobrego Gniezno, 15 zł; Jarosław, 12 zł; prywatne, Kolbuszowa, 5 zł; im. K. Jagiellończyka, Kołomyja, 14 zł; im. Sobieskiego, Kraków, 28,50; im. Staszica, Lublin, 48 zł; im. Unii Lubelskiej, Lublin, 12 zł; SS. Urszulanek, Lublin, 12 zł; im. Orzeszkowej, Łódź, 12 zł; OO. Jezuitów, Pińsk, 10 zł; Rawicz, 10 zł; im. Przemysława, Rogóźno, 20 zł; I. im. Mickiewicza, Sambor, 14 zł; II, im. Piłsudskiego, Stanisławów, 12 zł; Starogard, 10 zł; II, Tarnopol, 16 zł; żeńskie, Tarnowskie Góry, 6 zł; im. ks. Opolskiego, Tarnowskie Góry, 6 zł; Trzemeszno, 10 zł; OO. Jezuitów, Wilno, 10 zł; Września, 10 zł.

